

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ЛЬВІВСЬКА ПОЛІТЕХНІКА»**

кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

ПРОСКУРНЯК ОЛЕГ ГЕОРГІЙОВИЧ

УДК 340.5;34.023; 34.09

**ДИСЕРТАЦІЯ
СУЧАСНА ЗАРУБІЖНА ЮРИДИЧНА ОСВІТА:
ІСТОРИКО-ПРАВОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ
(НА ПРИКЛАДІ США, ВЕЛИКОБРИТАНІЇ І ФРН)**

12.00.01 – теорія та історія держави і права;
історія політичних і правових учень

подається на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів має посилання на відповідні джерела.

_____ **О. Г. Проскурняк**

Науковий керівник – **Никифорак Михайло Васильович**
доктор юридичних наук, професор

Чернівці – 2019

АНОТАЦІЯ

Проскурняк О. Г. Сучасна зарубіжна юридична освіта: історико-правове дослідження (на прикладі США, Великобританії і ФРН). – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень». – Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, Національний університет «Львівська політехніка», Львів, 2019.

У дисертації на основі аналізу нормативно-правових актів, вітчизняної та зарубіжної наукової літератури досліджено основні чинники та тенденції розвитку сучасної зарубіжної юридичної освіти, розкрито особливості їх реалізації в США, Великобританії та ФРН. З-поміж чинників виокремлено зростання соціального престижу юридичної професії і розширення доступу до юридичної освіти; з-поміж тенденцій – реформування моделей юридичної освіти, оптимізацію національних мереж правничих шкіл, прагматизацію зарубіжної юридичної освіти і підвищення ефективності підсумкової атестації юристів.

Зроблено висновок, що сучасна юридична професія змогла реалізувати в собі два взаємодоповнюючі принципи: єдності і диференціації. Розвиток інтеграційних процесів у сучасному суспільстві детермінував необхідність існування загальних філософських та інституційних основ юридичної професії. Водночас, кожна правова система під впливом національних традицій зберегла власну специфіку у структурі і розумінні юридичної професії.

Проаналізовано чотири традиції дослідження проблем зарубіжної юридичної освіти: вітчизняну, західноєвропейську, американську і російську.

Зауважено, що досить широко використано в роботі різноманітні статистичні матеріали. Цікава інформація міститься на довідкових сайтах зарубіжних правничих шкіл. Для реконструкції реальних процесів історичного розвитку зарубіжної юридичної освіти використано юридичну біографістику. Через вивчення реформаторської діяльності таких видатних особистостей як

Крістофер Лангдел, Вільгельм Гумбольд, Гербер Харт, Густав Радбрух вдалося виділити переломні моменти еволюції форм юридичної освіти.

Вказано, що кількість юристів регулюється передусім ринковим механізмом. У США на кожні 10 тисяч населення припадають 28 юристів, у ФРН – 11, в Англії – 8.

Визначено, що і в США, і у ФРН, і у Великобританії частка юристів серед всіх спеціалістів набагато більша, аніж в Україні. Не так давно в нашій державі не було особливої потреби в юристах. Виняток складали хіба що правоохоронні органи. У юристів, як правило, не було досвіду участі у перетвореннях державного масштабу, й економічних, і політичних. Роль юристів стала зростати, з огляду на ускладнення усієї соціальної інфраструктури, розвитку правового статусу особи, розширення її прав і свобод. Важливим чинником зростання соціального престижу юридичної професії стала також юридифікація сучасного суспільства, яка відображає загальну для розвинутих держав тенденцію до розширення предмета правового регулювання, до збільшення кількості і спеціалізації законів та інших джерел позитивного права. Професія юриста – це синонім престижу високого заробітку, помітної соціально-політичної ролі.

Аргументовано, що юридична професія є елітною. Критерії, які визначають доступ до юридичної освіти можна поділити на освітні і соціальні. Найбільшою увагою користуються перші, що зумовлено внутрішніми потребами організації і функціонування систем юридичної освіти. В різних державах вони мають свої особливості. Головна відмінність у цьому плані юридичної освіти США полягає в тому, що для вступу до правничої школи необхідна будь-яка бакалаврська освіта. У Великобританії і ФРН зарахування абітурієнтів здійснюється за результатами шкільного навчання. Тільки вступ до Оксфорда та Кембриджа здійснюється за результатами їх власних вступних екзаменів та співбесід.

Доведено, що центральним із соціальних критеріїв доступу до юридичної освіти є плата за навчання. Саме вона є основною перешкодою для юридичної

професії. Всі інші обмеження повсюдно заборонені законом. Рівень оплати за навчання залежить від престижності правничих шкіл. Студенти платять не лише за навчання, а й за житло, харчування, транспорт. Підвищення плати за юридичну освіту загальносвітова тенденція. Але особливо висока вона в США. У 1990 р. плата за юридичне навчання становила у приватних навчальних закладах в середньому 11 тис. дол., а в державних – 3,5 тис. дол. Сьогодні плата за навчання у приватному американському виші досягає 40 тис. дол., а в державному – 20 тис. дол. Рівень оплати залежить від престижності правничих шкіл. Найвищий він у Гарварді, Принстоні, Стенфорді, Йелі. Але попри це конкурси до них стабільно високі. В Гарварді, наприклад, щорічно на одне місце претендують 15–16 осіб.

Розкрито проблеми доступу до юридичної освіти для жінок, вихідців з нижчих соціальних верств, з расових і національних меншин. Багато уваги в США, Великобританії і ФРН приділяється забезпеченню доступу до юридичної освіти осіб з обмеженими можливостями, з інвалідністю.

Проаналізовано основні законодавчі акти з питань реформування юридичної освіти США, Великобританії і ФРН. Наголошено, що в США реформування юридичної освіти відбувається кожні 10–15 років. У ФРН останні найсуттєвіші зміни в юридичній освіті були введені федеральним законом 2002 р. «Про реформу юридичної освіти». У Великобританії найбільшу роль у регулюванні юридичної освіти відіграють закони «Про суди та юридичні послуги» 1990 р. та «Про вищу освіту» 2004 р.

З'ясовано, що в найбільш узагальненому вигляді реформування стосується моделей юридичної освіти. Юридична освіта Великобританії поділяється на три етапи, які передбачають засвоєння програми бакалавра права, опанування освітньо-професійної фахової підготовки адвокатів і юридичну практичну підготовку (річне, як правило, стажування). Німецька система підготовки юристів сьогодні зорієнтована на підготовку і досуддівської, і адвокатської діяльності (суддями стають 5–10% випускників, адвокатами – до 80%).

Основне завдання американських правничих шкіл – це підготовка до отримання доступу у професійне співтовариство і успішної юридичної діяльності. Через спрямованість навчальних програм різних правничих шкіл на вимоги адвокатського екзамену між ними нема принципових відмінностей, незважаючи на відсутність єдиного навчального плану.

Зазначено, що у США і ФРН випускник юридичного вишу – це лише «кандидат у юристи». У США необхідно отримати ліцензію на «практику права». У ФРН необхідно скласти два державні екзамени, після чого випускник стає «повним юристом». У Великобританії для випускників правничих шкіл передбачені адвокатські випробовування (соліситорські і баристерські).

Досліджено структуру юридичної освіти, тривалість навчання, його поділ на цикли, курси, семестри і триместри. У США сьогодні налічується 220 юридичних вишів, Великобританії – 97, ФРН – 80. У ХХ ст. за кількістю юридичних вишів та їх студентів на перше місце у світі вийшли США. Кращими правничими школами вважаються Гарвардська, Йельська, Принстонська, Колумбійська, Пенсільванська, Дартмутська та ін. Їх високі показники можна пояснити дією трьох чинників, характерних для елітних вишів: високою концентрацією талантів (і викладачів, і студентів), достатньою кількістю ресурсів для створення творчої навчальної і наукової атмосфери, гнучкою системою управління, яка дає змогу оперативно приймати рішення без зайвих бюрократичних зволікань. Абсолютна більшість американських університетів заснована на приватні гроші.

У Великобританії всі університети отримують державну допомогу, хоча, на відміну від багатьох європейських держав освіта там платна. В Німеччині фактично всі правничі навчальні заклади державні. Єдиний приватний юридичний виш Німеччини – це вища юридична школа імені Буцеріуса в Гамбурзі.

Важливу роль в оптимізації мережі юридичних навчальних закладів США виконують Асоціація американських юристів та Асоціація американських юридичних шкіл. Діяльність вищих навчальних закладів ФРН регулюється федеральним міністерством освіти і науки та відповідними міністерствами

федеральних земель. У Великобританії експертні оцінки у сфері юридичної освіти формуються державною радою фінансування вищої освіти.

Важливим аспектом оптимізації мереж юридичної освіти є вдосконалення діяльності професорсько-викладацького складу. Його чисельність у США складає близько 5,5 тис. осіб. Крім того, за сумісництвом викладають правові дисципліни ще близько 4 тис. юристів. У ФРН в 2008 р. на 41 факультеті (із 44), які подали відповідну інформацію, працювало 845 професорів, тобто в середньому по 20 на факультеті.

З'ясовано, що прагматизація юридичної освіти проявляється у практичній спрямованості навчального процесу, його орієнтації на індивідуальні інтереси студентів, розвиток їх практичних навиків. Для цього вводяться такі курси як «Адвокатська діяльність», «Юридична майстерність», «Процес юридичного дослідження», «Письмо і аналіз у праві», «Академічне юридичне письмо». Ефективним засобом покращення практичної підготовки юристів є залучення до навчального процесу досвідчених практиків. Практична спрямованість юридичної освіти знаходить свій вираз і в методиці навчання, передусім у використанні кейс-методу та сократівського методу (США), методу вирішення юридичних казусів (у ФРН).

Значну увагу правничі виші приділяють проведенню практики студентів у юридичних фірмах, державних установах. У США така практика проводиться влітку після першого і другого курсів. У Німеччині тримісячна практика (в трьох різних місцях) є однією з умов допуску студента до першого державного екзамену. В Англії практика не є обов'язковим компонентом програм правничих навчальних закладів, хоча вона заохочується під час канікул і є одним із кращих способів працевлаштування в майбутньому.

Досліджено таку новітню форму практичної підготовки студентів у зарубіжних правничих вишах як юридичні клініки.

Проаналізовано заключну фазу практичної підготовки юристів у Великобританії і ФРН – стажування. Стажування для соліситорів розраховане на два роки, для баристерів – на один. В Німеччині після першого державного

екзамену більшість випускників університетів продовжує дворічне навчання у референдаріаті, зараховувати на яке уповноважені президенти земельних судів. У США післявузівського стажування нема.

Розкриті особливості вирішення цього завдання в різних країнах. У ФРН існує єдиний стандарт державної атестації для всіх випускників юридичних факультетів, який включає два державні экзамени. Перший экзамен щорічно не здають приблизно 30% студентів, другий – 10-20%. Це стабільна тенденція. Такий вимогливий відбір покликаний передусім знизити конкуренцію на ринку юридичних послуг. У США і Великобританії шлях до повного юриста дещо інший. У США допуск до юридичної практики здійснюється шляхом бар-екзаменування. Його проведення регулюється «Кодексом рекомендацій бар-екзаменування», прийнятим у 1987 р. Экзамени приймають спеціальні комісії, які складаються із практикуючих юристів, призначених судом і керівництвом асоціації юристів того чи іншого штату. Складання экзамену в одному штаті не дозволяє практикувати в іншому. Ця вимога зумовлена тим, що крім знання федерального права претенденту треба знати і законодавство конкретного штату. У Великобританії окремі кваліфікаційні випробовування проводяться для соліситорів і баристерів. Їх мета – не перевірка знань, а перевірка готовності до самостійної юридичної практики. Університетський диплом у Великобританії не є обов'язковим для жодної юридичної професії. Соліситорами і баристерами працюють багато осіб без юридичної освіти. У зв'язку з цим, для отримання ліцензії треба пройти спеціальну підготовку.

Зроблено висновок про те, що сучасна юридична освіта у світі перебуває в перехідному стані – пошуку моделі розвитку. До найбільш загальних і таких, що простежуються у всіх державах причин цього, можна віднести зміну ролі юриста в суспільстві (через його юридифікацію) і ринку юридичних послуг, наявність різних вимог до юридичної освіти з боку різних суб'єктів (студентів, юридичної професії, суспільства, держави), зростаючу суперечність між юридичною освітою, професійною практикою і вимогами ринку.

Домінуючим напрямом реформування юридичної освіти є її прагматизація

за рахунок скорочення зусиль щодо формування професійної культури. Такий підхід поширений і в державах романо-германської, і англосаксонської традиції підготовки юристів. Цей тренд цілком органічно корелює з панівним утилітарним світоглядним концептом, у відповідності з яким юридичні вищі, передусім класичні університети, перетворюються в *market place*, в економічні корпорації з продажу знань. Навіть в Англії правничі школи перестають готувати джентельменів.

Зауважено, що і континентальна, і американська традиції юридичної освіти допускають значну соціальну автономію юридичної освіти. З цим аспектом прямо пов'язано питання про моделі забезпечення якості юридичної освіти. Сьогодні відомі три можливі моделі: державна (контроль з боку держави), професійна (контроль з боку професійного співтовариства), ринкова (контроль з боку споживача освіти).

Висловлено деякі міркування щодо реформи вітчизняної системи юридичної освіти. До її недоліків варто віднести: відсутність чітких і прозорих критеріїв для визначення державного замовлення у вищих навчальних закладах зі спеціальностей «право» та «міжнародне право»; брак чітких критеріїв, вимог і стандартів для професійної діяльності юриста; недостатнє (майже мінімальне) залучення професійних юридичних об'єднань до формування стандартів юридичної освіти.

Подолання цих недоліків можливе виключно шляхом реформування. Мова не про «удосконалення», «покращування» чи «модернізацію» юридичної освіти України, а докорінне її реформування з використанням зарубіжного досвіду, передусім, США, Великобританії і ФРН.

Ключові слова: юридична освіта, правнича школа, юридичний факультет, прагматизація юридичної освіти, юридична професія, юрист, референдаріат.

ANNOTATION

Proskurnyak O. G. Contemporary Foreign Legal Education: A Historical and

Legal Study (for example, USA, UK and FRG). – Qualified scientific work on the rights of the manuscript.

Thesis for a Candidate of Law Degree in Speciality 12.00.01 – Theory and History of State and Law; History of Political and Legal Sciences. Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University, Lviv Polytechnic National University, Lviv, 2019.

In the dissertation on the basis of the analysis of normative legal acts, domestic and foreign scientific literature the basic factors and tendencies of development of modern foreign legal education are investigated, the peculiarities of their realization in the USA, Great Britain and Germany are revealed. The factors that determine the growth of the social prestige of the legal profession and the increased access to legal education; as tendencies – reform of models of legal education, optimization of national networks of law schools, pragmatization of foreign legal education and increase of efficiency of final certification of lawyers.

It is concluded that the modern legal profession has been able to implement two complementary principles: unity and differentiation. The development of integration processes in modern society has determined the need for the existence of common philosophical and institutional foundations of the legal profession. At the same time, each legal system under the influence of national traditions has retained its own specifics in the structure and understanding of the legal profession.

Four traditions of research of problems of foreign legal education are analyzed: domestic, Western European, American and Russian.

It is noted that various statistical materials are widely used in the work. Interesting information can be found on the reference sites of foreign law schools. Legal biography was used to reconstruct the real processes of historical development of foreign legal education. Through the study of the reform activities of such prominent personalities as Christopher Langdel, Wilhelm Humboldt, Gerber Hart, Gustav Radbruch, it was possible to highlight the turning points in the evolution of forms of legal education.

It is stated that the number of lawyers is regulated primarily by the market mechanism. In the United States there are 28 lawyers for every 10000 population, in Germany – 11, in England – 8.

It is determined that in the USA, Germany and Great Britain the share of lawyers among all specialists is much higher than in Ukraine. Not so long ago in our state there was no special need for lawyers. The only exceptions were law enforcement agencies. As a rule, lawyers did not have experience in participating in state-scale transformations, both economic and political. The role of lawyers began to grow, given the complexity of the entire social infrastructure, the development of the legal status of the individual, the expansion of his rights and freedoms. An important factor in the growth of social prestige of the legal profession was also the legalization of modern society, which reflects the general tendency for developed countries to expand the subject of legal regulation, to increase the number and specialization of laws and other sources of positive law. The legal profession is synonymous with the prestige of high earnings, a prominent socio-political role.

It is argued that the legal profession is elite. The criteria that determine access to legal education can be divided into educational and social. The first ones pay the most attention due to the internal needs of the organization and functioning of legal education systems. In different countries they have their own characteristics. The main difference in this plan of US legal education is that any bachelor's degree is required to enter law school. In the UK and Germany, enrollment is based on school results. Only admission to Oxford and Cambridge is based on the results of their own entrance exams and interviews.

It is proved that the central of the social criteria of access to legal education is tuition fees. It is the main obstacle for the legal profession. All other restrictions are universally prohibited by law. The level of tuition fees depends on the prestige of law schools. Students pay not only for tuition, but also for housing, food, transportation. Increasing fees for legal education is a global trend. But it is especially high in the United States. In 1990, tuition fees averaged \$ 11000 in private schools and \$ 3500 in public schools. Today, tuition fees at a private American university reach \$ 40000, and at a public university – \$ 20000. The level of payment depends on the prestige of law schools. He is the tallest at Harvard, Princeton, Stanford, Yale. But despite this, competitions for them are consistently high. At Harvard, for example, 15–16 people

apply for one seat each year.

Problems of access to legal education for women from lower social strata, racial and national minorities are revealed. Much attention in the United States, the United Kingdom and Germany is paid to ensuring access to legal education for people with disabilities.

The main legislative acts on the reform of legal education in the United States, Great Britain and Germany are analyzed. It is noted that in the United States, legal education is reformed every 10–15 years. In Germany, the most significant changes in legal education were introduced by the federal law of 2002 «On the reform of legal education». In the United Kingdom, the Law on Courts and Legal Services of 1990 and the Law on Higher Education of 2004 play the greatest role in regulating legal education.

It was found that in the most generalized form of reform concerns the models of legal education. Legal education in the UK is divided into three stages, which include mastering the bachelor's degree program, mastering the educational and professional training of lawyers and legal practical training (usually an annual internship). Today, the German legal training system is focused on the training of both pre-judicial and advocacy activities (5–10% of graduates become judges, up to 80% become lawyers).

The main task of American law schools is to prepare for access to the professional community and successful legal activity. Due to the focus of the curricula of different law schools on the requirements of the bar exam, there are no fundamental differences between them, despite the lack of a single curriculum.

It is noted that in the USA and Germany a graduate of a law school is only a «candidate for lawyers». In the United States, you must obtain a license to «practice law». In Germany, it is necessary to pass two state exams, after which the graduate becomes a «full lawyer». In the UK, law school (solicitor and barrister) tests are available for law school graduates.

The structure of legal education, duration of study, its division into cycles, courses, semesters and trimesters are studied. In the United States today there are 220

law schools, Britain – 97, Germany – 80. In the twentieth century. in terms of the number of law schools and their students, the United States came in first in the world. The best law schools are Harvard, Yale, Princeton, Columbia, Pennsylvania, Dartmouth, and others. Their high performance can be explained by the action of three factors characteristic of elite universities: high concentration of talents (both teachers and students), sufficient resources to create a creative educational and scientific atmosphere, flexible management system that allows you to make decisions without unnecessary bureaucratic delays . The vast majority of American universities are based on private money.

In the UK, all universities receive state aid, although, unlike many European countries, education there is paid. In Germany, virtually all law schools are public. The only private law school in Germany is the Bucerius Law School in Hamburg.

The Association of American Lawyers and the Association of American Law Schools play an important role in optimizing the network of US law schools. The activities of higher education institutions in Germany are regulated by the Federal Ministry of Education and Science and the relevant ministries of the federal states. In the UK, expert assessments in the field of legal education are formed by the State Council for the Financing of Higher Education.

An important aspect of optimizing legal education networks is to improve the teaching staff. Its number in the United States is about 5.5 thousand people. In addition, about 4000 lawyers teach legal disciplines part-time. In Germany, in 2008, 845 professors worked at 41 faculties (out of 44) that provided relevant information, ie an average of 20 at the faculty.

It was found that the pragmatization of legal education is manifested in the practical orientation of the educational process, its focus on the individual interests of students, the development of their practical skills. For this purpose, such courses as «Advocacy», «Legal Skills», «Legal Research Process», «Letter and Analysis in Law», «Academic Legal Writing» are introduced. An effective way to improve the practical training of lawyers is to involve experienced practitioners in the educational process. The practical orientation of legal education finds its expression in the

teaching methodology, primarily in the use of the case method and the Socratic method (USA), the method of solving legal cases (in Germany).

Law colleges pay considerable attention to the practice of students in law firms and government agencies. In the United States, this practice is held in the summer after the first and second courses. In Germany, a three-month internship (in three different places) is one of the conditions for admitting a student to the first state exam. In England, internships are not a mandatory component of law school programs, although they are encouraged during vacations and are one of the best ways to find employment in the future.

The latest form of practical training of students in foreign law schools as law clinics has been studied.

The final phase of practical training of lawyers in Great Britain and Germany - internship is analyzed. The internship for solicitors is for two years, for barristers - for one. In Germany, after the first state exam, most university graduates continue their two-year education in a referendum, which is authorized by the presidents of the land courts. There is no postgraduate internship in the United States.

The peculiarities of solving this problem in different countries are revealed. In Germany, there is a single standard of state certification for all law graduates, which includes two state exams. The first exam is not passed annually by about 30% of students, the second – 10-20%. This is a stable trend. Such a demanding selection is primarily intended to reduce competition in the legal services market. In the United States and the United Kingdom, the path to a full lawyer is somewhat different. In the United States, admission to legal practice is through a bar exam. It is governed by the Code of Recommendations for Bar Examinations, adopted in 1987. The examinations are taken by special commissions consisting of practicing lawyers appointed by the court and the leadership of the state bar association. Passing the exam in one state does not allow you to practice in another. This requirement is due to the fact that in addition to knowledge of federal law, the applicant must know the laws of a particular state. In the UK, separate qualifying tests are conducted for solicitors and barristers. Their purpose is not to test knowledge, but to test readiness for independent legal practice. A

university degree in the UK is not required for any legal profession. Many people without legal education work as solicitors and barristers. Therefore, special training is required to obtain a license.

Some views on the reform of the domestic legal education system have been expressed. Its shortcomings include: lack of clear and transparent criteria for determining the state order in higher education institutions in the specialties of «law» and «international law»; lack of clear criteria, requirements and standards for the professional activity of a lawyer; insufficient (almost minimal) involvement of professional legal associations in the formation of standards of legal education.

Overcoming these shortcomings is possible only through reform. We are not talking about «improvement», «improvement» or «"modernization» of legal education in Ukraine, but its radical reform using foreign experience, especially in the United States, Great Britain and Germany.

Key words: law education, law school, law school, pragmatization of legal education, legal profession, lawyer, referendariat.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ:

в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Проскурняк О. Г. Поняття юридичної професії: загальнотеоретичні та історико-правові аспекти. *Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наук. праць. Серія: Правознавство. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2013. Вип. 682. С. 18–22.*

2. Проскурняк О. Г. Рост социального престижа современной юридической профессии: сравнительно-правовое исследование. *Lega si Viata: Revista Stintific0-practica. Вип. 5/2 (293), 2016: Акредитована Вища рада з науки і технологічного розвитку Академії наук Молдови (Acreditata de Consiliul Suprem pentru Stiinta si Dezvoltare Tehnologica al Academiei de Stiinte a Moldovei), 2015. С. 82–84.*

3. Проскурняк О.Г. Прагматизація сучасної зарубіжної освіти. *Науковий*

вісник Міжнародного гуманітарного університету: Збірник наукових праць. Серія: Юриспруденція. Одеса: Міжнародний гуманітарний університет, 2016. Вип. 23. С. 54–56.

4. Проскурняк О. Г. Проблеми реформування змісту сучасної зарубіжної юридичної освіти (на прикладі США, Великобританії і ФРН). *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»: Збірник наукових праць. Серія: Юридичні науки. Львів: Національний університет «Львівська політехніка», 2016. Вип. 845. С. 402–406.*

5. Проскурняк О. Г. Державні юридичні экзамени в Німеччині. *Науково-практичний господарсько-правовий журнал «Підприємництво, господарство і право»*. Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва ім. академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України, 2016. Вип. 12. С. 212–215.

6. Proskurniak Oleh. The growth of social prestige of the modern legal profession: a comparative legal study. *REVISTA ȘTIINȚIFICĂ INTERNAȚIONALĂ «SUPREMAȚIA DREPTULUI»*. 2016. № 2. С. 204–208.

7. Проскурняк О. Г. Розвиток національних мереж юридичної освіти. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2017. Вип. 43. Т. 1. С. 40–43.

які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

8. Проскурняк О. Г. Особливості сучасної юридичної професії і юридичної освіти у Великобританії. *Перспективные направления развития современной юридической науки: Материалы международной научно-практической конференции, г. Симферополь: Научное объединение «Юридическая мысль», 2014. С. 17–19.*

9. Проскурняк О. Г. Особливості сучасної юридичної освіти Німеччини. *Пріоритетні напрямки розвитку правової системи України: матеріали міжнародної науково-практичної конференції, (м. Львів, 31 січня – 01 лютого 2014 р.)*. Львів: Західноукраїнська організація «Центр правничих ініціатив», 2013. Ч. I. С. 29–31.

10. Проскурняк О. Г. Доступ до юридичної освіти у ФРН. *Сучасне правотворення: матеріали міжнародної науково-практичної конференції*, (м. Дніпропетровськ, 1–2 серпня 2014 р.). Дніпропетровськ: «Правовий світ», 2014. С. 14–16.

11. Проскурняк О. Г. Юридична професія і юридична освіта в системі правового життя суспільства (досвід ФРН). *Правове регулювання суспільних відносин: актуальні проблеми та вимоги сьогодення: матеріали міжнародної науково-практичної конференції*, (м. Запоріжжя, 26–27 вересня 2014 року.). Запоріжжя: Запорізька міська громадська організація «Істина», 2014. С. 6–8.

12. Проскурняк О. Г. Судочинство як вид юридичної діяльності. *«Сучасні виклики та актуальні проблеми судової реформи в Україні»*: матеріали Міжнародної наукової конференції (м. Чернівці, 26–27 жовтня 2017 р.). Чернівці: Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, 2017. С. 106–107.

ЗМІСТ

АНОТАЦІЯ	2
ВСТУП	17
РОЗДІЛ 1 МЕТОДИ, ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ	26
1.1 Методи та опорні поняття дослідження	26
1.2 Історіографія дослідження	34
1.3 Джерела дослідження	45
Висновки до розділу 1	51
РОЗДІЛ 2 ЧИННИКИ РОЗВИТКУ СУЧАСНОЇ ЗАРУБІЖНОЇ ЮРИДИЧНОЇ ОСВІТИ	53
2.1 Зростання соціального престижу юридичної професії і юридичної освіти	53
2.2 Розширення доступу до юридичної освіти	78
Висновки до розділу 2	92
РОЗДІЛ 3 ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ СУЧАСНОЇ ЗАРУБІЖНОЇ ЮРИДИЧНОЇ ОСВІТИ	96
3.1 Реформування змісту навчального процесу в зарубіжних юридичних вишах	96
3.2 Оптимізація національних мереж юридичної освіти	117
3.3 Прагматизація зарубіжної юридичної освіти	139
3.4 Підвищення ефективності підсумкової атестації юристів	153
Висновки до розділу 3	165
ВИСНОВКИ	169
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	176
ДОДАТКИ	219

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Освіта – один із найбільш значимих чинників суспільного розвитку. Її основне завдання – це залучення людини до соціокультурних цінностей: науки, мистецтва, моралі, права, економіки, політики тощо. Тому сенс освіти проявляється не стільки всередині освітньої практики, скільки в контексті проблем, які виходять за її межі, мають більш широке соціокультурне значення.

Для юридичної освіти такою «сенсоутворюючою» проблемою є формування права і правової держави. В Україні вона сьогодні особливо актуальна. З проголошення незалежності Україна проголосила курс на створення правової держави, оголосила про початок правової реформи, визнала міжнародні правові стандарти. Але від декларації намірів до їх виконання – дуже велика дистанція. Правова реформа в Україні явно дає збої. Право ніяк не може перейти у державний формат, встановити своє верховенство у масштабі всього суспільства, всієї держави.

Абсолютна більшість українців вважає, що Україну сьогодні не можна вважати правовою державою, оскільки не реалізується жоден з її основних принципів: дотримання законів усіма (й громадянами, й організаціями, й органами влади); незалежність і об'єктивність судів; дотримання владою прав і свобод громадян. Окрім того, якщо не форсувати в країні правову реформу, почнуть «буксувати» всі інші реформи, передусім створення правової, конституційної економіки. Тільки використовуючи право, як серйозний ресурс розвитку, Україна зможе подолати відставання від європейських держав. Отже, Україні потрібне глибинне реформування права, зміна фундаментальних засад його розвитку, а не поверхневі зміни. На жаль, і в українському політикумі, і в середовищі правознавців не так вже й багато переконаних і послідовних борців за перетворення права у вирішальний чинник демократичного розвитку України.

«Буксування» правової реформи пов'язують і з кризою системи

юридичної освіти, в межах якої формується кадровий потенціал для різних юридичних установ. Наша юридична освіта залишається державоцентристською, оскільки її ідеологічною основою є нормативізм, що означає її орієнтацію на інтерес державної влади (Януковича, Порошенка, Зеленського), а не людини і суспільства. Її ще треба зробити людиноцентристською, бо на юристів і сучасні правові інститути, функціонування яких вони забезпечують, покладаються завдання охорони та захисту прав і свобод громадян, забезпечення стабільності правової системи суспільства.

Ставлення суспільства, соціальної групи чи окремої людини до права є, по суті, відображенням їх ставлення до юристів, до юридичної професії. Занепокоєність звичайних громадян, суспільства неефективністю правових інститутів ставить питання і про якість механізмів правового регулювання державних та суспільних процесів, і про кадрове забезпечення юридичної діяльності. Сьогодні українське суспільство переживає необхідність корінного реформування юридичної освіти, подолання його статизованості, у зв'язку з чим спостерігається значне підвищення наукового інтересу до міжнародних стандартів у сфері юридичної освіти, в основі яких лежить доктрина верховенства права, а не доктрина позитивізму.

З огляду на впровадження в Україні принципів та вимог Болонського процесу увагу дослідників привертають такі питання, як зміна ролі права і юристів у суспільстві, реформа юридичної професії, інтернаціоналізація ринку юридичних послуг, вплив юридичного професіоналізму на юридичну освіту, хто може бути «замовником» юридичної освіти, розподіл відповідальності за професійну підготовку юристів між навчальними юридичними закладами і роботодавцями.

Це дуже актуальні питання, адже юридична освіта є унікальною. Вона передбачає набуття таких знань, які призначені для суто практичної діяльності. Юридичній науці властиве органічне поєднання теорії і практики. Звідси широкий діапазон знань, які виробляються в ході правової підготовки: від

засвоєння духу права, розуміння його суспільної ролі до найменших деталей професіоналізму у прийнятті правових рішень, які стосуються людських доль.

Для вирішення вказаних питань необхідно вивчати зарубіжний досвід організації юридичної професії і юридичної освіти, передусім США, Великобританії і ФРН, де створені і функціонують три найкращі сьогодні у світі системи юридичної освіти. До того ж соціологічні опитування батьків в Україні свідчать, що 34% їх дітей чи внуків хотіли б навчатися у вишах ФРН, 20% – Великобританії, 25% – США.

Джерельною основою дисертації стали положення конституційних актів, законів та підзаконних актів США, Великобританії і ФРН з питань юридичної освіти, зібрання норм етики юриста, дані соціологічних досліджень, статистичні матеріали, сайти окремих зарубіжних юридичних вишів.

Дослідження окремих питань теорії та історії сучасної зарубіжної юридичної освіти здійснювали українські правознавці Ж. Алексєєва, А. Андрощук, Г. Андрощук, В. Андрущенко, Б. Баженова, М. Бак, В. Бігун, В. Бойко, І. Войтюк, К. Воронцова, І. Гловацький, Я. Горбунова, Ю. Городецька, Р. Гурак, Н. Давидова, М. Димитрова, В. Макаруч, М. Желуденко, Ю. Задорожний, П. Захарченко, Т. Кагановська, Г. Климова, В. Ковальчук, Т. Куковська, О. Михайленко, О. Мінченко, Л. Міхневич, М. Никифорак, Ю. Носік, К. Островська, О. Погрібний, Н. Похресник, Г. Рижков, В. Святоцька, С. Сливка, Д. Суханова, В. Титов, Д. Тихомиров, Н. Шевченко; західноєвропейські та американські дослідники Е. Аннерс, Дж. Берман, Е. Бланкенбург, Р. Граверт, Р. Давід, Д. Кеннеді, А. Ліон-Кан, Р. Познер, Б. Саймон, Л. Фрідмен; російські науковці Р. Антропов, А. Вершинін, В. Власихін, А. Жалінський, В. Захаров, Т. Ільїна, З. Казачкова, І. Клюковська, Д. Малешин, О. Малько, О. Мішіна, А. Реріхт, А. Романов, А. Саломатін, Б. Тузмухамедов та інші.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана відповідно до наукової теми кафедри філософії та теорії права Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

«Право в системі юридичних норм» (номер державної реєстрації 0111U000185) та наукової теми кафедри людських прав «Права людини в системі права» (номер державної реєстрації 0116U004089).

Мета і завдання дослідження. *Метою* дослідження є порівняльний історико-правовий аналіз змісту юридичної професії і юридичної освіти в США, Великобританії і ФРН.

Для реалізації цієї мети поставлені такі *завдання*:

- визначити методи та опорні поняття дослідження;
- оцінити стан наукової дослідженості проблеми;
- проаналізувати особливості сучасної юридичної професії;
- визначити основні чинники розвитку сучасної зарубіжної юридичної освіти;
- розкрити причини зростання соціального престижу юридичної освіти;
- з'ясувати основні напрями розширення доступу до юридичної освіти;
- виділити історичні етапи формування національних мереж юридичної освіти;
- визначити основні тенденції розвитку сучасної зарубіжної юридичної освіти;
- розкрити зміст сучасних реформ юридичної освіти в зарубіжних правничих школах;
- розглянути форми прагматизації зарубіжної юридичної освіти;
- охарактеризувати шляхи підвищення ефективності підсумкової атестації юристів в США, Великобританії і ФРН.

Об'єктом дослідження є юридична професія і юридична освіта як явища правової реальності.

Предметом дослідження є зміст юридичної професії і юридичної освіти в США, Великобританії і ФРН.

Методи дослідження. Методологічну основу дисертації становить комплекс всезагальних (філософських, світоглядних), загальнонаукових та спеціально-юридичних методів. З-поміж всезагальних методів використані

метафізичний, діалектичний, історичний та системний. З-поміж загальнонаукових методів застосовано методи аналізу, синтезу, аналогії, абстрагування. З-поміж спеціально-юридичних методів основну роль у дослідженні відведено нормаль-но-юридичному, порівняльно-правовому та герменевтичному методам.

Метафізичний метод дозволив розглядати досліджувані правові явища як окремі, самостійні. Саме з таких позицій визначаються поняття юридичної освіти та юридичної професії, які є ровесниками людського суспільства незалежно від цивілізацій чи формацій (*Розділ 1, підрозділ 2.1*).

Діалектичний метод дозволив простежити генезис та подальший розвиток зарубіжної юридичної освіти в її тісному зв'язку з розвитком суспільства, права і держави. Це дало змогу дослідити закономірності та особливості розвитку юридичної освіти, висвітлити значення історичного досвіду цього розвитку (*усі підрозділи*).

Метод аналізу дозволив дослідити зарубіжну юридичну освіту як цілісне правове явище, шляхом виокремлення та вивчення національних правових систем США, Великобританії і ФРН. Проаналізовано моделі юридичної освіти, особливості навчального процесу, шляхи практичної підготовки юристів, форми кваліфікаційних випробувань правників (*підрозділи 2.2, 3.2, 3.3*).

Використовуючи метод синтезу, автор проаналізував різноманітні джерела, щоб виділити загальні риси еволюції зарубіжної юридичної освіти (*підрозділи 1.3, 2.2, 3.4*).

За допомогою методу аналогії здійснено порівняння моделі юридичної освіти США, Великобританії і ФРН, подано оцінку їх ефективності (*підрозділи 2.1, 3.1, 3.2, 3.3*).

Метод структурного аналізу дозволив обґрунтовано виділити основні структурні елементи досліджуваної проблеми (зміст юридичної освіти, модель юридичної освіти, мережа юридичних вишів, організація навчального процесу, практична підготовка майбутніх правників, підсумкова атестація випускників правничих шкіл) і вивчити їх у синхронному (існуючих одночасно в різних

країнах) або діахронному (існуючих в різних епохах) вимірах (*Розділ 3*).

Метод тлумачення правових приписів допоміг з'ясувати зміст зафіксованих в різних джерелах правових норм, проаналізувати характерну для систем юридичної освіти США, Великобританії і ФРН офіційну термінологію (підрозділи 1.2, 2.1, 3.2, 3.3, 3.4).

Наукова новизна одержаних результатів. Найсуттєвішими результатами дослідження, що зумовлюють новизну та визначають внесок автора у розробку досліджуваної проблеми, є:

уперше:

- здійснено комплексне історико-правове дослідження сучасної зарубіжної юридичної освіти (на прикладі США, Великобританії і ФРН);
- проаналізовано нормативно-правову базу розвитку юридичної освіти США, Великобританії і ФРН;
- обґрунтовано чинники зростання соціального престижу юридичної професії і юридичної освіти;
- класифіковано чинники розширення доступу до сучасної юридичної освіти;
- визначено особливості реформування змісту юридичної освіти в зарубіжних правничих школах;
- з'ясовано шляхи прагматизації зарубіжної юридичної освіти;
- здійснено порівняльну характеристику форм підсумкової атестації юристів в США, Великобританії і ФРН;

удосконалено:

- історіографію та класифікацію джерел дослідження;
- оцінку шляхів оптимізації зарубіжних національних мереж юридичної освіти;
- аналіз зарубіжної клінічної юридичної освіти;
- питання розвитку студентських контингентів зарубіжних правничих шкіл;
- основні підходи до вивчення розвитку професорсько-викладацького

складу зарубіжних закладів вищої юридичної освіти;

- оцінку впливу Болонського процесу на розвиток юридичної освіти США, Великобританії і ФРН;

уточнено:

- періодизацію історії розвитку зарубіжної юридичної освіти;
- оцінку ролі кейс-методу у навчальному процесі зарубіжних правничих шкіл;

набули подальшого розвитку:

- характеристики сучасних моделей зарубіжної юридичної освіти;
- положення про співвідношення позитивізму і природного права в сучасній зарубіжній юридичній освіті.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що вони становлять науково-теоретичний і практичний інтерес та можуть бути використані у:

- *науково-дослідницькій сфері* – для подальшого вивчення проблем сучасної вітчизняної та зарубіжної освіти;

- *правотворчій сфері* – висновки і пропозиції, що містяться в дисертації можуть бути враховані для вдосконалення законодавства про юридичну освіту;

- *правозастосовній діяльності* – для покращення практичної діяльності органів виконавчої та судової влади (*акт впровадження розробок дисертаційного дослідження у практичну діяльність Головного територіального управління юстиції у Чернівецькій області від 10.10.2019 р.; акт впровадження розробок дисертаційного дослідження у практичну діяльність Чернівецького окружного адміністративного суду від 12.10.2019 р.*);

- *навчальному процесі* – з метою вдосконалення змісту юридичної освіти та методики викладання в юридичних вишах (*акт впровадження наукових розробок дисертаційного дослідження у навчальний процес Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича від 23.12.2019 р.*).

Особистий внесок здобувача. Всі положення і висновки дисертації

сформульовані і обґрунтовані самостійно. Всі публікації одноосібні.

Апробація результатів дисертації. Основні положення і висновки, сформульовані в ході дисертаційного дослідження, доповідались і обговорювались на засіданнях кафедри філософії та теорії права (з 1 січня 2018 р. кафедри людських прав) Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, на науковому семінарі юридичного факультету ЧНУ. Вони були оприлюднені на наукових та науково-практичних конференціях: Міжнародній науково-практичній конференції *«Перспективныe направления развития современной юридической науки»* (м. Сімферополь, 2014 р.); Міжнародній науково-практичній конференції *«Пріоритетні напрямки розвитку правової системи України»* (м. Львів, 31 січня – 01 лютого 2014 р.); Міжнародній науково-практичній конференції *«Сучасне правотворення»* (м. Дніпропетровськ, 1–2 серпня 2014 р.); Міжнародній науково-практичній конференції *«Правове регулювання суспільних відносин: актуальні проблеми та вимоги сьогодення»* (м. Запоріжжя, 26–27 вересня 2014 р.); Міжнародній науковій конференції *«Сучасні виклики та актуальні проблеми судової реформи в Україні»* (м. Чернівці, 26–27 жовтня 2017 р.).

Публікації. Основні положення та результати дисертації викладено в 12 публікаціях, з них 7 наукових статей, з яких 5 опубліковано в журналах, що входять до переліку фахових наукових видань України, 2 – в іноземних періодичних виданнях та 5 тез виступів на науково-практичних заходах.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається з анотації, вступу, трьох розділів, що містять дев'ять підрозділів, висновків, списку використаних джерел і додатків. **Загальний обсяг роботи 220 сторінок, з них 161 основного тексту. Список використаних джерел нараховує 456 найменувань, додатки на 2 сторінках.**

РОЗДІЛ 1

МЕТОДИ, ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1 Методи та опорні поняття дослідження

Сучасний стан історико-правових досліджень в Україні характеризується поступовим відходом від радянсько-марксистських стандартів і стереотипів. Однак декларована відмова багатьох істориків права від цієї методології часто не знаходить свого прояву в конкретних історико-правових дослідженнях. Тому визначення чітких методологічних позицій – важливе завдання дослідника.

Поняття «методологія» у підрозділі розглядається як сукупність методів, використаних в дисертаційному дослідженні. Метод розглядається як система прийомів і способів, з допомогою яких досліджується тема дисертації. Всі використані методи можна об'єднати у три групи: всезагальні, загальнонаукові і спеціально-юридичні.

З-поміж всезагальних (філософських, світоглядних) методів застосовані метафізичний, діалектичний, історичний, системний.

Метафізичний метод дозволяє розглядати правові явища як окремі, самостійні, вічні. Саме з таких позицій визначаються поняття юридичної освіти та юридичної професії, які є ровесниками людського суспільства незалежно від цивілізацій, формацій чи епох.

Діалектичний метод забезпечує дослідження правових явищ і процесів у розвитку та відповідно до основних законів пізнання – переходу кількісних змін у якісні, єдності і боротьби протилежностей, заперечення заперечення. Цей метод дозволив простежити генезис та розвиток зарубіжної юридичної освіти в її тісному зв'язку із розвитком суспільства, права і держави. Це дало змогу дослідити закономірності та особливості розвитку юридичної освіти, оцінити значення історичного досвіду цього розвитку з точки зору сьогодення.

Метод історизму було застосовано в контексті діалектичної єдності

історичного і логічного як філософських категорій, що характеризують відношення між історичною дійсністю і її відображенням у теоретичному пізнанні. По суті, логічне – це виражене у поняттях історичне.

Але побачити смисл означає ще й переосмислити історію, не тільки історичну герменевтику, а й критичну герменевтику історії. Адже твердження, що «історія не має умовного способу» правильне лише частково: ми не можемо *post factum* змінити історичні події, але ми можемо змінити ставлення до них, оцінку їх, і з погляду сьогоденного досвіду їх переосмислити, а отже, зробити правильний вибір, зокрема й цивілізаційний.

Саме через призму єдності історичного й логічного вдалося розглянути історичну динаміку розвитку юридичної освіти, виявити загальні риси цього розвитку та особливості.

Важливу роль у дослідженні відіграло використання плюралістичного підходу до правових явищ. Автор цілком поділяє позицію щодо теоретичного плюралізму, яку висловив відомий філософ права Г. Дж. Берман. На його думку, сьогодні необхідно здолати «хибність стосовно виключно політичної й аналітичної юриспруденції («позитивізм»), або виключно філософської і моральної юриспруденції («теорія природного права»), або виключно історичної та соціоекономічної юриспруденції («історична школа», «соціальна теорія права»). Нам потрібна юриспруденція, яка інтегрує всі три традиційні школи і виходить за їх межі» [45, с.17].

Ще одним філософським методом, використаним в дослідженні став системний метод. І це не просто данина моді, бо сучасний бум системних пошуків не є якимось новим напрямком дослідницької діяльності. Використання системного методу передбачає розуміння таких понять як система, елемент, склад, структура, функція. Базуючись на поняттях цілого і частини, системний метод дозволяє виявити існуючі між ними зв'язки, відносини, чим збагачує знання і того, й другого, дає можливість виявити закономірності розвитку юридичної освіти, її організаційні особливості.

Загальнонаукові методи – це прийоми і способи, які не охоплюють всього

наукового дослідження проблеми, а застосовуються лише на окремих його етапах. Основні з них – це аналіз, синтез, індукція, дедукція, аналогія, абстрагування, моделювання та ін.

Метод аналізу дозволив дослідити зарубіжну юридичну освіту як цілісне правове явище, шляхом виокремлення та вивчення національних систем юридичної освіти США, Великобританії і ФРН. Досліджено моделі юридичної освіти, особливості навчального процесу, шляхи практичної підготовки юристів, форми кваліфікаційних випробувань правників.

Використовуючи метод синтезу, в дисертації проаналізовано різноманітні джерела, щоб виділити загальні риси еволюції зарубіжної юридичної освіти, створити цілісну картину цієї еволюції.

За допомогою методу аналогії здійснено порівняння моделей юридичної освіти США, Великобританії і ФРН, оцінку їх ефективності. Застосування аналогії дозволило також виділити особливості розвитку національних систем юридичної освіти в одні й ті ж історичні епохи.

Метод абстрагування забезпечив можливість локального дослідження моделей юридичної освіти, що дозволило виділити їх цивілізаційні особливості.

Центральне місце серед спеціальних методів теоретичного, історичного та практичного вивчення проблем юридичної освіти належить формально-юридичному методу аналізу подій і фактів, які мають правове значення і підлягають тлумаченню з допомогою юридичних термінів, конструкцій і логіки. Формально-юридичний метод розкриває формальний зміст статички правових норм і явищ, забезпечує можливість визначення загальних рис предмета дослідження, його особливостей структури, класифікації.

Формально-юридичний метод не є вичерпним в силу своєї спеціалізованості і обмеженості логікою юридичного аналізу та узагальнень. Саме це мав на увазі видатний історик Василь Ключевський, коли писав: «Історики – юристи, не беручи до уваги сукупність умов життя, крутяться в своїй замкнутій клітці, вирішуючи рівняння з трьома невідомими» [191, с.305, 357].

Метод структурного аналізу дозволив обґрунтовано виділити основні структурні елементи досліджуваної проблеми (зміст юридичної освіти, модель юридичної освіти, мережа юридичних вишів, організація навчального процесу, практична підготовка майбутніх правників, підсумкова атестація випускників правничих шкіл) і вивчити їх у синхронному (існуючих одночасно в різних країнах) або діахронному (існуючих в різних епохах) вимірах. При цьому використовувались різні прийоми структурного аналізу: структурно-функціональний, структурно-типологічний, структурно-системний.

Метод правового моделювання дав змогу проаналізувати перспективи розвитку моделей юридичної освіти в США, Великобританії і ФРН. Тісно пов'язаний з ним прогностичний метод як сукупність прийомів, що дозволяють зробити наукові прогнози про майбутній стан юридичної освіти. Крім того ці методи необхідні при виробленні практичних рекомендацій та пропозицій щодо розвитку юридичної освіти.

Досить широко використано в дисертації порівняльно-правовий метод дослідження. При цьому з його допомогою виявлені не тільки подібності, аналогії, паралелі розвитку досліджуваних національних систем юридичної освіти, а й особливості, відмінності, природа цих особливостей і відмінностей.

Герменевтичний метод застосовано з метою аналізу нормативних актів США, Великобританії і ФРН з питань вищої, в т.ч. юридичної освіти, документів із сайтів провідних зарубіжних вищих навчальних закладів.

Метод тлумачення правових приписів допоміг з'ясувати зміст зафіксованих в різноманітних джерелах правових норм, проаналізувати характерну для систем юридичної освіти США, Великобританії і ФРН офіційну термінологію.

Для реконструкції реальних процесів історичного розвитку зарубіжної юридичної освіти використано юридичну біографістику. Через вивчення реформаторської діяльності таких видатних особистостей як декана юридичного факультету Гарвардського університету Крістофера Лангдела, засновника Берлінського університету Вільгельма Гумбольда, знаменитого

завідувача кафедри юриспруденції Оксфордського університету Герберта Харта, декана юридичного факультету Гейдельберзького університету Густава Радбруха, вдалося виділити переломні моменти еволюції і форм юридичної освіти.

Жоден із використаних методів не можна вважати універсальним, абсолютним, оскільки в юриспруденції нема талісману і його не треба придумувати. Усі ці методи перебувають у тісному взаємозв'язку, доповнюють один одного, і лише комплексне їх використання, на наш погляд, забезпечило наукову об'єктивність та достовірність дослідження.

Перш за все це проявилось у формуванні опорного понятійного апарату дослідження.

Юридична діяльність – це різновид соціальної діяльності, який здійснюється в сфері впливу права у практичній (прикладній), науковій та освітній формах [331, с.469-470]. У широкому сенсі юридична діяльність являє собою створення і реалізацію права шляхом його виконання, дотримання, застосування, здійснення різних дій, що тягнуть за собою різні правові наслідки. Вона «здійснюється як юристами, так і неюристами, і втілюється в законодавстві та правовій практиці» [145, с.7-8]. У спеціальному категоріальному значенні під юридичною діяльністю слід розуміти лише таку опосередковану правом професійну, трудову, державно-владну діяльність щодо винесення юридичних рішень компетентних на те органів, яка спрямована на виконання суспільних функцій та завдань і задоволення тим самим як загальносоціальних, групових, так і індивідуальних потреб та інтересів [181, с.31].

Юридична практика – правотворча, правореалізуюча, правоохоронна діяльність, взята в єдності з результатами у вигляді правового досвіду [296, с.61].

Юридична професія – це вид юридичної діяльності, який передбачає наявність у особи фундаментальних та спеціальних правових знань. Ця особа глибоко переконана у винятковому призначенні права і законності для

суспільства, кваліфіковано користується юридичним інструментарієм при розв'язанні юридичних проблем в ім'я захисту прав і законних інтересів громадян [229, с.25]. Основними юридичними професіями вважаються професії судді, прокурора, адвоката і нотаріуса.

Юрист – особа, яка має юридичну освіту, правознавець [388, с.491]. Юрист – це високоінтелектуальна людина, здатна до неординарного мислення, високої самоорганізації, величезної працездатності, щоб із виру мінливої інформації вишукувати основне для досягнення бажаного результату та розв'язання складних проблем [173, с.6].

Юридична освіта, – це система правових знань, здобутих у процесі навчання, система професійної підготовки правників, здійснювана в юридичних навчальних закладах [52, с.17-18; 389, с.473-474]. Юридична професійна освіта – це частина правової культури суспільства, яка полягає в освітній діяльності, що здійснюється вищими навчальними закладами, і яка має своєю метою формування у студентів системи знань та навиків, відповідних державним освітнім стандартам та необхідних для реалізації професійних функцій юриста в інтересах суспільства та держави [276, с.180].

Освітнє право розуміють як галузь (інститут) права, як сукупність правовідносин, як сегмент (різновид) правосвідомості, як сегмент правової реальності (правового простору), як суб'єктивне право на освіту, як навчальну дисципліну та напрямок наукових досліджень.

Право на освіту – це право людини на здобуття певного обсягу знань, культурних навичок, професійної орієнтації, які необхідні для нормальної життєдіяльності в умовах сучасного суспільства [199]. Право на освіту – передбачені нормами міжнародного та національного права вид та міра можливої поведінки (діяльності) людини, яка спрямована на розвиток власної індивідуальності та особистості шляхом здобуття, розвитку, тренінгу знань, умінь, навичок, компетенцій, поглядів, переконань, досвіду, здібностей в ході власної цілеспрямованої діяльності учіння та діяльності викладання (наукового керівництва, наукового консультування) [74, с.18].

Доступність юридичної освіти – стан задоволення потреби суспільства в юридичній освіті і можливість всіх бажаючих вільно і безперешкодно здобути її. Виділяються освітні та соціальні критерії доступу до юридичної освіти.

Американська асоціація юристів – утворене у 1878 р. добровільне громадське об'єднання юристів в США, метою якого є підтримання високих стандартів юридичної освіти.

Асоціація правничих шкіл США – утворене у 1971 р. об'єднання американських правничих шкіл, метою якого є вдосконалення правничої професії через правничу освіту.

Засідання правничих шкіл Німеччини – утворене у 2015 р. вільне об'єднання університетських правничих шкіл ФРН, метою якого є сприяння розвитку юридичної освіти та правознавчої науки.

Модель юридичної освіти – тип підготовки юристів, що обумовлюється особливостями національної правової системи та історією розвитку юридичної освіти країни, та визначається загальною, спеціалізованою або практичною спрямованістю навчання студентів-правників [157].

Система юридичної освіти – це існуюча в державі сукупність закладів юридичної освіти, наукових, науково-методичних і методичних установ, баз навчальної юридичної практики, державних і місцевих органів управління освітою та самоврядування в галузі освіти. Структура юридичної освіти включає вищу юридичну освіту, післядипломну юридичну освіту, аспірантуру, докторантуру, професійну юридичну самоосвіту [117, с.114].

Юридичний факультет є навчальним, науковим і культурно-освітнім структурним підрозділом університету, створеним для реалізації навчально-освітніх, науково-дослідних і культурно-просвітницьких завдань вищої школи України у сфері правознавства [287, п.1.1].

Правнича школа (law school) – аналог європейського юридичного факультету в США, що здійснює освітню підготовку правників.

Клінічна юридична освіта – форма практичного навчання, що передбачає поєднання процесу практичної підготовки студентів і надання

безкоштовної правової допомоги певним категоріям населення [403, с.9]. Клінічна юридична освіта – частина вищої юридичної освіти, що дозволяє свідомо та цілеспрямовано формувати у студентів навички професійної діяльності на основі організації такої форми навчання як керована викладачем практика надання правової допомоги малозабезпеченим особам [132, с.8-10].

Юридичне стажування – завершальний етап навчання, проводиться після опанування студентом теоретичної частини та перед виконанням кваліфікаційної роботи або дипломного проекту, з метою підготовки майбутніх спеціалістів-юристів до самостійного виконання професійних функцій на певній посаді чи у сфері професійних навичок та умінь, збирання фактичного матеріалу для виконання кваліфікаційної та дипломної роботи, складання державних екзаменів [117, с.168].

Рефендаріат – вид дворічного стажування студентів-правників у Німеччині після складання першого державного іспиту, що полягає у практичному освоєнні професії юриста, коли студент працює в суді по цивільних справах, в прокуратурі або суді по кримінальних справах, у адвоката, в управлінській установі.

Юридичні кваліфікаційні екзамени – спосіб атестації, перевірки знань студентів-правників, успішне проходження якої передбачає здобуття студентом ступеня магістра. В Україні атестація осіб, які здобувають ступінь магістра, здійснюється у формі єдиного державного кваліфікаційного іспиту за спеціальностями та в порядку, визначеними Кабінетом Міністрів України [154, п.2 Ст.6]. У Німеччині здобуття юридичної освіти складається з двох етапів. Перші чотири роки навчання завершуються першим державним іспитом. Наступне дворічне стажування (службова практика), яке організують не університети, а Міністерство юстиції у відповідній федеральній землі завершується другим державним іспитом. Німецький юрист, який успішно склав другий державний іспит, може відразу приступити до практики у будь-якій сфері правничих професій (система повністю «кваліфікованих юристів») [13].

Кейс-метод – опанування студентами права шляхом вивчення судових справ чи ситуацій [239, с.186]. Це метод навчання, коли студенти і викладачі беруть участь у безпосередніх дискусіях з проблем або випадків права. Приклади випадків зазвичай готуються у письмовому вигляді як відображення актуальних проблем права, які вивчаються студентами, потім обговорюються ними самостійно, що дає основу для спільних дискусій і обговорень в аудиторії під керівництвом викладача [344, с.19-28]. Метод Case Studies, таким чином, «включає спеціально підготовлені навчальні матеріали і спеціальну технологію використання цих матеріалів у навчальному процесі» [238].

Сократівський метод – це дидактичний метод викладання права в США. «Сократівський» метод – це метод діалогу наставника і студента шляхом постановки питань і пошуку на них відповідей, внаслідок чого відбувається процес народження знань, а не просто їх передачі, як це зазвичай відбувається під час лекційних занять [52, с.69-70].

Прагматизація юридичної освіти – підвищена орієнтація правничих шкіл на запити суспільства, економіки.

Баристер – адвокат у Великобританії, який веде справи в судах. Щоб отримати звання баристера, треба мати вищу юридичну освіту, пройти трирічну підготовку в одній із адвокатських корпорацій (Лінкольн-інн, Грейс-інн, Міддл-Темпл або Іннер-Темпл) і скласти іспити з правових дисциплін.

Соліситор – адвокат у Великобританії, який здійснює досудову підготовку матеріалів для баристерів.

1.2 Історіографія дослідження

Історик вживається в минуле, ніби живе минулим. А юрист буде сьогодення, готує майбутнє. Саме з таких позицій в цьому підрозділі зроблена спроба проаналізувати історіографію проблеми.

Єдина монографія, опублікована в Україні по темі дисертаційного дослідження належить В.С. Бігуну [52]. В ній висвітлені основні поняття,

принципи, історія, правова регламентація юридичної професії в США, проаналізована американська система юридичної освіти та засади і стандарти здобуття кваліфікації правника.

Необхідно зазначити, що В. Бігун опублікував також статтю, що містить ґрунтовний порівняльний аналіз юридичної освіти в Україні та Німеччині [51].

Окрім того, перу В. С. Бігуна належить і цікава рецензія на книгу «*Lacey Nicola. A Life of H. L. A. Hart. The Nightmare and the Noble Dream.* – Oxford: Oxford University Press, 2004. – 422 p.» під назвою «Життя Г. Л. А. Харта: Кошмар і благородна мрія», присвячена знаменитому випускнику і професору Оксфордського університету. З 1952 р. по 1969 р. Герберт Харт очолював славетну кафедру юриспруденції, заслужено отримавши визнання найвизначнішого англійського філософа права ХХ ст.

Питанням теорії та історії юридичної освіти в різних правових системах світу присвячена тема 10 (написана Погрібним О. О.) навчального посібника «Порівняльне правознавство» [290].

Субкультура юриста в контексті української культури висвітлена в колективній праці «Еволюція етосу юриста в Україні: історичний нарис (Харків: Право, 2001).

Особливості американської моделі правового виховання досліджені у підрозділі 3.1. колективної монографії «Правове виховання в сучасній Україні (Х.: Право, 2013).

Ґрунтовна публікація про юридичну освіту США належить Г. О. Андрощуку [10].

За підсумками наукового стажування в ряді університетів США в рамках програми міжнародних академічних обмінів імені Фулбрайта цікаву публікацію про особливості американської юридичної освіти опублікував доцент Київського національного університету імені Тараса Шевченка Ю. В. Носік [263].

Цікаву розвідку глобальних аспектів сучасної юридичної освіти здійснив М. Бак, зокрема світового ринку освітніх послуг, вартість якого, за даними

автора, сягає від 40 до 50 млрд. дол., що не набагато менше, ніж вартість ринку фінансових послуг [32, с.77-78].

Розумінню фундаментальних проблем юридичної освіти сприяє стаття В.Андрущенка «Вища освіта у постболонському просторі: спроба прогностичного аналізу».

Важливе методологічне значення для дисертаційного дослідження мало вивчення статті проф. М.Г. Братасюк «Криза державоцентристської моделі юридичної освіти в сучасній Україні та можливі шляхи її подолання».

Цікавий матеріал з питань методики юридичної освіти, зібраний під час стажування в університетах США, проаналізований у статті професора Одеської національної юридичної академії В.Титова [350, 351].

Оригінальне філософсько-правове дисертаційне дослідження здійснене Ж.М.Алексєєвою: «Образ юриста в сучасній європейській культурі» [8].

Окремі аспекти юридичної освіти в зарубіжних країнах розкриті в монографії У.М.Парпан «Правова природа вищої освіти в Україні».

Ряд дисертаційних досліджень зарубіжної юридичної освіти здійснено в області педагогіки. В Інституті вищої освіти АПН України у 2006 р. дисертацію на тему «Професійна підготовка юристів у Німеччині» захистила А.Г.Андрощук [13].

У 2009 р. в Київському національному університеті внутрішніх справ була захищена кандидатська дисертація О.В.Мінченко на тему «Особливості здійснення юридичної діяльності в умовах германської правової сім'ї» [248]. Дослідження виконане на матеріалах ФРН, Австрії і Швейцарії.

О.В.Мінченко належить також ряд статей в українських фахових виданнях з питань юридичної професії і юридичної діяльності в Німеччині [244; 245; 246; 247; 249; 250].

Деяка узагальнена інформація про юридичну діяльність та освіту в сучасних правових сім'ях міститься у навчальному посібнику з правової педагогіки під ред. Н.А.Фоменка [369].

Витоки сучасної юридичної професії досліджені в статті С.Д.Гусарєва

«Юридична професія в контексті правової спадщини Риму» [116].

Сучасній юридичній діяльності присвячена і стаття Б.Баженової «Доступ до правосуддя у Великобританії» [30].

Проблема гендерної рівності у професії юриста розглядається в статті Володимира Бойка «Жінка – юрист у сучасному світі» [60].

Грунтовний аналіз взаємозв'язку між юридичною освітою і юридичною професією здійснений у статті проф. Т.Є.Кагановської [169].

У 2009 р. в Київському національному університеті внутрішніх справ кандидатську дисертацію на тему «Юридична діяльність в англо-американській правовій сім'ї (теоретико-правові аспекти)» захистив Д.О.Тихомиров [357].

О.Д. Тихомировим опублікована також низка статей з теорії та історії юридичної професії юридичної діяльності в Англії і США [352; 353; 354; 355; 356].

Професії судді у ФРН присвячена стаття Геннадія Рижкова – юридичного радника німецького фонду міжнародного співробітництва [307]. В статті підкреслено, що відповідно до ст. 95 Основного Закону в Німеччині існує 5 відокремлених між собою судових юрисдикцій (звичайна, адміністративна, фінансова, трудова та соціальна), кожна з яких включає на відповідному рівні суди федеральних земель та суди федерації. Причому більшість судів та суддів діють саме у федеральних землях. Із приблизно 21 000 суддів на рівні федерації діють ледь більше 500 [307].

У 2007 р. вийшов з друку навчальний посібник про адвокатуру зарубіжних країн І.Ю.Гловацького [99]. В ньому викладено правові основи організації та діяльності адвокатури у таких європейських країнах як Англія, Німеччина, Франція. Ним же опублікований популярний нарис про адвокатуру США [100].

Адвокатській професії присвячена також публікація Д.О.Тихомирова «Професійні організації адвокатів Англії та США» [355].

Професії адвоката в зарубіжних країнах, передусім європейських, присвячено низку публікацій В.Святоцької [323; 324].

Адвокатури ФРН присвячена змістовна стаття М.В.Димитрової [130]. В ній проаналізовані основні нормативно-правові акти, які регулюють діяльність адвокатури в Німеччині, визначено зміст адвокатської професії, розкриті завдання і функції німецьких адвокатів.

Витокам європейської юридичної освіти присвячена також стаття Ю.А.Задорожного «Роль римського права у процесі становлення та формування юридичної освіти в країнах Західної Європи» [153].

З'ясуванню соціальної юридичної освіти присвячена стаття Я.Горбунової «Роль правової освіти в утвердженні верховенства права» [104].

В рамках проекту «Справедливе правосуддя» (USAID) у 2012 р. було видано підготовлений експертом І. Войтюк «Аналіз досвіду регулювання та стану юридичної освіти та науки в окремих європейських країнах» [87].

Цікаве дослідження про конкуренцію юридичних вишів опублікував Т.М.Боголіб [57].

Етапи освітньої підготовки юристів у системі вищої юридичної освіти Великої Британії дослідила К. Воронцова [90].

Цікавим доробком у дослідженні проблеми доступу до юридичної освіти стала стаття Ю.Ю.Городецької «Законодавче закріплення доступності вищої освіти для студентської молоді з інвалідністю в європейських державах» [106].

Важливого для розуміння процесу розширення доступу до юридичної освіти є стаття Н.К. Похресника «Участь молоді Західної Європи в Болонському процесі та її громадянська позиція» [292].

Деякі особливості навчального процесу на юридичних факультетах ФРН, зокрема досвід роботи з казусами, розкриваються в статті К.Островської «Деякі аспекти тренування юридичного мислення у вищих навчальних закладах Німеччини» [271].

Порівняльний аналіз систем підготовки правників в Україні, Німеччині та США здійснений в статті О.В.Михайленка. Порівняні правила вступу, методи навчання, навчальна практика [239].

Ціннісний аспект юридичної освіти Німеччини розкривається у

повідомленні М. Желуденко «Ціннісний аспект освіти та виховання Німеччини» [147].

Про вплив європейського досвіду, зокрема Англії та Німеччини, на формування системи юридичної освіти США йдеться в статті Ю.О.Роскопіної «Вплив європейської традиції вищої освіти на формування американської юридичної школи» [317].

Особливості юридичної освіти США, її вплив на формування правової культури американських громадян розглянуто в статті Г.П.Климової [190].

Форми та методи професійної підготовки юристів в університетах США проаналізовано в статті Т.С.Куковської [214].

Зміст навчального процесу у правничих школах США проаналізований у статті Д.С.Суханової «Юридична майстерність: американський підхід до підготовки майбутніх працівників» [345].

Змістовна розвідка про правничі школи США належить Н.Давидовій. Автор послідовно проаналізувала їх статус, порядок вступу до них, особливості навчального процесу [121].

Аналізу зарубіжної системи вищої освіти на прикладі Гарвардського університету присвячена стаття Н.В.Шевченка [387].

Кілька публікацій з історії юридичної освіти зарубіжних країн належить Р.В.Гураку [111; 112; 113].

Зарубіжна історіографія дослідження представлена західною і російською традиціями.

Аналіз дослідження питань зарубіжної освіти варто розпочати з монографії Г.Дж. Бермана «Західна традиція права: епоха формування» [45], в якій надзвичайно цікаво і нетрадиційно відтворена картина виникнення права і правових відносин нового часу, які народили сучасну юридичну освіту.

Особливої уваги заслуговує підрозділ 3.1. цієї праці під назвою «Походження західної юридичної науки і європейських університетів», в рамках якого оцінена роль знаменитої юридичної школи в Болоньї.

Наступним за значенням дослідженням слід вважати працю відомого

шведського вченого Е. Аннерса «Історія європейського права» [15], яка розкриває основи змісту того права, яке стало предметом вивчення в європейських університетах.

Таке ж значення для розвитку юридичної освіти має і праця популярного французького вченого Рене Давіда «Основні правові системи сучасності» [119], яка донині має право вважатися класичною.

Заслуговує на увагу фундаментальна праця Р.А. Познера «Проблеми юриспруденції» [284]. Випускник Гарвардської школи права виклав своє бачення змісту права, змісту юридичної професії і юридичної освіти.

Помітне місце в американській юриспруденції належить фундаментальній праці Л. Фрідмена «Вступ до американського права» [370], в якій розглядаються загальні принципи, історія та сучасність американського права, а розділи 11-13 («Про правову поведінку», «Правова культура», «Американські юристи») містять важливі для нашого дослідження факти.

Методологічні проблеми розвитку сучасної зарубіжної юридичної освіти розглядаються в статті професора Паризького університету Антуана Ліон-Кана [221]. Серед цих проблем: різноманітність структур з підготовки юристів, межі позитивізму в юридичній освіті, переваги порівняльного підходу до викладання права.

Значний інтерес представляє стаття професора університету ім. Мартіна Лютера (Халле Віттенберг, Німеччина) А.Хелланда та наукового співробітника цього ж університету М.Вендіш [376]. Особливої уваги заслуговує аналіз правових основ юридичної освіти ФРН, змісту реформи юридичної освіти 2002 р., форм екзаменів на юридичних факультетах Німеччини.

З позицій компаративістики розглянуто питання про роль юристів у правових інноваціях в Німеччині і США професором Вільного Університету Амстердама Е.Бланкенбурггом [53]. До числа цих інновацій віднесено перш за все визначення ідеальних типів двох правових культур та розвиток соціальних умов руху за «доступ до права».

Важливу роль для розуміння процесу еволюції зарубіжної юридичної

освіти мало вивчення праці Б.Саймона «Суспільство і освіта». В ній розглядається значення освіти в сучасному суспільстві, зокрема у Великобританії. Особливої уваги заслуговує спостереження, що в знаменитих Оксфорді і Кембриджі тільки зовсім недавно «почали приділяти більш чи менш серйозну увагу питанням освіти, розвитку її теорії і практики». «Це може здатися неймовірним, – пише автор, – але це так» [319].

Досить популярна в Англії публікація Дункана Кеннеді «Юридична освіта як підготовка до ієрархії» [424]. Автор акцентує увагу на таких нестандартних для нас питаннях як ідеологічний зміст юридичної освіти, формальний юридичний план, моделювання ієрархічних відносин.

Фундацією Карнегі для покращення викладання в юридичних вишах було здійснено видання публікації узагальненого американського досвіду. Серед авторів публікації М.Салліван, Е.Колбі, Д.Уегнер, Л.Бонд, Л.Шульман. Основна ідея видання – формування юридичного мислення.

У 2002 р. вийшов з друку сьомий номер журналу державного департаменту США «Питання демократії». Його темою була «Юридична освіта в США». У статті, що відкривала випуск журналу, професор права Єльського університету Роберт У.Гордон описав історичну еволюцію юридичної освіти США.

Про роль Асоціації американських юристів (ААЮ) у розвитку юридичної освіти в США йдеться у статті консультанта ААЮ з питань безперервної юридичної освіти Дж. Сібєрта.

Про значення у безперервній юридичній освіті в США таких інститутів як Федеральний судовий центр, Національний судовий коледж і національний центр суддів штатів йдеться у статті Стюарта Герні і Девіда Пітта.

В заключній статті проф. Дж. Траттер розглядає питання управління роботою судів.

Реформі юридичної освіти ФРН початку 90-х рр. ХХ ст. присвячена стаття професора юридичного факультету Рурського університету в Бохумі Р.Граверта [109].

Цікава інформація про умови доступу на державні посади в країнах ЄС міститься у фундаментальній праці французького дослідника Жака Зіллера [161].

Великий інтерес за кордоном (у нас вона майже невідома) викликала книга скандально відомого британського юриста Річарда Саскінда «Чи є у юристів майбутнє?». Її головна ідея – обґрунтування думки, що юристи вже в недалекому майбутньому втратять свою роль центральної фігури у компаніях і корпораціях, і що це принципово змінить майбутнє всієї галузі – юридичних фірм, адвокатів і корпоративних юристів [434].

Багатий фактичний матеріал про сучасну юридичну освіту ФРН міститься в статті мюнхенського адвоката Марії Дерри «Отримання юридичної освіти в Німеччині» [418].

Наймасштабнішим, найпомітнішим і найвагомішим дослідженням нової сучасної проблеми юридичної освіти в Росії стало двотомне дослідження «Юридическое образование: поиск новых стандартов качества» [38]. Специфіка цього видання полягає в тому, що, окрім російської юридичної освіти, в ньому зарубіжними авторами аналізується цілий ряд інших національних систем юридичної освіти, в т.ч. американської, англійської, німецької. Авторству Маргарет Баррі належить розділ про юридичну освіту в США, Себастьяну фон Лоссов і Патріку Нордхюесу – в Німеччині, Джуліан Ленбей – в Англії.

Заслуговує на увагу також книга М.С.Бондаря «Російська юридична освіта як конституційна цінність: національні традиції і космополітичні ілюзії» [71], за основу якої покладений аксіологічний аспект. Модель юриста радянської епохи він слушно назвав «правоохоронно-кримінальною». Ми, на жаль, й досі не можемо вибратися із стереотипів цієї моделі.

Теоретичні, організаційно-правові та методичні аспекти підготовки юристів у ФРН висвітлюються в третьому розділі книги професора А.Е.Жалінського та юриста-практика Жалінської – Реріхт А.А. «Вступ до німецького права» [144].

Юридичні професії в Англії аналізуються у навчальному посібнику

О.К.Романова [313]. Розділ 13 посібника так і називається. Окремо виділені професії соліситорів, баристерів, суддів, суддів-магістратів, присяжних засідателів.

Значний інтерес представляє фактологічна інформація про розвиток юридичної професії і юридичної освіти в Англії, США і ФРН, що міститься у навчальному посібнику О.В.Малько та О.Ю.Саломатіна з порівняльного правознавства [233].

Актуальні проблеми юридичної професії розглядаються у збірнику наукових праць «Як це – бути юристом» [242]. Зроблено це з точки зору різних поколінь, в т.ч. викладачів та майбутніх юристів вищої школи економіки.

Методологічні проблеми юридичної освіти розкриваються в статті професора юридичного факультету МДУ Д.Я.Малешина [232]. Автор виклав своє бачення тих викликів сучасності, на які повинна відповісти юридична освіта і юридична наука.

Аналізу сучасного стану підготовки юристів в Англії, Німеччині, США, Франції присвячена стаття професора Курського державного університет В.В.Захарова [157]. Звертається увага, що у всіх країнах спостерігається намагання реформувати юридичну освіту, викликане бажанням нівелювати протиріччя між юридичною освітою, професійною практикою і вимогами ринку. Показано, що зусилля направлені переважно на формування нового балансу між теоретичною і практичною підготовкою майбутнього юриста. При цьому реформатори обмежуються обставинами, породженими типом правової системи. Автор дотримується думки, що система джерел права, модель судового процесу прямо впливають на формат юридичної освіти.

Значна увага приділена юридичній професії і юридичній освіті в США у статті наукового співробітника Інституту США і Канади РАН В.О.Власихіна [84]. Особливо ґрунтовно розкрита структура американської юридичної професії, яка об'єднує біля 60% від загального числа всіх юристів світу.

Історичний шлях розвитку юридичної освіти представлений у статті В.В.Захарова та Т.М.Ільїної [158]. Відзначається, що протягом всього цього

періоду відбувався пошук оптимального поєднання академічної і практичної підготовки. В статті проаналізована роль професійних об'єднань правників – **іннів** у процесі навчання юристів.

В статті Т.М.Ільїної «Юридична освіта в США: історія і сучасність» визначені основні етапи розвитку американської юридичної освіти, виділені моделі юридичної освіти, що діяли в різні періоди, дана характеристика сучасної підготовки юристів за навчальними планами шкіл права Гарвардського, Єльського, Нью-Йоркського, Мічиганського університетів.

Т.М.Ільїною опубліковано також статті «Генезис юридического образования в Германии (XII – начало XX века)», «Становление юридического образования во Франции: ретроспективный обзор».

Високопрофесійною є стаття доктора юридичних наук з Волгоградського державного університету М.Давидової, опублікована українською мовою у «Праві України» [120].

Історія та сучасний стан юридичної освіти США проаналізовані у статті докторів юридичних наук З.М.Казачкової та І.М.Клюковської. Показані основні віхи виникнення і розвитку американської системи юридичної освіти, особливості навчального процесу [170].

Цікаву статтю про досвід школи права Гарвардського університету опублікував Б.Р.Тузмухамедов [362]. Розкриті особливості базової підготовки, підготовки на ступінь магістра, організації екзаменів, консультування з питань працевлаштування.

Зміст реформування юридичної освіти у ФРН у 70-х та на початку 90-х років ХХ ст. відображений у статті О.П.Вершиніна [82].

Серія статей про юридичну освіту ФРН належить Р.В.Антропову. Це і її історія [27], і її система [25], і практична підготовка (референдаріат) [21], і державні юридичні екзамени [20].

1.3 Джерела дослідження

Передусім джерелом дослідження стали освітні доктрини, в т.ч. юридичної освіти. В країнах загального права (США і Великобританія) основною формою їх закріплення є національні доповіді, які називаються «білими» і «зеленими» книгами уряду, в країнах романо-германської правової сім'ї – національні освітні доктрини.

Але основним джерелом дослідження юридичної освіти є нормативно-правові акти. З одного боку – це наслідок того, що область освіти (в т.ч. і юридичної) є сферою переважно публічно-правового регулювання, а з іншого – це зумовлено загальноосвітньою тенденцією юридикації суспільства. І в США, і в Англії, і в Німеччині діяльність основних представників юридичної професії регулюється в першу чергу законом (хоча присутнє і саморегулювання) [86].

Законодавче регулювання юридичної освіти бере свій початок майже з початку університетської європейської історії. Про його необхідність говорилося в працях багатьох відомих вчених, наприклад, у знаменитому есе Вільгельма фон Гумбольдта «Ідеї до спроби визначити межі дієвості держави» (1792 р.). Основна ідея цієї праці – необхідність розвитку публічної освіти як важливого гаранта безпеки суспільства і держави. На початку ХХ ст. Дж. Дьюї інтерпретував ідеї Гумбольдта стосовно до соціальних і політичних завдань, демократичного суспільства, визначивши освіту як «життєву необхідність» [118, с.14-15].

Власна законодавча база у юридичної освіти Великобританії відсутня. Тому зважаючи на переважну більшість населення Англії (83%), її часто асоціюють з англійською [90, с.152]. Однак експертні оцінки у сфері освіти формуються на загальнодержавному рівні державною радою фінансування вищої освіти.

Державних стандартів освіти, затверджених на урядовому рівні, у Великобританії нема. Зміст освіти визначається потребами роботодавців.

Реальним інструментом, регламентуючим взаємовідносини студентів і

викладачів, є Батьківська Хартія (Parent's Charter) для Англії, прийнята Департаментом освіти у 1991 р. [179, с.20-23]. Аналогічна хартія для Північної Ірландії була прийнята у 1992 р.

Багато із прав визначається у студентських хартіях (Student's Charter), які часто укладаються самими студентами, викладачами і опікунськими радами коледжів. В роботі розглянуто зміст достатньо типової Хартії коледжу Льюїс (Lewes Tertiary College) графства Східний Сасекс [98].

Локальні норми права освітньої сфери Англії та Уельсу, Шотландії, Північної Ірландії суттєво відрізняються у вартості та тривалості навчання, змісті навчальних програм і т.д.

Вища освіта завжди посідала особливе місце в системі цінностей американського суспільства. Вже при розробці проекту Конституції появилася ідея віднести до повноважень Конгресу заснування національного університету, але до конституційного тексту вона не увійшла. Дж. Вашингтон захищав ідею федерального університету в інаугураційній промові 1790 р., вважаючи, що він буде сприяти появі «класу людей, вільних від забобонів провінціалізму і сектантства». Його справу продовжив Т.Джеферсон, завдяки якому в США з'явилася перша кафедра права у коледжі Уільяма і Мері.

Конституція США безпосередньо не містить постанов щодо юридичної освіти. Але низка положень Конституції досі має значення для правового регулювання освітніх відносин в США [260, с.32].

Півтора століття після прийняття Конституції США відзначаються відсутністю системного федерального законодавства у сфері вищої освіти. Тільки у 1965 р. був прийнятий федеральний закон про вищу освіту. В ньому 12 розділів.

Перший – «Партнерство заради підвищення якості освіти» – регулював питання співробітництва шкіл, коледжів і університетів як трьох основних ланок американської системи освіти.

Другий розділ – «Академічні бібліотеки й інформаційні служби» – присвячений проблемам надання фінансової, технічної, консультаційної

допомоги освітнім установам.

Третій розділ – «Інституційна допомога» – передбачав надання особливого режиму підтримки тим установам вищої освіти, які забезпечували доступ до вищої освіти расових і національних меншин та малозабезпечених верств населення.

Четвертий розділ («Допомога студентам») містив основні і спеціальні положення стосовно умов, процедури і розмірів надання фінансової допомоги студентам (найбільший за обсягом).

В п'ятому розділі («Прийом, звільнення і підвищення кваліфікації викладачів») розглядались питання підвищення якості викладання шляхом підвищення кваліфікації викладацького складу.

Шостий розділ містить положення про «Міжнародні освітні програми» (наприклад, «Бізнес і міжнародні освітні програми», «Інститут міжнародної політики»).

Сьомий розділ («Створення і реконструкція академічної матеріально-технічної бази») визначив систему федеральних позик на відповідні освітні цілі.

У восьмому розділі («Кооперативна освіта») висвітлювались питання, пов'язані із поєднанням освіти з трудовою діяльністю.

Розділ дев'ятий – «Програми післявузівської освіти» – містив перелік програм, направлених на заохочення післявузівського навчання. Зокрема були передбачені програми допомоги у підготовці до юридичних професій, а також програма створення юридичних клінік.

В десятому розділі – «Програми вдосконалення вищої освіти» – мова йшла про фонд для вдосконалення вищої освіти.

Одинадцятий розділ – «Програми громадських послуг» – передбачав розширення співробітництва вузів з різними організаціями для вирішення проблем економічного розвитку.

Дванадцятий розділ – «Загальні положення» – містив законодавчі визначення основних понять («інститут вищої освіти», «середня школа» і т.д.), встановлював принцип недискримінації у сфері вищої освіти, основи взаємодії

між федерацією і штатами.

Даний закон багатократно доповнювався і змінювався (1980, 1986, 1992, 1993, 2003 рр.) [261, с.95-96].

Важливим джерелом дослідження є акти професійних юридичних організацій. Так, у 1921 р. ААЮ США прийняла документ про мінімальні стандарти юридичної освіти і опублікувала перелік факультетів, які виконують ці вимоги [170]. Після року функціонування факультет отримує тимчасову акредитацію. Отримавши акредитацію, факультет повинен підтвердити її через три роки, а потім через кожні сім років.

В Німеччині федерація здійснює свої повноваження у сфері юридичної освіти згідно п. 1 ст. 74 Конституції ФРН. Відповідно до діючих у цій сфері принципів конкуруючого законодавства землі зберігають свої повноваження [197, с.182-184].

У Німеччині нема федерального закону про юридичну освіту. Її регулювання належить до компетенції федеральних земель. Внаслідок цього існує 16 земельних законів про юридичну освіту [128, с.434].

Єдність змісту юридичної освіти забезпечується федеральним законом про суддів 1961 р. (Deutsches Richtergesetz). Після того, як перший закон про зміну закону про суддів від 10 вересня 1971 р. сформулював положення про експерименти з метою апробації одноступеневої системи юридичної освіти, ця модель з 15 червня 1972 р. протягом наступних 13 років практично застосовувалась в деяких університетах ФРН. Третій закон про зміну закону про суддів від 25 липня 1984 р. повернув двоступеневу систему. Тим самим вся система юридичної освіти була підпорядкована єдиним принципам, діючим на території всієї федерації.

1976 р. у ФРН був прийнятий рамковий закон про вищу освіту (Hochschulrahmgesetz). Зміни до нього були внесені 12 квітня 2007 р.

26 квітня 2002 р. бундесрат ФРН затвердив прийнятий 21 березня «Закон про реформу юридичної освіти» («Juristenausbildung reformgesetz»), який започаткував нову главу в її історії. Закон був підписаний 11 липня 2002 р.

президентом Й.Росу, федеральним канцлером Г.Шредером і міністром юстиції ФРН Гертою Гойблер-Гмелін [18, с.14].

Чинності цей закон, який складається всього із чотирьох частин, набрав з 1 липня 2003 р. Новели стосувалися таких важливих питань як структурні особливості професійної підготовки юридичних кадрів, тривалість навчання юристів, організація підготовчої юридичної служби (референдаріату, система екзаменів, підстави для призначення на юридичні посади, передусім судді, нотаріуса. Головна мета визначеної законом реформи – звільнити навчальний процес від всього зайвого і забезпечити відповідну університетську підготовку для формування критичного, освіченого і раціонального діючого юриста, який усвідомлює свої обов'язки як представник вільної, демократичної, соціальної, правової держави, ставить перед собою все нові завдання у пізнанні основних тенденцій розвитку права в дусі національних традицій і європейської інтеграції.

Всі землі мають свої спеціальні закони, які регулюють вищу юридичну освіту. Вони стосуються її змісту, порядку стажування, державних екзаменів.

Важливим джерелом дослідження є також статuti університетів, навчальні правила факультетів [144, с.80-82].

Велике значення для вирішення цілої низки завдань дослідження мало вивчення норм етики юриста.

Правництво США, Великобританії і ФРН вже давно проголосило і взяло на себе зобов'язання здійснювати свою діяльність *pro bono*, тобто для суспільного добра.

В США у 1908 р. з'явилися «Правила професійної етики адвокатів», що містили 70 параграфів. У 1996 р. ААЮ доповнила ці правила. В цих доповненнях встановлено, що правник повинен надавати щорічно не менше 50 годин послуг категорії *pro bono*, що значна частина цих послуг повинна надаватися безкоштовно.

Цікавий розвиток норм професійної етики у Великобританії, де кожна із гілок юридичної професії мала і має свої етичні правила. Для соліситорів існує

професійна організація, яка називається «Юридичним спітовариством Англії і Уельсу», і саме вона створює правила поведінки для своїх членів («Правила роботи соліситорів 1990 р. із змінами і доповненнями від 1 червня 1994 р., а також Кодекс адвокатури») як приватно практикуючих адвокатів, так і для юридичних фірм. Крім того, існує прийнятий парламентом «Закон про соліситорів» 1974 р.

1990 року на конгресі ООН були прийняті «Основні положення про роль адвокатів». У пункті 9 розділу «Кваліфікація і підготовка» вказано: «Уряди, професійні асоціації адвокатів і навчальні інститути повинні забезпечити, щоб адвокати отримали відповідну освіту, підготовку і знання як ідеалів і етичних обов'язків адвокатів, так і прав людини і основних свобод, які визнаються національним і міжнародним правом» [3].

Існує і ряд загальноєвропейських актів з питань юридичної діяльності, в т.ч. професійно етичних. Серед них в першу чергу варто назвати «Загальний кодекс правил для адвокатів країн Європейського Спітовариства», прийнятий у Страсбурзі 1988 р. Значний інтерес представляє також «Хартія основоположних принципів діяльності європейських адвокатів» [150; 374].

Важливим джерелом дослідження стали звіти про дослідження досвіду регулювання та стану юридичної освіти і науки в окремих європейських країнах і США, проведені в рамках проекту «Справедливе правосуддя».

Значний інтерес представляють дані соціологічних досліджень якості юридичної освіти під рубриками «Навчальний процес очима студентів», «Викладач очима студентів» [75].

Досить широко використані в роботі різноманітні статистичні матеріали [252; 294].

Цікава інформація міститься на багатьох довідкових сайтах та в інформаційних блогах з питань працевлаштування після закінчення юридичних шкіл США. Ми ознайомились з матеріалами сайту <http://www.lawsschooltransparency.com/> з популярними блогами, які згадуються в журналі «The National jurist» <http://butidideverythingrightsoithought>.

blogspot.com/ <http://shillingmesoftly.blogspot.com/>

Висновки до розділу 1

1. В розділі визначена роль філософських (метафізичного, діалектичного, історичного, системного), загальнонаукових (аналізу, синтезу, аналогії, абстрагування), спеціально-юридичних (формально-юридичного, структурного, порівняльно-правового, тлумачення, герменевтичного) методів пізнання у виконанні завдань дослідження. Всі ці методи використані у взаємозв'язку, представляючи одне збірне ціле. Лише комплексне їх застосування забезпечило об'єктивність і достовірність дослідження, бо жоден із методів дослідження правової дійсності не безмежний, жоден не можна абсолютизувати, бо в науці не існує талісмана і його не треба придумувати.

2. В рамках опорного понятійного апарату дослідження визначено поняття «юридична діяльність», «юридична практика», «юридична професія», «юрист», «юридична освіта», «освітнє право», «право на освіту», «модель юридичної освіти», «система юридичної освіти», «юридичний факультет», «правнича школа», «клінічна юридична освіта», «юридичне стажування», «референдаріат», «юридичні кваліфікаційні екзамени», «кейс-метод», «сократівський метод», «доступність юридичної освіти», «американська асоціація юристів», «асоціація правничих шкіл США», «прагматизація юридичної освіти», «засідання правничих шкіл Німеччини», «баристер», «соліситор».

3. Тема дисертаційного дослідження ще не знайшла достатнє відображення в українській правознавчій науці. Єдина монографія, опублікована в Україні в рамках дослідження цієї теми, належить В.С.Бігуну.

Вітчизняні дисертаційні дослідження зарубіжної юридичної освіти в основному виконані в рамках філософії та педагогіки (Ж.М.Алексеева, А.Г.Андрощук). Правознавчі дисертаційні дослідження історії та сьогодення юридичної професії виконані О.В.Мінченком, Д.О.Тихомировим. З усіх

зарубіжних юридичних професій в Україні найбільш досліджена адвокатура. Особливої уваги заслуговують публікації В.О.Святоцької. Серед навчальних видань слід виділити посібник про адвокатуру зарубіжних країн І.Ю. Гловацького.

4. Зарубіжна історіографія дослідження представлена західною і російською традиціями. Перша з них представлена в дисертації працями Е. Аннерса, Д.Бермана, Е.Бланкенбурга, Р.Граверта, Р.Давіда, Д.Кеннеді, А.Ліона-Кана, Лангдела, Р.Познера, Г.Радбруха, Б.Саймона, Я.Фрідмена, Г.Харта; друга – дослідженнями Р.Антропова, А.Вершиніна, В.Власихіна, А.Жалінського, В.Захарова, Т.Ульїної, З.Казачкової, І.Клюковської, Д.Малєшина, О.Малько, О.Мішіної, А.Романова, А.Саломатіна, Б.Тузмухамедова.

5. Основними джерелами дослідження стали доктрини юридичної освіти, нормативно-правові акти США, Великобританії і ФРН з питань юридичної освіти, статuti університетів і правничих шкіл, студентські хартії, зібрання норм етики юристики, передусім адвоката, як найпоширенішого виду юридичної професії, статистичні матеріали, довідкові сайти та інформаційні блоги правничих шкіл США, Великобританії і ФРН, звіти про дослідження стану юридичної освіти в рамках проекту «Справедливе правосуддя».

Винятково важливим джерелом дослідження стали матеріали національної правничої дискусії за темою «Реформа вищої юридичної освіти в Україні, опубліковані в юридичному журналі «Право України» (№10, 2017), особливо проект Закону України «Про юридичну (правничу) освіту і загальний доступ до правничої професії».

РОЗДІЛ 2

ЧИННИКИ РОЗВИТКУ СУЧАСНОЇ ЗАРУБІЖНОЇ ЮРИДИЧНОЇ ОСВІТИ

2.1 Зростання соціального престижу юридичної професії і юридичної освіти

Термін професія запозичений у XIX ст. з французької мови. Хоча французьке «profession» у свою чергу походить від латинського professio, утвореного від дієслова «profiteri» – «говорити публічно». Первісно професія позначала «публічне (офіційне) оголошення про свою спеціальність».

В сучасному розумінні професія – це вид трудової діяльності людини, яка володіє комплексом теоретичних знань і практичних навиків, набутих в результаті спеціальної підготовки і досвіду роботи. Назва професії визначається змістом і характером роботи або службових функцій, застосовуваними знаряддями або засобами праці. Багато професій поділяються на спеціальності.

Професія як група споріднених спеціальностей може бути представлена в шести основних компонентах:

- область застосування сил людини як суб'єкта праці, вид трудової діяльності;
- спільність людей, що виконують певні суспільно-корисні трудові функції;
- підготовленість (знання, вміння, навички, кваліфікація);
- діяльність професіонала як процес професійного виконання трудових функцій;
- діяльність, виконувана за певну винагороду;
- діяльність, яка дає людині певний соціальний і суспільний статус.

До числа «традиційних» професій належать право, медицина, богослов'я і військова справа. Античною Грецією управляли купці і юристи,

республіканським Римом – військові і юристи. Священик, юрист, лікар до 15 ст. займали вищі місця в ієрархії престижності професій середньовіччя. Епоха великих географічних відкриттів зумовила ріст популярності морських професій. Розвиток торгівлі і комерції висунув на перші місця за доходами купців і банкірів. Але в англосаксонській правовій системі, враховуючи загальне право, найпрестижнішою знову стала професія юриста. Її популярності сприяв і тісний зв'язок із торгівлею та землеволодінням. До XIX ст. юристи очолили рейтинг найпрестижніших професій Великобританії. В XIX ст. юристи і журналісти стали професіями, з яких формується інтелектуальна еліта, яка прагне до вдосконалення життя в суспільстві і державі [192, с.8].

Згідно прогнозів футурологів науково-технічний прогрес, соціальні і кліматичні зміни вже протягом наступного двадцятиріччя перетворять ринок професій до непізнаваності. Саме такий висновок міститься в доповіді «Shape of Jobs to Come», підготовленій дослідницькою компанією Fast Future для уряду Великобританії. Але і в ньому юристам відводиться місце у першій двадцятці професій.

З 1947 р. Національний центр вивчення громадської думки США регулярно проводить дослідження престижності різних професій в т. ч. і юридичної, на основі загальної вибірки. Престижність кожної із 90 професій оцінюється респондентами за 5 позиціями:

- найкраща;
- добра;
- середня;
- трохи гірша від середньої;
- найгірша (в діапазоні від 1 до 100 балів). За порівняльними даними 1949, 1960, 1972 і 1982 рр. офіцер поліції із 48 балами займав місце між офіс-менеджером і музикантом, а суддя і адвокат розділили третє місце в ієрархії, отримавши по 76 балів і обігнавши лікаря (74), дантиста (74) і банкіра (72) [242, с.23].

Юрист (лат. «jus», нім. «jurist», англ. «jurist») – це практик в області

права, спеціаліст з правознавства. Сьогодні поняття «юрист» об'єднує всіх людей, зайнятих різномірною професійною юридичною діяльністю – суддів, адвокатів, прокурорів, слідчих, нотаріусів, юрисконсультів і т.д. [388, с.491]. У зв'язку із появою праці професіоналів-юристів, утвердився і термін юридичний. Достатньо заглянути до тлумачних словників, де прикметник «юридичний» трактується як співвідношення за значенням із іменником «юрист».

В юридичній професії можна виділити сфери публічно-правової і приватно-правової спрямованості. Для діяльності від імені держави юристу необхідне чітке усвідомлення публічних інтересів, які він представляє, забезпечуючи законотворчий процес, роботу органів виконавчої влади, місцевого самоврядування, правоохоронну діяльність, відправлення правосуддя відповідно з конституційною системою публічних інститутів. Іншою за своєю соціальною спрямованістю є діяльність юриста, пов'язана із забезпеченням і захистом приватних інтересів суб'єктів правовідносин – від економічних корпорацій до фізичних осіб. Якщо в першому випадку юрист включається в систему публічної влади, то в другому, захищаючи приватні права й інтереси, він цій системі протистоїть.

Юридична професія у Європі започаткована у III ст. до н. е. в Римській республіці. Її розквіт припав на імперське правління Юстиніана I (527-565 рр.) У Пандектах містяться витяги з творів 39 юристів. Крім цього, відомі ще біля 50 імен юристів імперського періоду [116, с.22]. Адвокатською практикою займалися такі знамениті люди, як Цицерон, Гай і Тиберій Гракхи. Основною причиною популярності цієї професії було те, що вона швидко забезпечувала широку популярність.

Першими юристами були римські жерці – понтифіки, які знали релігійні традиції і тлумачили їх при виникненні конфліктних ситуацій. Як єдині знавці права вони активно створювали нові правові норми. Вони давали правові поради, допомагали при укладанні угод, навчали правильного ведення спорів. Державні органи – магістрати, які застосовували право, часто були профанами у цій справі, чим часто користувалися жерці – інтерпретатори. Монополія

патриціанської жрецької колегії була ліквідована, коли Гней Флафій обнародував книгу суддівських формул, що до тих пір були таємницею жерців. Так у Римі розпочалась секуляризація права. Перший крок зробив Тиберій Корунканій, розпочавши викладати право. З цього й розпочався розвиток правової науки.

Однак остаточно професія юриста як галузева специфікація діяльності була утверджена в період Римської республіки.

Поступово право ставало світським явищем, відокремлювалось від релігійних традицій і направлялось на вирішення конфліктів, пов'язаних не тільки з релігійним життям.

В середні віки, починаючи з XII ст., право пов'язувалось із діяльністю університетських вчених-юристів. Право Європи проголошується правом університетів [220, с.78]. Перший в історії Європи університет – Болонський був первісно створений виключно для підготовки юристів. Кожен із пізніше заснованих університетів – Сорбонна, Оксфорд, Кембридж та інші – теж обов'язково включав факультет права.

В плані популярності професії юриста наступницею Риму стала Англія. Вже у XV ст. кожна заможна людина користувалася послугами власного юриста, якому платила немалі гроші. Справа в тому, що система землеволодіння в Англії завжди була надзвичайно заплутаною, тому в суді можна було оскаржувати будь-чий права володіння, за винятком хіба що короля.

Шанобливе ставлення до юридичної професії спостерігалось і в Італії. Відомо, що батько Леонардо да Вінчі був нотаріусом і мріяв, щоб син успадкував його професію. Однак, як вважають біографи, майбутній геній був незаконнонародженим, а тому не міг стати ні юристом, ні лікарем [124, с.59].

Сьогодні офіційними членами ООН є біля 200 держав, і кожна з них має власну національну правову систему, яка визначає зміст і статус юридичної професії і юридичної освіти, в рамках якої формується кадровий потенціал різних юридичних установ.

Може здатися трюїзмом думка, що юридична професія затребувана у

суспільстві в тій мірі, в якій поважається саме право, однак виявляється, що вона вірна лише для тих інтерпретацій права, які засновані на визнанні автономії формалізму права, розумінні права як специфічної інституційної передумови неможливості для жодної із сторін нав'язати свою волю іншій.

На думку Р. Давіда і Н. Жоффре-Спінозі, романо-германська правова сім'я є історично першою в сучасному світі і найпоширенішою [119, с.29]. Сучасну Європу неможливо уявити без юристів, які, з одного боку, забезпечують функціонування державного апарату, а з іншого – служать гарантами захисту і реалізації прав людини і громадянина, в т. ч. й від державних зловживань. Здійснення цих важливих функцій неможливе без якісної освіти і високого професійного цензу при допуску до професії.

Сучасна юридична професія змогла реалізувати в собі два взаємодоповнюючі принципи: єдності і диференціації. Розвиток інтеграційних процесів у суспільстві детермінував необхідність існування загальних філософських та інституційних основ юридичної професії. Водночас кожна правова система під впливом актуальних соціальних традицій зберегла власну специфіку у структурі і розумінні юридичної професії. В цьому зв'язку особливий інтерес представляє досвід ФРН.

Ось як представляє палітру юридичних професій Німеччини професор Крістофер Осакве [80, с.52].

Структура юридичної професії в Німеччині

<i>Суддя</i>	<i>Прокурор</i>	<i>Нотаріус</i>	<i>Вчений-юрист</i>
--------------	-----------------	-----------------	---------------------

<i>Патентознавець</i>	<i>Практикуючий юрист</i>	<i>Юрисконсульт</i>
-----------------------	---------------------------	---------------------

У ФРН професія юриста завжди давала найкращі шанси для отримання державної посади. Понад 50% німецьких юристів зайняті у публічно-правовій сфері. В публічно-правовому управлінні юристів можна знайти на керівних посадах практично у всіх галузях. Стало традицією, що на посаду керівника

відповідного департаменту чи управління призначається людина з юридичною освітою. На думку німецьких дослідників причини такого привілейованого становища юристів у бюрократичній системі слід шукати в «епосі лібералізму», коли держава розглядалась як «виробник і страж загальних юридичних норм», через що чиновники з юридичною освітою вважалися найбільш підготовленими [246, с.104].

За підсумками опитування Інституту німецької економіки у м. Кельні професія юриста у ФРН посідає третє місце за престижністю після священика і лікаря, оскільки забезпечує безбідне існування, цікаву роботу і загальну повагу, хоча заробітки адвокатів-початківців не викликають заздрості.

Формування таких сучасних уявлень про професію юриста в Німеччині (як і в інших країнах) розпочалося в епоху становлення правової держави. Юристи, образ яких втілював суддя, розглядалися як захисники громадян від влади, бюрократії. По суті, це були «юстиційно-юридичні» уявлення. Професор А.Рінкен пише: «...Професійна група юристів має особливе становище. Юристи – це не тільки спеціалісти для особливої області права, як лікарі – для здоров'я, вчителі – для виховання чи інженери – для техніки. Юристи в більшій мірі, скоріше одночасно, спеціалісти для «всезагального», їм надають перевагу на керівних позиціях в управлінській бюрократії публічної і приватної сфери [156].

Законодавство ФРН досить авторитарно регулює діяльність юристів-чиновників (перш за все федеральним законом про державних чиновників). Тут неможливі вольності прокурорів з критикою діючих законів, політичні заяви суддів і т.д.

Судді (їх в Німеччині понад 21 тис., в т.ч. лише 500 федеральних, а отже на них припадає основний тягар здійснення правосуддя) [307, с.74] розглядаються як чиновники особливого роду. Їх статус регулюється законом про суддів, де відтворюються багато положень загального законодавства про чиновників. Але низка приписів цього закону поширюється не тільки на суддів, а й на інших вищих представників юстиції і нетехнічних працівників

управління. Всі ці особи не мають права страйкувати. Вони обмежені у висловлюваннях, в додатковій професійній діяльності. З метою забезпечення принципу незалежності суддів в Німеччині не існує процесуальних термінів розгляду справ. Це питання вирішують самі судді. Але й попри це німецький суддя за рік розглядає 700-800 справ, тобто 3-4 справи щодня [126, с.67].

Адвокати теж підпорядковані певним вимогам законодавства. До основних нормативно-правових актів, які регулюють діяльність адвокатури Німеччини належать: «Професійне положення про адвокатів», «Федеральне положення про адвокатуру», «Положення про адвокатів-спеціалістів», «Закон про оплату адвокатської діяльності», «Професійні правила адвокатів у європейському співтоваристві», «Закон про діяльність європейських адвокатів у Німеччині» [130, с.440], «Закон про правові послуги», Закон «Про полату адвокатської діяльності». Важливу роль в регулюванні адвокатської діяльності відіграють і статутні норми адвокатури.

Федеральний закон про адвокатуру визначає професію адвоката як ліберальну вільну професію, в якій адвокати повністю незалежні від державного впливу на їх діяльність, що можна назвати свободою юридичної практики. Правда, у «Федеральному положенні про адвокатуру» зазначено, що діяльність адвоката не є підприємницькою [132, с.441].

Згідно із законодавством ФРН адвокати мають право надавати наступні види юридичної допомоги: консультації з юридичних питань, представництво сторін у цивільному суді, захист обвинуваченого чи підсудного у кримінальній справі. Відповідно до Кримінально-процесуального кодексу Федеративної Республіки Німеччини у ролі захисника можуть виступати адвокати, допущені до роботи в суді, викладачі права Німецьких університетів. Інші особи можуть бути допущені лише за рішенням суду.

Специфіка німецької адвокатури – її монополія, яка триває вже більше 50 років, хоча фактично, адвокатура ФРН є незалежною та самоврядною ще з 1878 року. Встановлюючи монополію на надання правових послуг виключно адвокатами, держава переслідувала мету забезпечення прав громадян від

недобросовісних правових послуг. Більше того, німецьким законодавством передбачено страхування надання таких послуг. Попри наведені положення, право ФРН допускає можливість самостійного захисту громадянами своїх прав у суді, проте на практиці відсоток подібних справ досить незначний. Адвокат у ФРН може виступати в будь-якому суді, незалежно від регіону країни. Разом з тим, для представництва в Федеральному суді існують спеціально допущені адвокати, кількість яких становить 34- 36 осіб на всю країну [174, с.95]. Єдиною умовою для здійснення професійної діяльності адвокатів є те, що кожний адвокат, який має практику, обов'язково повинен бути членом Федеральної палати адвокатів. Членство в інших адвокатських професійних об'єднаннях добровільне.

Адвокатська монополія на представництво в судах навряд чи прийнятна для України з огляду як на економічні причини, так і історичні особливості впливу адвокатів на процес державотворення в Україні. Українська адвокатура значно менша за часом функціонування, менш успішна.

Динаміка чисельності німецької адвокатури наступна. Згідно даних Товариства німецьких адвокатів у 1961 р. було 13787 адвокатів, у 1981 р. – 30510, у 1999 р. – 76000, у 2007 р. – понад 110000 (при 80 млн. населення) [99, с.294]. У 2015 р. число адвокатів склало 163 545 [323, с.176].

В Німеччині діє спеціалізація адвокатів за галузями права. Досить поширеним є термін «адвокат-спеціаліст». Федеральним положенням про адвокатуру визначено такі спеціалізації: адміністративна, податкова, трудова, соціальна, кримінальна, цивільна, сімейна, страхове право та право про неплатоспроможність. Умовами набуття спеціалізації є теоретичне навчання і практичний досвід. Спеціальним положенням чітко визначено кількість справ для кожної спеціалізації. Для спеціалізації в області кримінального права така кількість складає 60. Здобувши спеціальні знання і практичний досвід, адвокат має право підтвердити це документально, подавши посвідчення, довідки та інші документи [325, с.179].

20 років назад юридична професія в Німеччині традиційно включала

чотири групи, приблизно рівні за чисельністю: судді, адвокати, цивільні службовці і приватні підприємці. Кожний п'ятий представник професії був суддею, кожен четвертий працював у публічній адміністрації. Група юристів, зайнятих у приватних формах, дорівнювала групі практикуючих адвокатів [53, с.105].

Німецькі адвокати обмежуються переважно вирішенням юридичних питань, не надаючи інших послуг клієнтам. Відсутні адвокати, що захищають публічні інтереси.

Одним з основних стандартів адвокатської професії у ФРН є принцип адвокатської таємниці. Федеральне положення про адвокатуру регламентує обов'язок адвоката зберігати в таємниці всю інформацію, яка стала йому відомою у процесі виконання професійних обов'язків. Дотримання конфіденційності не має обмежень в часі. Аналогічні положення містяться у прийнятому в 2007 р. англійському законі про юридичні послуги.

Значне збільшення числа правників, особливо адвокатів, має не тільки позитивні результати. Росте і безробіття серед юристів, особливо молодих. На цю обставину зверталась увага і до об'єднання Німеччини, і після цього. Наприклад, у 1991 р. у ФРН була 3400 безробітних юристів [265, с.70].

Особливе місце серед юридичних професій Німеччини належить нотаріату. Компетенція нотаріуса досить обширна і відображена в цілому ряді законодавчих актів, перш за все в Німецькому цивільному уложенні. Нотаріуси завіряють і засвідчують документи, підписи осіб та копії документів, зберігають та доставляють документи і цінності третім особам. Найбільший обсяг роботи нотаріуса припадає на правове забезпечення угод про нерухомість, шлюбних договорів, попередніх договорів, в т. ч. про створення акціонерних товариств, і т.д. В ряді земель ФРН допускається суміщення професій адвоката і нотаріуса.

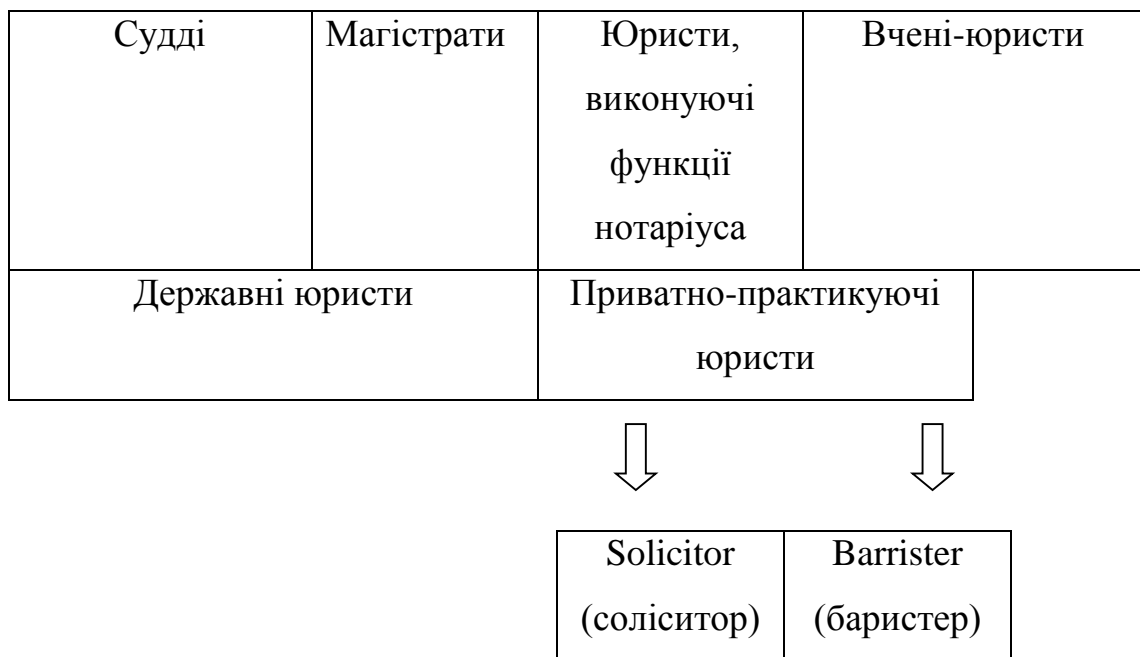
Значні особливості має юридична професія в сім'ї загального (англо-американського) права. Вони формувалися у процесі тривалого історичного розвитку під впливом політичних, економічних, духовних чинників. І якщо

романо-германська правова сім'я поставала раціональним шляхом, то англо-американська – природно-еволюційним, в ході розвитку судової практики. Тобто власне практична діяльність юристів стала головною детермінантою розвитку права, а практика, прагматизм були й залишаються основними рисами юридичної діяльності.

При всій своїй спорідненості англійська і американська правові системи суттєво відрізняються, що проявляється і в юридичній діяльності, юридичній професії.

З точки зору історичного генезису правову систему Англії можна вважати материнською [240, с.17].

Графічно структуру юридичної професії Великобританії можна зобразити так [80].



Всі ці представники юридичної професії рівні перед закріпленим у законодавстві Великобританії принципом «Професійної привілеї», який діє стосовно послуг, що надаються кваліфікованими юристами їх клієнтам [390, с.109].

Престиж англійських правників підтримує передусім авторитет суду, суддів. Протягом тривалого часу вони підтримували парламент у боротьбі з королівським абсолютизмом. Сьогодні судді відіграють важливу роль

протипаги до абсолуптизації владн парламента. Крім цього вони забезпечують ефективність державної системи безкоштовної юридичної допомоги, законодавчо закріпленої Законом про доступ до правосуддя (1999 р.) [30, с.143].

В Англії налічується приблизно 3000 професійних суддів всіх категорій, які призначаються з числа баристерів і соліситорів. Ще біля 30000 осіб задіяні в магістратських судах. Це так звані мирові судді, які не є професійним суддями і не мають юридичної освіти [342, с.34]. Призначення вищих суддів Англії, включаючи і лідера – канцлера, – це повноваження королеви. Для висунення на посаду у вищих судах потрібне не менше 10-15 років перебування у баристерах. Починаючи з XVIII ст. діє юридична норма, згідно з якою судді не можуть зміщуватись по волі монарха. До 1959 р. судді могли займати свій пост пожиттєво. Відповідно до останніх змін введений максимальний вік: 75 років для суддів Високого і апеляційних судів [235, с.121].

Мирові суді працюють переважно на громадських засадах. Виняток складають кілька десятків магістратів Великого Лондона, які отримують винагороду. Сьогодні мирові судді – це переважно вихідці із середнього класу. З 1906 р. усунений майновий ценз для зайняття посади мирового судді. Наявність юридичної освіти також не є обов'язковою умовою. Але з 1966 р. запроваджені обов'язкові програми спеціальної юридичної підготовки для суддів.

Поділ приватнопрактикуючих адвокатів на «barrister» і «solicitor» у Великобританії відбувся ще у 1340 р.

Термін баристер (від англ. Barrister on Bar – бар'єр в залі суду, за яким знаходяться судді) означав допуск до судового бар'єру, тобто право представляти свого клієнта в суді. Баристери можуть виступати в усіх судах. Вони завжди працюють самостійно, хоча спільно використовують офіси, які називаються палатами. Соліситори переважно займаються безпосередньо роботою з населенням (клієнтами). Саме до них звертаються за послугами, які в інших країнах зазвичай надають нотаріуси, до прикладу, операції з нерухомістю, складання контрактів та вирішення питань стосовно спадкування

майна. Вагомою сферою діяльності соліситерів є сімейне право – вони часто виступають в ролі адвокатів при вирішенні питань сім'ї та шлюбу [48, с.422-423]. В свою чергу спеціалізація баристерів – це судові процеси. Саме тому баристерів ще називають «court-room lawyers» – юристи зали суду [430, р.15]. Тільки баристери можуть виступати у судах, включаючи Високий суд (High Court), Апеляційний суд (Court of Appeal) та Верховний суд (Supreme Court) [440], тоді як соліситори тільки готують документи для них [411].

Цей поділ – унікальна риса Англії і Уельсу. Адвокатська система Англії – одна із найскладніших у світі. Причини того – традиції і англійський консерватизм. Набувши початкових форм ще на початку другого тисячоліття, англійська адвокатура майже в незмінному вигляді діє далі. В інших країнах британської співдружності вона відсутня. Запроваджений такий поділ був ще у другій половині XIII ст. Щоправда, на той час в Англії діяли три типи юристів (адвокатів): баристери, соліситори та повірені (attorneys) [412, р.82-83]. Цей поділ зберігався аж до кінця XIX ст. Сьогодні у Великобританії налічується біля 15000 баристерів (70% з них працює в Лондоні) і більше 120 тисяч соліситорів [440]. Це приблизно 1718 адвокатів на 10000 населення [312, с.189]. Вказані цифри зумовлені надзвичайною популярністю адвокатської професії. Для порівняння слід вказати, що в середині минулого століття в Англії налічувалося всього лише 25000 адвокатів, з яких 1900 були баристери, а решта – соліситори [430, р.6].

Не раз робилися спроби подолати професійну роздробленість англійської адвокатури (як кажуть на заході, балканізацію адвокатської «професії»), але й сьогодні зближення не відбувається. Вони продовжують відрізнятися традиціями, правилами професійної діяльності, функціями, організацією [313, с.285]. Підтвердженням цього є положення Закону про суди і юридичні послуги 1990 р. Правда, після 1990 р. соліситори отримали право виступати перед суддею при наявності спеціального сертифікату. Але таких соліситорів дуже мало. Крім того, соліситори не мають права виступати в апеляційних і вищих судах Англії. Які аргументи наводяться проти об'єднання баристерів і

соліситорів? Відповідь на це питання зводиться до наступного:

- це не в інтересах суспільства;
- це не в інтересах суду;
- це зробить баристерів недоступними для багатьох клієнтів;
- це може знизити об'єктивність участі в суді;
- це порушить довірливі відносини між судом і адвокатами.

Аргументи за об'єднання баристерів і соліситорів можна сформулювати так:

- дублювання функцій баристерів і соліситорів;
- розподіл адвокатів на баристерів та соліситорів приводить до додаткових затрат, надмірної витрати коштів на вирішення юридичних питань;
- ріст вартості послуг (щоб справа потрапила до суду, позивачу приходиться оплачувати «подвійний тариф»);
- недовіра до баристерів з боку клієнтів через те, що вони персонально з ділом не пов'язані.

Професійною організацією соліситорів у масштабі країни є Юридичне товариство (The Law Society), створене королівською Хартією ще у 1848 р. На відміну від загальнонаціональної організації соліситорів, чотири професійні організації баристерів – школи-гільдії (Грейс Інн, Лінкольнс Інн, Мідл Темпл та Іннер Темпл) були створені не в результаті постанови влади, а виникли в ході природної еволюції права ще в середні віки. Діяльність всіх шкіл-гільдій і юристів-практиків координує Генеральна рада колегії баристерів. Головним органом самоврядування адвокатів-баристерів є Сенат судової колегії [233, с.120; 93, с.281-283]. Що стосується сучасних баристерів, то слід відзначити їх неоднорідний склад. Його еліта – королівські баристери, з числа яких обираються судді Високого суду і судів графств. Їх робота полягає в основному у здійсненні судового захисту і підготовці письмових висновків в області своєї спеціалізації. До прийняття закону про суди і юридичні послуги (1990 р.) баристери могли працювати лише в контакті із соліситорами. Цей закон дав їм

право на прями договори з клієнтами та на їх оплату. Сьогодні соліситори в цілому проводять більше часу в судах, ніж баристери. 98% судової адвокатури кримінальних справ приходить на магістратські суди, де зазвичай працюють соліситори.

Адвокати, які досягли особливих заслуг носять почесне звання «радник королеви». До 1996 р. його присвоювали тільки баристерам, а з 1996 р. і соліситорам.

Основні етичні стандарти для соліситорів закріплені в «Правилах» (Solicitors' Code of Conduct 2007). В першій редакції цих правил було ледь не 700 с., в новітній – біля 200. Найважливіше в цих правилах: юрист повинен поступати чесно і захищати верховенство права.

До представників юридичної професії у Великобританії належать і юрисконсульти. Раніше юрисконсультами називали помічників соліситорів. А після прийняття закону «Про суди і юридичні послуги» 1990 р. вони розглядаються як третя юридична професія (додатково до баристерів та соліситорів). Згідно статистичних даних всього у Великобританії налічується 22000 юрисконсультів.

В Англії нема прокуратури у звичайному розумінні цього слова. Її повноваження частково здійснює генеральний атторней, який очолює англійську адвокатуру, консультує королеву і уряд, представляє обвинувачення у справах державного значення. У 1986 році була створена державна обвинувальна служба Великобританії. Була введена посада королівських обвинувачів на місцях. Розслідування справ здійснює поліція.

Нотаріуси в Англії і Уельсі поділяються на скривенер-нотаріусів і звичайних. Для того, щоб стати нотаріусом, необхідно спочатку отримати кваліфікацію звичайного нотаріуса, а вже після наступного навчання можна стати скривенер-нотаріусом. Скривенер-нотаріуси практикують переважно в Лондоні, звичайні нотаріуси - за його межами. Так склалося історично. Лондон завжди був центром міжнародної юридичної і комерційної діяльності, що спричинило необхідність висококваліфікованих нотаріусів.

Найбільш масова юридична професія в США, причому не в плані питомої ваги в американській кадровій структурі, а порівняно з іншими країнами. В США працює біля 60% від загального числа юристів світу. Але юристи, які складають два проценти зайнятих у сфері економіки створюють два проценти ВВП США (доля юридичних послуг) [44, с.34].

Чисельність правників у США суттєво зростає кожного року з моменту появи цієї професії. З цього приводу будуть цікавими статистичні дані, зібрані Американською асоціацією правників. Розвиток правничої професії у США, починаючи з 1900 року виглядає так (інформація наведена за даними офіційного сайту Американської асоціації юристів: <http://www.americanbar.org./aba.html>).

Динаміка росту чисельності правників в США

Рік	Загальна кількість правників	Рік	Загальна кількість правників
1900	114460	1988	713456
1905	118000	1989	725579
1910	122149	1990	755694
1915	122000	1991	777119
1920	122519	1992	799760
1925	131000	1993	846036
1930	139059	1994	865614
1935	160000	1995	896140
1940	181220	1996	946499
1945	200000	1997	953260
1950	221605	1998	985921
1955	250000	1999	1000440
1960	285933	2000	1022462
1970	326842	2002	1049751
1975	404772	2003	1058662
1985	653686	2013	1268011

Якщо проаналізувати масовість юридичної професії в окремих штатах, то за результатами 2015 року лідером був Нью-Йорк із загальною кількістю правників у 175195 осіб, далі Каліфорнія – 167690, Техас – 87957, Флорида – 75697, Іллінойс – 63060, Пенсильванія – 49644, Массачусетс – 43221, Нью-Джерсі – 41569, Огайо – 38237 і т. д. [423].

Кількість юристів у США регулюється ні чим іншим, як ринковим механізмом. В державі де безліч правничих шкіл із різними вимогами до вступу, фактично кожен випускник коледжу при великому бажанні й наявності грошей може вступити до правничої школи і стати одним із приблизно 40 тис. новоспечених юристів, які щороку отримують дозвіл на практику. Останнім часом предметом дискусій стало питання: чи не забагато у США юристів? Лоуренс Фрідман з цього приводу пише: «Культура виросла в цій країні, яка якимось чином залежить від натовпу адвокатів. Наша система підприємництва не може існувати без адвокатів, наша соціальна система теж дивним чином залежить від адвокатури. Були б ми кращими, якби у нас було поменше адвокатів? Це не питання. Без адвокатів це зовсім інше суспільство у зовсім іншому світі» [370].

У звіті Президентської ради з питань конкуренції за 1998 рік зазначалося, що, за статистикою, у США юристів у процентному відношенні до населення значно більше, ніж в інших країнах (при тому, що з 1998 до 2013 року кількість юристів в США зросла на 282000 осіб). Так, наприклад, у Сполучених Штатах на кожні 10 тис. жителів припадають 28 юристів, у Німеччині – 11, в Англії – 8, а в Японії – лише 1 юрист.

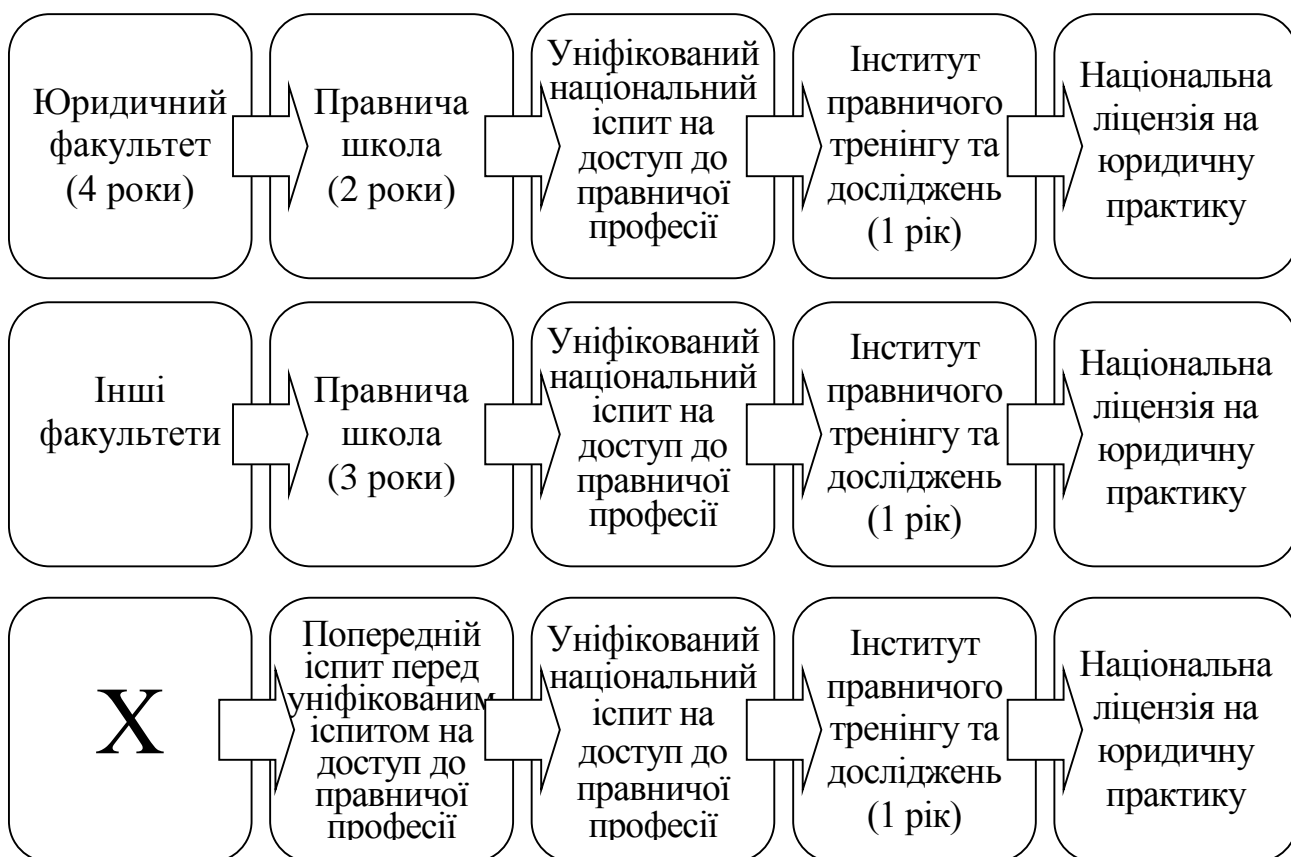
Але важко порівнювати такі несхожі між собою правові системи різних країн. Наведені статистичні дані стосовно Японії враховують лише 13 тис. «бенгоші», тобто адвокатів з правом відкривати власні фірми й представляти клієнтів за винагороду, і не включають великої кількості інших фахівців – тих випускників юридичних закладів, котрі працюють в правничій сфері, але, на відміну від «бенгоші», зайняті в різних державних закладах і комерційних структурах. Лише компанія Sony Corporation має у своєму штаті 150 юристів,

що не є «бенгоші». Якщо до них прилучити і юристів державних закладів та комерційних структур (таких у США неодмінно відносять до правників), то виявиться, що в Японії на кожні 10 тис. жителів припадають 32 юристи, тобто на 4 більше, ніж у США.

У 2000 році 93 університети Японії мали юридичні факультети, які давали базову вищу юридичну освіту (undergraduate level), багато з цих факультетів давали можливість пройти програму підготовки магістрів права та докторів філософії в сфері права. Оскільки університетські викладачі здебільшого не мали практичного досвіду, університетські програми з права були спрямовані на підготовку науковців і, отже, не були привабливими для цілей підготовки до уніфікованого національного іспиту на доступ до правничої професії.

У 2004 році в Японії було створено систему правничих вузів, які готують кандидатів на отримання національної ліцензії займання юридичною практикою в Японії. Її форми цілком порівнювані з американськими та європейськими.

Система юридичної освіти Японії



У 2014 році в Японії діяло 67 правничих шкіл, студентами яких стали 22.272 заявники [429, р.38-54].

У Німеччині правниками визнають тих, хто займається приватною практикою. Якщо до статистики включити і юристів, які працюють у державних закладах, то на кожні 10 тис. жителів Німеччини припадатиме 34 юристи [47, с.143-144].

Ринок правових послуг – джерело істотних прибутків. Додана вартість сектора юридичних послуг у структурі національного доходу в США у 1986 році склала майже 54 млрд. доларів і зростає з кожним роком. Це більше ніж у сталевій промисловості (30 млрд. доларів), текстильній промисловості (38 млрд. доларів) і навіть автомобільній промисловості (50 млрд. доларів). При цьому сума щорічних витрат на правові послуги в країні на рубежі ХХ-ХХІ ст. складала біля 120 млрд. доларів. Біля двох процентів зайнятих у сфері економіки США складають ті, хто надає юридичні послуги, тобто юристи. Приблизно така ж і питома вага юридичних послуг і у ВВП США [58, с.7].

Юристи в США – багатогранна професія. Для позначення юриста в США використовують одночасно кілька синонімічних понять, а саме: «аторней» (attorney), «лойєр» (lawyer) та counsel. Спільність цих понять полягає в тому, що всі вони використовуються для позначення осіб, які вправі практикувати право в США [52, с.33].

На відміну від Англії в США не ділять адвокатів на соліситорів і баристерів. Бо юридична професія формувалась не стільки під впливом середньовікових традицій, скільки в результаті утвердження плюралістичної системи окремих штатів і федеральної правової системи.

Переважаюча кількість юристів у США – це або приватно практикуючі адвокати, або адвокати, які входять до складу юридичних фірм різного розміру. За даними Американської асоціації юристів, у 2015 році власною практикою займалися 49% адвокатів. Що ж стосується адвокатських фірм у США, то таких із штатом від 2 до 5 адвокатів – 76%, від 6 до 10 – 13%, від 11 до 20 – 6%, від 21 до 50 – 3%, а понад 50 адвокатів – 2% [426]. Можна погодитись із

І.Головацьким, що найважливішими переминами в американській адвокатурі є комерціалізація і пристосування до ринкових вимог, зміна форм і способів надання правових послуг, трансформація стилю і організації роботи адвокатів [102, с.272].

Існує світ дуже великих юридичних фірм – адвокатів Уолл-стріта. Звичайно, по всій країні є свої Уолл-Стріти – Ла-сел-Стріт в Чикаго, Монтгомері-Стріт в Сан-Франциско. Є офіси Уолл-Стріта в Х'юстоні, Атланті, Бостоні, Лос-Анджелесі, Денвері. Ці найбільші фірми набирають своїх юристів із найкращих правових шкіл Гарварда, Йєля, Стенфорда, Чикаго, Берклі [372, с.193-194].

Значно менша частина тих юристів, які виконують функції штатних юрисконсультів на різних підприємствах, а також які обслуговують урядові установи.

Надзвичайно престижною і водночас відповідальною правничою професією є професія судді. Це зумовлено рядом факторів. Як показують опитування американських суддів, сила судової системи США виникає із її історичних коренів в загальному праві Англії, в силу яких суддівська посада в американських колоніях була від самого початку шанованою. По-друге, в США судді створюють право (Judges make law). По-третє, високий суддівський престиж гарантує Конституція США. Судді всіх рівнів зберігають свої посади згідно: «Поки ведуть себе бездоганно» [241]. Федеральний суддя любого рангу призначається президентом з поради і згоди сенату і може бути зміщений з посади тільки імпічментом за вчинений злочин або грубе порушення етичних норм. Особливу роль у зміцненні авторитету судової влади США відіграв видатний юрист, голова Верховного суду США Джон Маршалл.

Судова система США складається із двох частин: федеральної судової системи і судових систем штатів. Федеральна система не є вищестоячою щодо судів штатів. Всі суди самостійні і незалежні. Вищим органом для всіх 52 судових систем є Верховний суд США. Традиційно Верховний суд складається із 9 суддів, але ця кількість не закріплена Конституцією США і може

змінюватися Конгресом. З 1789 р. по 2020 р. американські президент запропонували 156 кандидатур на посаду судді Верховного суду. Більше 80% з них стали суддями. За статистикою новий суддя Верховного суду призначається кожні 22 місяці. Із діючого складу Верховного суду найдовше на посаді перебуває Кларенс Томас, призначений у 1991 р. Найновіший суддя – Емі Коні Барретт, призначена Д.Трампом у 2020 р. 18 вересня 2020 р. у віці 87 років померла членниця Верховного суду Рут Бейдер Гінзбург, відома як поборниця ліберальних цінностей. Вона була найстарішою суддею.

У американських суддів нема спеціалізації. Кожен з них розглядає як цивільні, так і кримінальні справи.

Для більш яскравої ілюстрації структури юридичної професії в США наведемо кількість правників, які спеціалізуються на різних видах діяльності, у процентному відношенні виражається: 71,9 % – це приватні юристи; 9,8 % – юрисконсульти підприємств; 8 % – юристи федеральних державних органів і органів штатів; 2,6 % – судді; 1 % – викладачі; 1 % – юристи, які захищають державні інтереси; 5,6 % – пенсіонери й ті, що не практикують [47, с.144-145].

Особи, які займаються приватною практикою, становлять найчисленнішу категорію юристів. До неї належать приблизно 72 % усіх правників країни. Важко вести мову про приватну практику як про щось єдине через різноманітність умов роботи й організаційних структур, які входять до загального поняття – приватна юридична практика.

Велику групу утворюють юристи державних установ. Це штатні співробітники юридичних служб законодавчих органів, відомств виконавчої влади, місцевих установ, співробітники і керівники органів державного звинувачення. Найбільшою державною «юридичною фірмою» є міністерство юстиції, яким керує «головний юрист» уряду – генеральний прокурор США [83, с.30-38].

Професійними організаціями, які регулюють діяльність американських юристів, виступає «American bar association» та її аналоги у кожному штаті.

Історично АВА була створена у 1878 р. У її сучасному статуті визначено,

що діяльність асоціації спрямована на загальнонаціональне представництво професії юриста, службу суспільству шляхом вдосконалення законодавства країни, формування поваги до закону, підтримання престижу професії юриста [355, с.28-32].

Отже, і в Німеччині, і у Великобританії, і в США доля юристів серед всіх спеціалістів набагато більша, ніж в Україні. Не так давно в нашій країні не було особливої потреби в них, виняток складали хіба що правоохоронні органи. У юристів, як правило, не було досвіду участі у перетвореннях державного масштабу, як політичних, так і економічних. Роль юристів стала рости, тому що ускладнюється вся соціальна інфраструктура, розвивається правовий статус особи, розширюються її права і свободи.

Важливим фактором зростання соціального престижу юридичної професії і юридичної освіти є «юридифікація» сучасного суспільства.

Вона відображає загальну для розвинутих країн тенденцію до розширення предмета правового регулювання, до збільшення кількості і спеціалізації законів та інших джерел позитивного права.

Цей процес має як позитивні, так і негативні наслідки. Позитивні пов'язані з виконанням державою соціальної функції, більшим забезпеченням гарантій прав людини, збільшенням свободи особи. Негативними наслідками є зменшення ефективності права, надмірне ускладнення правового регулювання. Як пише англійський юрист (професор Оксфордського університету) Р. Сасскінд «...для управління створено надто багато законів, наші нинішні методи управління правовими засобами, засновані на паперових і друкованих технологіях, не здатні вирішувати проблеми з обсягом і складністю права, яке управляє нами» [125, с.133-135].

Внутрішньокорпоративний тиск в сторону зменшення витрат буде спонукати штатних юристів наймати зовнішніх експертів, послуги яких обходяться дешевше. Все більшого поширення набувають короткострокові контракти для виконання конкретних завдань: замовникам потрібні будуть не пакети послуг, а окремі продукти. Люди, які стикаються з юридичними

проблемами стануть покладатися на Інтернет як на основне джерело інформації. Мережа буде надавати стандартну документацію, статuti компаній, судові прецеденти, думки юристів. Користувачі будуть самостійно створювати потрібні їм документи. Великі перспективи має врегулювання спорів онлайн. Так, до прикладу, онлайн-сервіс надання юридичних послуг, організований американською фірмою NextLaw Labs (дочірньою компанією юридичної фірми Dentons), має більше мільйона клієнтів, які раніше не могли собі дозволити найняти юриста для вирішення спорів. І нарешті, роль особи у професії юриста знижується. У 2014 році група американських вчених провела змагання між людиною і машиною, аби перевірити, хто краще розуміє судову практику – юристи чи система аналізу predictive coding. Суперникам належало на основі судових матеріалів визначити, які рішення були винесені Верховним Судом США у 2002 р. Із переконливим відривом переміг штучний інтелект, передбачивши 75% рішень, тоді як юристи – 59% [301].

Слід вказати, що відношення юристів до новітніх технологій в юриспруденції є досить різним і, подекуди, кардинально. Юристи наголошують, що вони вирішують унікальні завдання і через використання технологій юристи не втрачають своєї унікальності, просто їх праця стає дешевшою. Клієнти вимагають оптимального співвідношення ціни та якості, натомість юристи починають усвідомлювати, що цифрові інструменти можуть підвищити їх ефективність, звільнити від працемістких задач, знизити вартість послуг і, як наслідок, зацікавити клієнта. Системи автоматизації можуть виконувати від 30 до 50% роботи молодших юристів. Про надзвичайну актуальність та ефективність цифрових технологій у сфері надання правничих послуг свідчать щорічні витрати юридичних фірм на автоматизацію, які щороку збільшуються більш як на 25% (у 2015 р. юридичні фірми США витратили біля 5 млрд. дол., а у 2016 р. – 6,5 млрд. дол.) [301].

Відомства «публічних захисників», служби юридичної допомоги населенню надають неімущим і малоімущим громадянам безоплатні адвокатські послуги. Крім цього, безоплатну юридичну допомогу можуть

отримувати також особи, справи яких мають важливе політичне або конституційне значення. У 1974 р. була створена Корпорація юридичних послуг з метою розширення «доступу до права». У 1977 р. наприклад, вона фінансувала 320 програм правової допомоги, які діяли майже в 700 місцевих службах на всій території США [53, с.162].

Відомства «публічних захисників» фінансуються у бюджетів штатів і в них працюють в основному юристи-початківці. Поширена форма безоплатної юридичної допомоги, яка здійснюється на благодійні внески і обслуговує певні категорії населення (наприклад, американців польського чи китайського походження, відставних поліцейських і т.д.). В останні десятиріччя в крупних адвокатських конторах, які спеціалізуються на обслуговуванні корпорацій стало престижним, навіть модним престижним наданням безоплатних послуг (*pro bono*). За даними американської асоціації адвокатів приблизно 2/3 цивільних та адміністративних справ розглядаються в судах за умов, коли одна із сторін відстоює свої інтереси самостійно, тобто без участі адвоката. Сьогодні це одна із найгостріших проблем судової системи США, оскільки здебільшого самозахист виявляється неідеальним. Абсолютна більшість опитаних американських суддів відзначили низьку ефективність самозахисту. Причина такого становища – фінансові труднощі значної частини населення США, нездатної оплатити послуги адвоката, які в середньому становлять 200-300 доларів.

Важливою проблемою розвитку зарубіжної юридичної професії є етика юристів. Дискутується питання: що це – саморегулювання чи втручання держави. Перші постулати професійної етики юристів 1908 р. мали суто рекомендаційний характер і визнавали, що ніякий кодекс не може охопити всі обов'язки юриста на різних стадіях процесу і в різних сферах професійного життя. В Німеччині всі етичні правила поведінки адвокатів виводилися із «Положення про адвокатів», які зобов'язували вести професійну практику добросовісно, не підриваючи поваги до адвокатського звання.

В ХХ ст. ситуація корінним чином змінилася. Етичні кодекси стали

об'ємнішими і детальними. У вироблення стандартів юридичної професії активно почала вмішуватися держава. Так, всі зміни в етичних правилах і стандартах, які приймаються організаціями соліситорів і баристерів, стали проводитися через комісію при лорді-канцлері. У ФРН до дисциплінарної відповідальності адвокатів за порушення етики стали залучати спеціалізовані суди, підпорядковані місцевим органам юстиції. Слід однак зазначити, що не завжди стандарти є основою юридичної професії. В США, наприклад, завдяки наявності єдиної професійної організації – American Bar Assosiation, адвокат без серйозних проблем може розпочати завтра працювати прокурором, а післязавтра – суддею.

Професія юриста – це синонім престижу високого заробітку. Такі телевізійні шоу в США, як *The Good Wife* («Гарна дружина») та *Suits* («Судові позови») показують розкішний та захоплюючий стиль життя у «великій юстиції» та шикарних юридичних фірмах, в той же час як *Law And Order* («Закон і порядок») зображує рядових адвокатів, що наполегливо працюють на благо правосуддя.

До десятки американських юристів з найбільшими статками належать Джо Джемейл (\$ 1,5 млрд.), Уільям Леран (\$ 900 млн.), Білл Ньюком (\$ 850 млн.), Джудот Шейдлін (\$ 130 млн.), Рой Блен (\$ 65 млн.), Алан Дершовиць (\$ 25 млн.), Томас Мезеро (\$ 25 млн.), Роберт Шантро (\$ 25 млн.), Марк Герагос (\$ 25 млн.), Глорія Одред (\$ 20 млн.).

В США не існує системи твердо встановлених тарифів оплати послуг адвоката. Сума гонорару встановлюється за домовленістю клієнтів. Найпоширеніша щогодинна такса, яка коливається від 500 і більше доларів за годину. У цивільних справах, пов'язаних із матеріально-фінансовими претензіями, практикується так званий умовний гонорар. Адвокат отримує гонорар тільки в разі виграшу справи в розмірі раніше обумовленого процента від виграшної суми [84, с.30-38].

До числа найпрестижніших належить професія викладача, професора права. В середньому професор з яким укладено безстроковий контракт отримує

не менше 100 тис. доларів щорічно. Як люблять говорити американці, «це найкраща робота в місті».

Серед найбільше високооплачуваних професій Великобританії у 2012 р. юристи компаній займали шосте місце з середньорічним доходом 61.544 ф.с.

Досить показовим доказом престижності юридичної освіти є її поєднання з мільярдними статками. Список всіх офіційних доларових мільярдерів у світі, опублікований у 2017 році журналом Forbes, нараховує 1210 осіб, яким сумарно належить 4,5 трлн. дол. З них юридичну освіту мають 48 (менше 4%), яким належить 140,4 млрд. дол. (біля 3%). Це цілком зрозуміло, адже класичний юрфак, звичайно, не виробляє у випускників вміння заробляти гроші у промисловому масштабі. Переважна більшість учасників списку Forbes навчались на факультетах менеджменту, бізнесу або фінансів.

Безпосередньо на юриспруденції розбагатів лише приватно практикуючий юрист із США Джо Дžemeйл. Майже третину свого багатства в 1,5 млрд. дол. він заробив на початку 80-х рр. XX ст., отримавши рекордний гонорар за перемогу в спорі нафтових компаній Техасо і Pennzoil [139]. Він проживає у Хьюстоні (Штат Техас).

Найбагатшим юристом за освітою є американець Робсон Уолтон (21 млрд. дол.). На другому місці колишній італійський прем'єр і медіа-магнат Сільвіо Берлусконі (7,8 млрд. дол.). На третьому – голландська спадкоємиця пивної імперії Шарлін де Карвальо-Хайнекен (7,5 млрд. дол.).

Американці домінують як у загальному списку мільярдерів, так і в списку мільярдерів з юридичною освітою. Але в першому їх 34%, а в другому – 77%. Виходить, що юридична освіта в США в більшій мірі орієнтована на бізнес, ніж в інших країнах. Крім того, юридичну освіту мають мільярдери з Канади, Іспанії (по два), Голландії, Італії, Індії, Австрії, Франції, ПАР і Росії (по одному) [314]. Більшість юристів з мільярдом (40 чоловік) мають ступінь доктора права (Juris Doctor). Для 35 мільярдерів – Forbes юридична освіта стала першою отриманою, а для семи з них – єдиною [316].

Важливим фактором росту престижу юридичної професії є соціально-

політична роль володарів диплома юриста в США. 45 процентів учасників написання Конституції США 1787 р. мали юридичну освіту. Із 42 президентів США юристами були 25. Зокрема, адвокатами по професії були А.Лінкольн, Ф.Д. Рузвельт, Г.Трумен, Р. Ніксон, Б. Клінтон. Випускниками Гарвардської школи права були Барак Обама і його дружина Мішель.

Юридичних знань набувають і президенти без юридичної освіти. Сорок п'ятий президент США Дональд Трамп отримав диплом Пенсільванського університету зі спеціалізацією в області фінансів. Як пише В.С.Макарчук, «хоча формально у нього немає ні юридичної освіти, ні тим паче адвокатського патенту, увесь життєвий шлях американського президента пов'язаний з судовими процесами, частину яких він ініціював сам, демонструючи кваліфіковане знання американських законів на рівні майже професійному» [230, с.89].

Дві третини сенаторів і майже половина членів палати представників Конгресу США – теж юристи. Володарями диплома юриста є половина губернаторів штатів і 40% дипломатів. Біля 45% осіб, які займали з 60-х років визі посади в уряді, були юристами, а більше 25% прийняті у державний апарат безпосередньо із адвокатських контор [83, с.30-38].

У США будь-яке практичне, спірне питання може бути розглянуте в суді. Кажуть, що не ледь все населення хворіє на синдром суперництва, віддає перевагу судовим формам вирішення спорів. Це теж робить професію юриста дуже престижною і впливовою. В першій половині 90-х років один адвокат приходився в середньому на 520 жителів США. Не менш важливим є і той факт, що у більшості американців є фінансові можливості для того, щоб скористатися послугами кваліфікованого адвоката. Сімейний адвокат в США таке ж поширене явище як і сімейний лікар.

2.2 Розширення доступу до юридичної освіти

Термін «доступність» найчастіше вживається у теорії права, зокрема у

контексті доступності права (законодавства). Дуже часто термін «доступність» використовується також в контексті доступності правосуддя.

Загалом термін «доступність» може бути застосований як щодо права як системи норм, так і стосовно окремих його інститутів. Роль держави в забезпеченні доступності певного правового інституту визначається двома вихідними положеннями. По-перше, держава, яка проголошує себе правовою і демократичною, бере зобов'язання забезпечити відповідний рівень особистої свободи індивіда, що неможливо без створення як інститутів, спрямованих на реалізацію творчого, інтелектуального потенціалу особи (в цьому випадку мова йде саме про доступність права на освіту), так і спеціальних правозахисних (наприклад, суду). По-друге, ступінь їх доступності, а значить, і зобов'язання держави його забезпечити, мають визначатися значимістю того чи іншого інституту.

Враховуючи вище сказане, приходимо до висновку, що в контексті права на юридичну освіту, більш доцільним видається вживання терміну «доступ», а не «доступність». Разом з тим, якщо розглядати освіту як інститут, в якому суспільство вбачає суттєву потребу, то саме термін «доступність» краще охарактеризує стан задоволення такої потреби, а також можливості всіх бажаючих вільно і безперешкодно звернутися до інституту освіти [226, с.114-120].

Говорячи про сучасне суспільство та його потреби, слід визнати той факт, що сучасне бачення освіти суттєво змінилося. Освіта стала вирішальним чинником суспільного прогресу загалом, і важливою складовою особистісного розвитку зокрема. При цьому домінують погляди про необхідність прагнення до максимальної справедливості у забезпеченні доступу до освіти як фундаментальної цінності людства [91, с.36]. Більше того, якщо ще декілька десятків років назад мати вищу освіту було престижним, то сьогодні вища освіта, як категорія елітарних стандартів, поступово набуває статусу соціально-культурного мінімуму. Вона стає своєрідною «перепусткою» до сфери професійної діяльності.

Термін «елітна освіта» використовується далеко не однозначно. Перш за все елітною називають освіту високої якості (high quality education, elite education). Але елітною вважають і освіту, націлену на підготовку еліти – політичної, економічної, культурної. В другому випадку головним є питання про те, кого готують до зайняття елітних позицій? Вихідців із елітних, багатих, знатних сімей, чи представників всіх соціальних верств суспільства [29, с.9].

Критерії, які визначають доступ до юридичної освіти, можна об'єднати у дві великі групи: освітні і соціальні.

Найбільшою увагою користуються перші, що зумовлено внутрішніми потребами організації і функціонування систем юридичної освіти. В різних країнах ці критерії відзначаються своїми особливостями. В першу чергу це стосується США. Головною відмінною рисою юридичної освіти в США порівняно з абсолютною більшістю країн світу є те, що для вступу до юридичних шкіл треба пройти бакалаврську підготовку в якомусь коледжі чи університеті. Конкурс при вступі до правничих шкіл досить високий – більше трьох осіб на одне місце, а в елітарних вузах – до 40 осіб на місце.

Внаслідок цього студенти-правники в США старші від своїх європейських колег. Якщо у Європі вік першокурсника 18 – 19 років, то в США – 22 і більше, бо тільки 40 % вступників поступають у правничі школи відразу після бакалаврату. Багатьом доводиться кілька років працювати, щоб отримати практичний досвід і заробити кошти для оплати за навчання.

В чому полягають переваги американської системи вступу до юридичних вишів? В першу чергу, це значно вищий рівень усвідомленості вибору професії юриста. Адже отримавши першу вищу освіту і пропрацювавши якийсь час, щоб заслужити три необхідні рекомендації, людина набирається життєвого досвіду. По-друге, вчитися на юриста йдуть люди з будь-якою бакалаврською освітою. Враховуючи те, що в США по суті немає шкіл права з вечірньою і заочною формами навчання [105, с.6-11; 146, с.29], то нема й вікових обмежень для абітурієнтів. Студентами нерідко стають і ті, кому за п'ятдесят. Об'єднання в студентському середовищі людей з різним життєвим досвідом має значний

синергетичний ефект [400].

Загалом вступних іспитів до вищого юридичного закладу в Америці немає. При вступі до правничої школи найважливішими є дві умови: середня оцінка знань в університеті (university grade-point average; GPA), підсумковий бал при тестуванні безпосередньо у правничій школі (Law School Aptitude Test – LSAT) [428]. Ці два показники є основоположними при визначенні можливості кандидата навчатися у правничій школі обраного ним рівня [47, с.130].

Не дивлячись на таку вагому роль тесту у забезпеченні умов рівного доступу до вищої юридичної освіти в США, його результат, як слушно зазначає В. Бігун, є лише одним із багатьох критеріїв вступу до правничої школи. Зокрема вступна комісія бере до уваги більш ніж 15 позицій, а саме: результат LSAT (спеціалізований тест); середній арифметичний бал оцінок (GPA), отриманих в університеті (коледжі); зміст пройденої навчальної програми в університеті (коледжі), де було отримано базову університетську освіту; академічна та громадська діяльність у коледжі; етнічна й расова належність; індивідуальні якості; рекомендаційні листи; уміння писати есе – обґрунтування; бажання навчатися в обраному закладі; набутий досвід роботи; громадська діяльність (активність); мотивація та причини, з яких абітурієнт бажає вивчати право; місце (штат) постійного проживання; досягнення, подолані труднощі; отримана підготовка до коледжу; досягнення та лідерство; будь-що інше, що видається екстраординарним [52, с.60].

Найрозвинутіші європейські моделі доступу до юридичної освіти створені у Великобританії і ФРН. Для обох характерне зарахування абітурієнтів без екзаменів за результатами шкільного (гімназійного) навчання. І тільки вступ до Оксфорда та Кембриджа здійснюється за результатами їх власних вступних екзаменів та співбесід. Туди справді потрапляють найкращі.

В Англії за набір студентів до всіх вишів відповідає спеціальна «служба прийому в університети і коледжі» (UCAS). Починаючи з 2006 р. вона повністю перейшла на електронну форму прийому заяв.

Всі абітурієнти заповнюють заявку (UCAS-форму). Ця форма включає в себе:

- бали, які були отримані на випускних іспитах якщо особа закінчила доуніверситетський курс на рівні «A level»;
- оцінки, які заявник планує отримати на випускних іспитах;
- опис прагнень і амбіцій заявника з обґрунтуванням того, чому він вирішив здобути кар'єру саме в цій галузі (короткий твір);
- список університетів Великобританії в алфавітному порядку (але не більше шести), в яких особа хотіла б навчатися.

До заявки додається також характеристика зі школи чи іншого навчального закладу.

Усі вище перелічені документи заявник повинен відправити до Центрального бюро (UCAS) не пізніше січня. Якщо ж до списку бажаних університетів включені Оксфорд та Кембридж, то заявку з документами необхідно подати ще раніше – у вересні.

Університети, які були перелічені у списку, розглядають заявку, після чого пропонують абітурієнтові місце або відразу відмовляють йому, або ж запрошують на інтерв'ю. Фінальне підтвердження про зарахування на перший курс заявник отримує у серпні.

Вимоги до вступників на юридичні факультети Великобританії зазвичай завжди були вище середніх. А у 2010 р. як вимога була введена оцінка «А» (Advanced). Деякі провідні правничі школи проводять свої власні вступні іспити. Високий рівень їх вступних вимог безумовно впливає на соціальний склад першокурсників. Щоб уявити масштаби щорічних вступних компаній з правничих спеціальностей наведемо наступний приклад. У 2008 р. заяви про вступ до правничих шкіл Англії і Уельса подали 27384 абітурієнти. 19020 (69,5%) були зараховані [401, с.189].

Важливою частиною процесу зарахування в університети Англії є інтерв'ю. Особливо це характерно для Оксфорду та Кембриджу. Інтерв'ю дають кандидатам шанс розкрити свої реальні можливості і потенціал,

проявити нестандартне мислення. Вони розробляються для того, щоб примусити абітурієнтів думати, а не просто викладати відомі факти чи завчені відповіді. Ось приклад інтерв'ю з права в Оксфорді.

Питання: «Якби смертна кара була покаранням за паркування на суцільній жовтій лінії, і з цієї причини ніхто не робив би цього, було би це справедливим і ефективним законом?»

Коментар інтерв'юера: «Не передбачається, щоб кандидати давали правильну чи неправильну відповідь. Їм необхідно показати, що вони розпізнають чисельні результати того, що може відбутися. Краще всього зроблять ті, хто знайдуть різницю між справедливим і ефективним. Як тільки різниця буде виявлена, з'являться різні предмети спору. Справедливий закон може бути неефективним, або навпаки. Відповідь на ефективність закладена у питанні «і з цієї причини ніхто не робив би цього» [295].

Специфіка доступу до юридичної освіти Німеччини – це конкурс документів, поданих абітурієнтами. Донедавна випускник гімназії, який бажав навчатися в університеті, звертався до центру розподілу студентських місць із письмовою заявою, у якій визначав один або декілька університетів, до яких він хотів би вступити, із зазначенням спеціальності. До листа додавалося свідоцтво про середню оцінку навчання у гімназії. З урахуванням отриманих відомостей центр спрямовував абітурієнта до обраного ним університету за умови відповідності його середньої оцінки тому балу, що у даному семестрі є прохідним. Цей бал у різні роки і семестри змінювався, будучи більш високим у престижних університетах [13, с.7]. З 2001 р. прийом студентів здійснюють самі університети, які проводять відбір і зарахування відповідно до власних критеріїв. Якщо число абітурієнтів перевищує число місць на факультеті, оцінки в атестаті стають вирішальним критерієм відбору.

Загальні умови доступу до юридичної освіти у ФРН визначає рамковий закон «Про вищу школу», який конкретизується законодавчими актами федеральних земель. Німецькі студенти починають вивчати юриспруденцію у віці 19-20 років, тобто відразу ж після завершення 13-річної програми шкільної

освіти, 9 з яких у гімназії. Вступні экзамени на юридичних факультетах університетів Німеччини прямо заборонені законом. Це наслідок дії політичного принципу, згідно з яким доступ до освіти у сфері права, економіки не може бути обмежений. Тільки приватна юридична школа імені Буцеріуса ввела для абітурієнтів двоетапний (письмовий і усний) екзамен.

Такий простий доступ до юридичної освіти зумовлює велику кількість абітурієнтів. У 1970 р. на юридичні факультети поступило біля 6000 абітурієнтів, а у 2004 р. – вже 20000 [401, с.261].

Важлива роль у зростанні доступу до юридичної освіти відводиться профорієнтації. Її засновником у США вважається Френк Парсонс – професор правничої школи Бостонського університету. Саме йому належить заслуга створення першого «Бюро з вибору професій». Ним була проголошена мета бюро: «Допомога молодим людям у виборі професій, підготовці до вибору сфери професійної діяльності і створенні ефективної та успішної кар'єри» [259].

Бюро з вибору професій було відкрите 13 січня 1908 р. Первісно воно складалося з Френка Парсонса і кількох консультантів. Характерною рисою бюро було те, що його послуги були абсолютно безоплатними.

У травні 1909 р. вийшла з друку книга Ф. Парсонса «Вибір професії». В ній говориться, що ідеальний вибір професії заснований на відповідності особистісних якостей (здібностей, можливостей, ресурсів, рис особистості) з факторами, які належать до роботи (заробітна плата, охорона довкілля і т.д.) для отримання найкращих умов професійного успіху. Цей принцип став основою сучасної теорії рис і факторів у профорієнтації.

Центральним із соціальних критеріїв доступу до юридичної освіти є плата за навчання. Саме вона є основною перешкодою для здобуття юридичної професії. Інші обмеження сьогодні у світі повсюдно заборонені законом.

Підвищення плати за юридичну освіту – загальносвітова тенденція. Але особливо висока вона в США. У 1990 р. плата за юридичне навчання у приватних навчальних закладах складала, в середньому 11 тис. дол., а у

державних – 3,5 тис. дол. Протягом 90-х і початку 2000-х років ріст плати за навчання і в перших, і в других іноді перевищував 10 % в рік. Після економічної кризи 2008 р. це зростання дещо спало – до 3–5% в рік. Як підсумок плата за юридичну освіту у приватному вищі досягає 40 тис. дол., у державному – 20 тис. дол. [38, с.318].

Звичайно, рівень оплати навчання залежить від престижності юридичних шкіл. Найвищий він у Гарварді, Принстоні, Стенфорді, Йелі і т. д. Але попри це конкурси до них стабільно високі. В Гарварді, наприклад, щороку на одне місце претендують 15-16 осіб.

У Великобританії донедавна максимальна щорічна плата за навчання в державних університетах ледь перевищувала 3000 фунтів стерлінгів. Приватні вузи могли встановлювати будь-яку плату за навчання. Так, плата у приватному Букінгемському університеті дорівнювала 8640 фунтів стерлінгів за рік [224, с.190]. З 2012 р. деякі державні університети Великої Британії підвищили розмір плати за навчання майже в три рази! Зараз вони лідирують у рейтингу найдорожчих університетів світу. Правда, завдяки національній системі кредитування, студенти із малозабезпечених сімей, місцеві студенти можуть оформити державну позику, повертати яку треба вже після завершення навчання, отримувати гранти. Студенти з-за кордону такої можливості не мають.

У ФРН тривалий час вища освіта була безоплатною. А з 26 січня 2005 р. згідно рішення Конституційного суду Німеччини федеральні землі вирішили ввести плату за навчання. Правда, її розміри не йдуть ні в яке порівняння із США, Великобританією, навіть з Австралією, в якій якість освітніх послуг незмірна з німецькою. Однак, отримання вищої освіти у ФРН вважають «безоплатним», оскільки основна сума затрат на навчання студентів виділяється із бюджету країни.

Після довгих дебатів в шести землях Німеччини (Баварія, Баден – Вюртемберг, Гессен, Нижня Саксонія, Північний Рейн – Вестфалія, Саар і Гамбург) була введена плата за навчання в розмірі біля 500 євро за семестр. А в

Берліні, Бранденбурзі, Макленбурзі, Шлезвіг – Гольштейні всі виплати обмежувались адміністративним (50-60 євро) або соціальним семестровим внеском (від 40 до 180 євро). Тут поширилась переважно плата за навчання зверх нормативного терміну (тобто більше 5 років), а також за навчання так званих вільних слухачів (наприклад, пенсіонерів, що захотіли повчитися) та осіб, які здобувають другу вищу освіту. Сума плати у всіх цих випадках обмежувалась 800 євро за семестр [281]. У єдиному приватному юридичному виші ФРН плата за навчання складає біля 48000 євро (4000 євро за семестр) [128, с.434].

У наступній таблиці наведено дані про розмір щорічної плати за навчання на бакалаврських програмах десятки кращих університетів світу (без урахування витрат на оренду житла, харчування, придбання навчальних матеріалів).

**Річний розмір плати за навчання в
десятиці ТОП-університетів світу (2015 р.)**

Університет	Вартість навчання на рік (дол. США)
Массачусетський технологічний інститут, США	36000
Гарвардський університет, США	38891
Кембриджський університет, Велика Британія	14000
Університетський коледж Лондона, Велика Британія	14000
Імперський коледж Лондона, Велика Британія	14000
Оксфордський університет, Велика Британія	14000
Стенфордський університет, США	42690
Єльський університет, США	43100
Чиказький університет, США	45324
Прінстонський університет, США	40170

Багато університетів надають студентам фінансову допомогу. Так, до

прикладу, усі університети Ліги плюща пропонують need-based (таку, що базується на потребі) фінансову допомогу, яка полягає в тому, що університет доплачує різницю між тим, що студент здатний заплатити, і вартістю навчання. Якщо ж дохід сім'ї студента не перевищує 40000 доларів (для деяких університетів 65-85 тисяч) на рік, то університет бере всі витрати на навчання студента на себе.

Окрім вказаного, є університети, які працюють за системою need-blind (сліпе ставлення до фінансової потреби) і системою need-aware (ураховують фінансову потребу). Університети need-blind не беруть до уваги, скільки треба платити за навчання конкретного студента, і приймають на навчання незалежно від його фінансових потреб. Серед таких університетів Гарвард, Єль, Принстон та кілька інших. Вони керуються принципом: немає грошей – покажи талант. Усі інші американські вузи – need-aware – приймаючи на навчання, враховують, скільки грошей доведеться витратити на конкретного студента, і тому з двох однакових претендентів вступить той, на кого треба витратити менше.

Порівнюючи дві вище вказані системи фінансування, слід відзначити, що відмінність між ними має істотне значення виключно для інтернаціональних студентів без американського громадянства або для володарів грін-карти. Для американців же більша частина університетів з топ-50 працює за системою need-blind.

Висока вартість юридичного навчання змушує студентів брати кредити. В США таких біля 80%. В середньому кредитний борг випускника американської правничої школи складає 90 тис. доларів. Це було зумовлено майже стопроцентною можливістю працевлаштування протягом півроку після випуску і досить високою заробітною платою у 90-х і на початку 2000-х років. Стартовий оклад юриста міг перевищувати 160 тис. доларів на рік. З 2008 р. кількість високооплачуваних вакансій скоротилася. Скоротився і процент працевлаштування випускників правничих шкіл. У проблеми вартості навчання та боргів появився ще один аспект. Випускники, які мають надто багато боргів, не можуть працювати на державній службі. Це спричиняє нестачу державних

адвокатів, бо штати не можуть платити державним адвокатам стільки, щоб вони могли забезпечувати себе.

У 2007 р. в США був прийнятий закон про зниження плати за навчання і про забезпечення доступності освіти. Він забезпечив суттєву підтримку у погашенні освітніх кредитів.

Важливим фактором зниження оплати за навчання є регулювання оплати праці професорсько-викладацького складу. В перші десятиріччя ХХ ст. виразно проявилась тенденція до кількості високооплачуваних викладачів і зменшення їх навантаження. Для корекції цієї тенденції прийняття на роботу нових викладачів значно скорочене, оплата їх праці майже не змінюється, а на деяких державних юридичних школах навіть знижена на 10%. Деякі правничі школи навіть об'єднують свої бібліотеки для скорочення витрат на їх утримання і поновлення.

Наведені вище дані про вартість юридичної освіти в зарубіжних країнах з кожним роком стають все більш порівнюваними з аналітичними вітчизняними даними. Так, у 2017 р. вступникам на перший курс бакалаврату за рік навчання в Київському Інституті міжнародних відносин треба було заплатити 46 тис. грн. (за навчання англійською мовою – 56 тис. грн.). Вивчати право в Києво-Могилянській академії вартувало 40 тис. грн. в рік. Контракт на юридичному факультеті Київського національного університету імені Тараса Шевченка коштував 46 тис. грн.

В регіональних українських вишах вартість навчання була меншою. Так, найдорожчий напрям у Львівському національному університеті імені Івана Франка – міжнародне право оцінювався в 22490 грн. Вивчення права в Одеській юридичній академії коштувало 21700 грн. Вартість одного року навчання в Харківському юридичному університеті імені Ярослава Мудрого складала 25-26 тис. грн.

Студенти платять не лише за навчання, а й за житло, харчування, транспорт. Наприклад, у Колумбійському університеті житло і харчування обходяться у 7 тис. і 10 тис. доларів за рік, у Гарвардському – відповідно 17 тис.

і 10 тис. доларів, у Мічиганському – 18 тис. і 4,5 тис. дол. [47, с.131]. Студенти Оксфорда за проживання у гуртожитку платять біля 7 тис. фунтів стерлінгів на рік [200].

Мінімальна вартість студентського проживання в Німеччині оцінюється у 643 євро за місяць. В дану суму входить вартість житла, харчування, медичне страхування, оплата за навчальні посібники і матеріали, студентський проїзний квиток і т. д. За двадцять останніх років ця сума помітно виросла [82, с.76-80]. Так, якщо у 80-ті рр. ХХ ст. місячна вартість кімнати у гуртожитку складала 200-250 німецьких марок (ДМ), то тепер кімната в кампусі (в тому ж гуртожитку) коштує 200–300 євро в місяць. Деяким студентам за такі ж гроші вдається винаймати окреме житло і за межами кампуса. Дуже популярна форма оренди, коли студенти об'єднуються і винаймають одну квартиру на декілька осіб.

В часи, коли юридична освіта здобувалася ще за моделлю учнівства, доступ до неї ускладнювався для вихідців з нижчих соціальних верств, расових і національних меншин. Дискримінаційні бар'єри для них існували протягом більшої частини ХХ ст. з кінця 50-х – до початку 70-х років був застосований ряд успішних заходів для подолання дискримінації при вступі до вишів, що розширило освітні можливості жінок, дітей із малозабезпечених сімей, представників расових і національних меншин.

Так, в Німеччині до ХХ ст. вважалося, що юрист – це чоловік. Жінки не допускалися ні до юридичної освіти, ні до юридичної професії. Тільки у 1896 році перші німецькі жінки закінчили гімназію, без чого в університети поступити було неможливо. У 1900 році жінки стали студентками в Бадені, у 1908 р. – в Пруссії і Гессені, у 1909 р. – у Макленбурзі.

Однак і після цього вони не мали права складати навіть перший державний екзамен. Вперше цей бар'єр упав у 1912 р. в Баварії. Але й тут жінки не отримали права складати другий державний екзамен і проходити підготовчу службу, а отже і стати повними юристами. Лише у 1922 р. були скасовані правові перепони для доступу жінок до юридичних професій, і вже у 1930 р.

чотири жінки стали судьями [156].

Проблемними були біоособистісні вимоги до юристів. Параграф 2 Акта про юридичну освіту від 22 липня 1922 р. проголошував: «При записі на перший юридичний екзамен необхідно надати свідоцтво про те, що претендент зі своїми співгромадянами всіх верств живе у тісному співтоваристві, фізичну працю знає і поважає, самодисципліну практикує і загартовує себе, як це належить молодому німецькому чоловікові» [156]. Це було давно. Але і розпорядження уряду землі Баден-Вюртемберг про освіту і екзамен юристів від 9 грудня 1985 р. вимагало представляти довідку від лікаря про стан здоров'я.

У США першою жінкою-юристом, допущеною до юридичної практики, у 1869 р. стала Арабела Менсфілд. На той час у штаті Айова, де і відбулась ця знакова подія, діяв закон, згідно з яким претендентами на заняття юриспруденцією могли бути тільки білі чоловіки, старші 21 року. Закон змінили і штат Айова став першим штатом у США, де жінкам дозволили займатися юридичною практикою. За цим прикладом послідували зміни і в інших штатах. У 1870 р. Мічиганський університет першим ухвалив рішення про допуск жінок до отримання юридичної освіти. У 1900 р. в США працювало вже біля 300 жінок-адвокатів. Першою чорношкірою американкою, яка стала адвокатом, була Іда Плятт з Чикаго [102, с.121].

Гарвардська правнича школа не приймала жінок до початку 1950-х років, а у Верховному суді США жінка-суддя була призначена тільки у 1981 році. Внаслідок малої кількості жінок на впливових позиціях у юридичній професії право не могло відобразити інтереси жінок в цілому ряді питань. До цих питань належали правила використання доказів у справах про зґвалтування, продаж і демонстрацію порнографії, сексуальні домагання на робочому місці, гендерну дискримінацію у трудовій сфері і освіті, правила, які регулюють розлучення і опіку над дітьми, законодавче регулювання абортів і вирішення питань про працю вагітних [284, с.12].

З того часу кількість жінок-юристів поступально збільшувалася. У 1950 р. вона складала 4%, у 1973 р. – 16%, у 1983 р. – 32%, у 1990 р. – 40%, у 2001-2002

рр. – 49% [54, с.51]. У 1981 р. за президентства Рональда Рейгана жінка вперше стала членом Верховного Суду США. Це була Сандра Дей О.Коннор, випускниця правничої школи Стенфорда.

Складною проблемою для США є допуск до юридичної практики чорношкірих американців. Першим чорношкірим правником став у 1854 р. Джон Чернес Лангстон з Огайо. Наприкінці XIX ст. в штаті Масачусетс було всього три чорношкірі правники, у північній Кароліні – 14, у Техасі – 24.

Станом на 1965 р. чорношкірі в США становили 11% населення, але лише 2% правників та 1,3% студентів-юристів були чорношкірими. У 1977 р. кількість чорношкірих студентів-правників досягла 7% [102, с.121-122]. Ця «лагідна дискримінація» зберігається досі, хоча відверті бар'єри безумовно руйнуються.

Але проблеми все ще є. Опубліковані у жовтні 2015 р. результати досліджень американської асоціації жінок-юристів показали, що за попередні 15 років 50% випускників правничих шкіл склали жінки. Але серед юристів-партнерів з часткою у фірмі їх всього 18%. Лише 10% жінок у рейтингу Топ-10 адвокатів, що приносять фірмам найбільший дохід. Сьогодні у 50 штатах США чоловіки складають 66% серед адвокатів, а жінки – 34% [232, с.91]. За даними заступника голови Асоціації адвокатів України В.Гвоздія серед українських адвокатів жінки складають 36%.

Дещо інша ситуація у Великобританії. Згідно з дослідженням, проведеним міжнародною рейтинговою компанією Laurence Simons (опитано 988 англійських юристів), 48% адвокатів і 28% партнерів складають жінки. При цьому жінки-юристи отримують за свою працю оплату, що складає 68% оплати праці юристів-чоловіків і в середньому половину їх бонусної винагороди [60].

Також це дослідження відобразило етнічну різноманітність серед представників юридичної професії. Виявилось, що 18% партнерів в юридичних фірмах не є корінними жителями країни, тоді як подібні представники складають 14% від всього населення Великобританії.

Тільки у 2017 р. вперше головою Верховного суду Британії стала жінка –

лорд Бренда Хейл.

Багато уваги у Великобританії, США і ФРН приділяється забезпеченню доступу до юридичної освіти для осіб з обмеженими можливостями, з інвалідністю. Починає формуватися нова культурна і освітня норма: шанобливе ставлення до осіб з обмеженими можливостями, яка зафіксована у міжнародному праві на рівні ООН. До речі в рейтингу держав за кількістю студентів з інвалідністю три у першій трійці: США – 6,75, Великобританія – 5,67, Німеччина – 5,47. Україна в цьому рейтингу шоста – 1,2.

Особлива роль відводиться законодавчому забезпеченню доступності вищої освіти, в тому числі юридичної, для молоді з інвалідністю. Так, британське Агентство забезпечення якості вищої освіти видало спеціальний кодекс про якість навчальних можливостей для студентів-інвалідів у вищих навчальних закладах Великобританії. Головною метою цього кодексу стала організація допомоги вищим навчальним закладам у забезпеченні якості освіти студентів-інвалідів. В кодекс включені процедури відбору і прийому, доступ до загальних зручностей і підтримки, оцінювання і просування.

З 1993 р. вищі Англії почали отримувати державні кошти для допомоги студентам-інвалідам. При цьому фінансування здійснювалося у двох напрямках. Перший передбачав можливість надавати допомогу університетам, що не мали достатнього досвіду в підтримці студентів з інвалідністю. А в рамках другого розповсюджувалися ресурси для організації викладання навчальних предметів студентам з інвалідністю [106, с.120-121].

Висновки до розділу 2

Юридична професія як і багато інших специфікацій людської діяльності, має давні генетичні основи. Є всі підстави вважати, що вже в епоху античності відбулось формування професійного корпусу юристів. Однак остаточно професія юриста в точному розумінні цього слова була актуалізована в Римській республіці.

У середні віки, починаючи з XII ст., право було пов'язане з діяльністю університетських вчених-юристів. Право Європи було проголошене правом університетів. Перший в Європі університет – Болонський – був первісно створений виключно для підготовки юристів. Кожен із наступних університетів обов'язково включав факультет права.

В плані популярності професії юриста наступницею Риму по праву можна вважати Англію. Вже у XV ст. кожна заможна людина мала власного юриста. Шанобливе ставлення до юридичної професії спостерігалось і в Італії.

Сучасну Європу неможливо уявити без юристів, які, з одного боку забезпечують функціонування державного апарату, а з іншого – служать гарантами реалізації прав людини і громадянина і їх захисту, в тому числі й від зловживань держави.

Сьогодні офіційними членами ООН є біля 200 держав, кожна з яких має власну національну правову систему, яка визначає зміст і статус юридичної професії та юридичної освіти, в рамках якої формується кадровий потенціал різних юридичних установ. Сучасна юридична професія змогла реалізувати в собі два взаємодоповнюючі принципи: єдності і диференціації. Розвиток інтеграційних процесів у сучасному суспільстві детермінував необхідність існування загальних філософських та інституційних основ юридичної професії. Водночас кожна правова система під впливом національних традицій зберегла власну специфіку у структурі і розумінні юридичної професії.

Особливістю професії юриста у ФРН є те, що вона завжди відкривала найбільші можливості для отримання державної посади. Можливо, саме у зв'язку із цим юридична професія досить авторитарно регулюється федеральним і земельним законодавством, перш за все законом про державних чиновників. Це стосується і суддів, і прокурорів, і адвокатів, і нотаріусів. Судді у ФРН розглядаються як чиновники особливого роду. Специфіка німецької адвокатури полягає в її монополії. Встановивши монополію на надання правових послуг виключно адвокатами держава захистила громадян від недобросовісних правових послуг.

Значними особливостями відзначається юридична професія в сім'ї загального (англо-американського) права. Основна з них полягає в тому, що вона формувалась природно-еволюційним шляхом, в ході судової практики. Практика, прагматизм були й залишаються основними рисами юридичної діяльності в США і Великобританії. Але між ними є й суттєві відмінності.

Основною юридичною професією і в США, і у Великобританії безумовно є адвокатура. Але в США вона єдина, централізована, а у Великобританії – дуалістична, що зумовлено її поділом на соліситорів і баристерів.

Важливим фактором зростання соціального престижу є «юридифікація» сучасного суспільства, яка відображає властиву всім розвинутим країнам тенденцію до розширення предмета правового регулювання, до росту числа законів та інших нормативно-правових актів. Позитивним наслідком дії цієї тенденції є ефективніше виконання державою своєї соціальної функції, більше забезпечення гарантій прав людини, забезпечення свободи особи.

З точки зору історичного генезису правову систему Англії можна вважати материнською. Особливості юридичної професії в Англії полягає в тому, що її еліту складають виключно юристи-практики, які не обов'язково повинні мати університетську освіту. До основних юридичних професій англійська традиція відносить в соліситорів, баристерів, суддів і присяжних засідателів. Однак поняття єдиної юридичної професії в Англії не існує. Унікальна особливість Англії полягає в тому, що адвокати традиційно поділяються на абсолютно самостійних і незалежних соліситорів і баристерів. Грані між ними поступово стираються, але симптомів повного об'єднання співтовариств баристерів та соліситорів в єдину адвокатуру за прикладом країн континентальної Європи і США ще не видно.

Виняткове становище в Англії займають судді. Вони непідконтрольні англійському парламенту, вони володіють суддівською недоторканністю. Всі англійські судді – це вихідці із колишніх адвокатів-баристерів, тобто посада судді не передбачає особливої професії і кар'єри.

Юристи – найбільш масова професія в США. Переважна кількість

американських юристів – це або приватно практикуючі адвокати, або адвокати у складі різного розміру юридичних фірм. Надзвичайно престижною в США є професія судді. Велику групу утворюють юристи державних установ. Найбільшою державною юридичною фірмою в США є Міністерство юстиції, яким керує Генеральний прокурор США.

І в Німеччині, і у Великобританії, і в США питома вага юристів серед фахівців набагато більша, аніж в Україні. Донедавна у нашій державі не було особливої потреби в юристах. Роль юристів стала рости, тому що ускладнилась вся соціальна інфраструктура, розвивається правовий статус особи, розширюються її права і свободи, які потребують правового захисту.

Престижність юридичної професії зумовлена також високим заробітком, соціально-політичною роллю володарів диплома юриста.

Ріст престижу юридичної професії актуалізує проблему доступу до юридичної освіти. Критерії, які визначають доступ до юридичної освіти, можна об'єднати у дві великі групи: освітні і соціальні. Виходячи з внутрішніх потреб організації і функціонування систем юридичної освіти, найбільшою увагою користуються перші. Головна відмінна риса доступу до юридичної освіти в США – наявність диплома бакалавра. Для моделей доступу до юридичної освіти у Великобританії і ФРН характерне зарахування абітурієнтів за результатами шкільного (гімназійного) навчання. Перевага американської системи вступу до юридичних шкіл полягає в забезпеченні значно вищого рівня усвідомленості вибору професії юриста, оскільки за віком американські абітурієнти – це наші випускники.

Центральним із соціальних критеріїв доступу до юридичної освіти є плата за навчання. Її зростання – це загальносвітова тенденція. Саме це є основною перешкодою для здобуття юридичної професії. Інші обмеження сьогодні заборонені законом (для вихідців із нижчих соціальних верств, расових і національних меншин, жінок, осіб з інвалідністю).

РОЗДІЛ 3

ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ СУЧАСНОЇ ЗАРУБІЖНОЇ ЮРИДИЧНОЇ ОСВІТИ

3.1 Реформування змісту навчального процесу в зарубіжних юридичних вишах

Заголовки у науковій і публіцистичній періодиці зі словами «Legal Education is in Crisis» характерні для всього сучасного світу (в т. ч. західного і західноорієнтованого). А пошуки варіантів виходу із цієї кризової ситуації зумовлюють постійне реформування юридичної освіти у зарубіжних країнах. Наприклад, для США реформування юридичної освіти кожні 10-15 років – це практично постійний стан. Барак Обама, який 10 років працював у Чиказькому університеті і добре знав проблеми юридичної освіти, пропонував настільки радикальні заходи, що академічне середовище їх різко відкидало [232, с.30].

У ФРН останні найсуттєвіші переміни у юридичному навчанні були введені федеральним законом 2002 р. «Про реформу юридичної освіти» [19]. В концептуальному плані він націлив студентів на практичну підготовку до професії, дав університетам більше автономії в організації освітнього процесу. Але при цьому закон визначив лише рамкові умови. Перенаправлення лежить у площині повноважень університетів. Сьогодні кожний державний університет може запропонувати своїм студентам до шести головних напрямів у підготовці фахівців з права і тим самим дати конкретну спеціалізацію у певній галузі права.

Англійський парламент у 1992 році прийняв закон «Про продовження освіти та вищу освіту», а у 2004 р. – закон «Про вищу освіту». Відповідно до закону «Про суди та юридичні послуги» від 1990 р. загальні збори об'єднання адвокатів і товариства правників визначають кваліфікаційні вимоги стосовно доступу до юридичної професії.

В найбільш узагальненому вигляді реформування стосується моделей юридичної освіти. Ключове питання: який тип юридичної освіченості треба формувати? Аналіз реформ у сфері юридичної освіти показує, що їх успіх залежить як від суб'єктивних факторів навчального процесу, так і від типу правової системи [157, с.2130-2131].

Саме тому заслуговують особливої уваги дослідження моделей юридичної освіти у таких системоутворюючих країнах основних правових сімей як Великобританія, Німеччина і США.

Зародження юридичної освіти в Англії відноситься до XII ст., коли були створені перші університети – Оксфорд і Кембридж. В той час перші університети називали «universitas magistrorum et scholarium», що в перекладі означає об'єднання викладачів та учнів. Університети створювалися без будь-якого втручання з боку світських та церковних властей і постійно боролися за зміцнення свого правового статусу [378, с.59]. Починаючи з XIII ст., юридична освіта Англії представляла собою дві паралельно існуючі системи: класичну університетську і навчання в іннах (юридичних корпораціях), де переважала практична юридична підготовка. XX ст. внесло корективи в цю структуру. В університетських програмах виросла питома вага спеціальних юридичних дисциплін. А слухачі іннів все частіше стали отримувати університетську освіту [158].

У Великобританії відсутня єдність щодо балансу теоретичного і практичного у навчальних планах і програмах. Але домінує все ж точка зору, що юридична освіта – це різновид гуманітарної освіти. Академічне співтовариство схильне розглядати право переважно як теоретичну дисципліну. Тільки після отримання базового вченого ступеня у галузі права допустиме практичне навчання з допомогою відповідних програм стажувань, які організовуються професійними співтовариствами соліситорів і баристерів. В останні роки все частіше йдуть розмови про необхідність пом'якшення відмінностей між академічною і професійною стадіями юридичної освіти. Однією з перепон на шляху такої інтеграції є те, що багато університетських

викладачів не є сертифікованими юристами і мають досить обмежений досвід практичної роботи. Крім того, окремі юридичні дисципліни, які викладаються в університетах, не затребувані у юридичній практиці.

Сьогодні у Великобританії біля 100 юридичних вишів. Щорічні набори до них невеликі. Саме завдяки цій особливості забезпечується можливість ефективного використання індивідуальних форм роботи із студентами. Так, до прикладу, у Лондонському університеті викладач працює за індивідуальним планом не більше ніж з десятьма студентами, у Оксфордському – не більше, ніж з трьома. Навчання на юридичних факультетах на базі середньої освіти триває 3-4 роки. Із юридичних шкіл країни щорічно випускається біля 13 тисяч осіб. Статистичний облік кількості вступників у Великобританії не ведеться.

Загалом юридична освіта у Великобританії поділяється на три етапи. Вони передбачають засвоєння програми бакалавра права, опанування освітньо-професійних програм фахової підготовки адвокатів і юридичну практичну підготовку. Здобуті знання, вміння і навички закріплюються проходженням стажування (як правило, річного).

Зміст юридичної освіти Великобританії визначають найпоширеніші кваліфікаційні програми, які дають ступінь бакалавра права (LLB) або бакалавра гуманітарних наук (BA (Hons) Law). Фундаментальною основою цих програм є зобов'язальне право, кримінальне право, публічне право, право справедливості і право договірної власності. Володарі таких ступенів можуть продовжити своє навчання або в адвокатському інні, або в університеті, щоб отримати ступінь магістра права або бакалавра порівняльного права.

На цей своєрідний другий університетський цикл записуються особи, які бажають займатися науковою діяльністю, баристери і соліситори, які бажають здобути університетську ступінь. У XX ст. факт навчання в університеті став відігравати важливу роль у подальшій кар'єрі юриста, забезпечуючи вищий рейтинг у суспільстві. Це зумовило досить масовий притік до університетів стажерів судових іннів.

Другий цикл навчання в університеті остаточно визначає спеціалізацію

майбутнього юриста. Найпрестижнішими університетськими спеціалізаціями сьогодні є «приватне право», «публічне право», «римське право і римська юриспруденція», «історія англійського права», «англійське право», «порівняльне право» та ін. В цьому переліку можна виділити дві групи спеціалізацій: практико-орієнтовані для стажерів іннів і теоретичні для підготовки науковців.

Як правило, навчання у магістратурі триває рік і поділяється на три семестри: два навчальні семестри і семестр для написання магістерської роботи. В Англії навчальний семестр триває 12 тижнів, у Шотландії – 10. Протягом звичайного навчального тижня студенти відвідують по 2-3 заняття у складі невеликих груп. Формою цих занять в основному є семінари. В межах обраних дисциплін студенти готують письмові роботи. Оцінки за них дають 50% підсумкової оцінки (ще 50% дає екзамен). Завершується магістратура підготовкою магістерської дисертації. Її обсяг складає біля 30% кандидатської дисертації в Україні. За дисертацію виставляється оцінка. Публічного захисту нема [327, с.91].

Всі програми підготовки бакалаврів права повинні отримати схвалення від співтовариств баристерів і соліситорів. Вони створюють спеціальну об'єднану колегію з питань вищої освіти. Вимоги цієї колегії не є імперативними для університетів. Але оскільки студентів цікавлять програми, що відповідають вимогам колегії, юридичні факультети вводять саме їх.

Дві третіх дисциплін програм обов'язкові. Але до основних предметів належать право власності, земельне право, зобов'язання, договірне право, цінні папери і довірче управління, конституційне право, адміністративне право, кримінальне право і права людини [158, с.9-10].

В багатьох британських вишах пропонуються інтегровані освітні програми бакалавра права, які дають можливість випускникам займатися не лише професійною юридичною практикою, а й застосовувати отримані знання в інших сферах соціального та економічного життя [90, с.153].

В рамках таких програм разом із правом вивчаються інші базові

предмети, наприклад, право та іноземні мови, право і бізнес. Юриспруденція часто викладається в соціальному, економічному і політичному контексті, хоча конкретний зміст курсів у різних університетах і навіть у різних професорів можуть суттєво відрізнятись. Дуже часто це веде до збільшення тривалості навчання на один рік.

Юридичній освіті в Німеччині – 800 років. Німецька система підготовки юристів сьогодні зорієнтована на підготовку як до суддівської, так і анвальтської, тобто адвокатської діяльності. Частково це зумовлено й тим, що лише 5-10% випускників німецьких вишів стають суддями, тоді як до 80% – адвокатами [246, с.106]. Точної статистики вступників та випускників в Німеччині нема, орієнтовно це більше 23 тисяч осіб.

Дослідники виділяють кілька етапів еволюції моделі юридичної освіти в Німеччині. Перший етап (XIX ст.) представлений прусською моделлю підготовки юристів, орієнтованою на формування універсального, уніфікованого юриста (Einheitsjurist). Другий етап припав на нацистську диктатуру 1933-1945 рр. і мав за мету підготовку «партійного юриста» (ParteiJurist). На третьому етапі (1945-1970 рр.) була створена модель «юриста-судді» (Ritterjurist). В епоху четвертого етапу (1970-1991 рр.) з'явилась модель «юриста-соціального інженера» (Jurist als Sozialingenieur). Цільове призначення отримала соціальна компетенція. Відбулась відмова від орієнтації на суддю у навчальному процесі. Значний вплив на реформування юридичної освіти справило об'єднання Німеччини у 1990 році. Визначальним моментом даного етапу було також запровадження в Німеччині у 1998 році інституту акредитації, який був покликаний забезпечити якість двоступеневого навчання в вузах. Правила акредитації були кодифіковані в Законі «Про створення закладу стосовно акредитації курсів навчання для різних спеціальностей». Внаслідок акредитації програм освіти для отримання наукового ступеня «Бакалавр» та «Магістр», виникло безліч різних спеціальностей, до яких також належить «Юрист у сфері економіки» (Wirtschaftsjurist). Головною відмінністю даної освіти від класичної юридичної освіти є відсутність у дипломованих юристів у

сфері економіки придатності до суддівської діяльності (Befähigung zum Richteramt) в розумінні закону про суддів [110, с.490].

Зміст п'ятого етапу визначила реформа 2003 р.: економізація юридичної освіти, орієнтація на юриста-адвоката (Anwaltsjurist). Окрім цього, була врівноважена відповідальність між університетами та органами юстиції за оцінювання першого державного іспиту (до цього на загальну оцінку першого державного іспиту університетські оцінки, по суті, не впливали) [113, с.383]. Шостий етап був спрямований на підготовку ціннісно орієнтованого юриста – «євроюриста» (Eurojurist) [19]. Що буде після брекзиту? Покаже час.

Підготовка юристів у ФРН здійснюється не тільки в університетах. Діють 36 правових шкіл. Їх випускники не можуть займати посади судді, прокурора, адвоката і нотаріуса, але можуть бути державними службовцями, працювати юристами у комерційних та інших структурах [270]. Так, «мангеймська модель» підготовки бакалаврів-юристів для підприємств триває 6 семестрів. Протягом цього часу студенти вивчають цивільне право в обсязі курсу традиційних вишів, а також додатково отримують основоположні знання про економіку підприємства (при цьому, специфіка багатьох правничих шкіл Німеччини проявляється саме у тісному зв'язку правничих дисциплін з економічними, що в подальшому суттєво полегшує отримання роботи тими випускниками, які не здали другий державний екзамен). Перші мангеймські випускники 2012 р. успішно працевлаштувалися в консультаційних центрах з податкових питань, аудиторських компаніях, в банках, на підприємствах.

З 2002 р. юридичні факультети були зобов'язані запровадити в освітній процес такі ключові кваліфікації як управління слуханням справи, ведення переговорів, риторика, урегулювання спору, медіація, вчення про допит, комунікаційна діяльність. Під ключовими кваліфікаціями в Німеччині розуміють надпрофесійні якості особистості, її здібності, вміння і навички, які дають можливість належним чином здійснювати спеціальну трудову діяльність. Ключові кваліфікації займають друге місце (після професійних компетенцій) у сфері персонального професійного розвитку. Слід додати також, що внаслідок

існування «Європейських рекомендацій гарантії якості» в Німеччині були створені «Німецькі рамки кваліфікацій» та «Кваліфікаційні рамки для німецьких дипломів про вищу освіту» [63, с.238].

Для покращення якості навчально-освітньої підготовки студентів німецькі вчені пропонують модель, яка складається з трьох «продуктів» [201, с.18-22]: 1) сприяння розвитку навчальних компетентностей студентів – від навчальної підготовки до переходу в професійне життя – за допомогою інтегрованої тьюторської (навчально-виховної) програми ключових компетентностей і модулів на бакалаврських та магістерських навчальних курсах [якість продукту]; 2) розвиток компетентностей у викладачів шляхом дидактичного навчання й консультацій [якість процесу]; 3) удосконалення навчальних планів завдяки інтеграції тьюторських програм на бакалаврських та магістерських курсах [якість структури].

Саме поняття «ключові кваліфікації» було введене в науковий обіг німецьким дослідником Дітером Мертенсом. В листопаді 2010 р. у Франкфуртському університеті відбувся перший симпозіум, присвячений ключовим кваліфікаціям в університетській юридичній освіті. Другий такий симпозіум був проведений в листопаді 2013 р. у Регенсбурзі [26, с.35].

В США за 240-річну річну історію була створена модель підготовки юристів, основними характеристиками якої є вузька спеціалізація і практична спрямованість навчання. Зміст юридичної освіти визначають самі правничі школи, Американська асоціація юристів, Асоціація американських правничих шкіл і крупні юридичні фірми. Домінуюча роль належить ААЮ, яка у 1992 р. випустила доповідь Маккрейта «Юридична освіта і підвищення кваліфікації», в якій визначила набір необхідних для юриста компетенцій. До них належать: вирішення проблем; юридичний аналіз і обґрунтування; вивчення юридичної літератури і документів; вивчення фактів; комунікативність; консультування; ведення переговорів; знання процедур пов'язаних із судовими позовами і альтернативними способами вирішення спорів; організація і управління у сфері юридичної діяльності; виявлення і вирішення проблем етичного характеру [347,

с.20]. Але освітні стандарти, які пропонуються американським вишам, не настільки регламентовані як в Україні чи Росії. Правничі школи США несуть відповідальність перед Асоціацією американських юристів за рівень кваліфікації своїх випускників. Але в самій Асоціації визнають, що навряд чи справедливо вимагати від навчальних закладів США, які надають юридичну освіту, щоб вони взяли на себе завдання перетворення навіть най здібніших студентів у зрілих і досвідчених юристів [164].

У США майбутні юристи отримують освіту у правничих школах, які з'явилися у першій половині XIX ст. Сьогодні їх біля 220. Першопрохідцем у становленні юридичної освіти в США став Гарвардський університет. У брошурі 1643 р. покликання Гарварда було визначено наступним чином: «Для пошуку знань і передачі їх потомству, ті ж, хто побоїться цього шляху, хай продовжують невігласно сподіватись на чудеса церкви».

У цьому зв'язку цікаво звернутися до списку відрахованих Гарварда. Те, що з найпрестижнішого університету світу часто відраховують студентів – не дивно. Але деяким із них це не завадило стати дуже успішними людьми. Перший в цьому списку – Білл Гейтс, який разом з Полом Алленом створили знамениту компанію Microsoft. Гарвард він покинув після того, як заробив перший мільйон доларів. Але все ж у 2007 році отримав диплом Гарварда, крикнувши присутньому в залі батьку (теж Біллу): «Я ж казав, що зроблю це!».

Другим можна назвати Марка Цукерберга – творця Facebook.

Третім можна вважати композитора Кола Портера, який вивчав юриспруденцію в Гарвардській школі права, але через нетривалий час при підтримці декана залишив заняття і був прийнятий на роботу в Гарвардський коледж в якості викладача музичних дисциплін. Портер став одним із найвідоміших американських композиторів, здобувши першу премію «Тоні» за кращий мюзикл.

Американські університети та коледжі з самого початку свого існування були майже абсолютно незалежними як від влади штатів, так і від федерального уряду. Академічна автономія і незалежність – це перша і, мабуть,

найфундаментальніша риса, яка відрізняє американські університети від європейських університетів, в тій чи іншій мірі залежних від урядів своїх країн [351, с.195].

Основне завдання американських правових шкіл – це підготовка до отримання доступу у професійне співтовариство і успішної юридичної діяльності. У зв'язку з цим навчальні програми різних правничих шкіл націлюються на вимоги адвокатського екзамену. Тому між ними нема принципових відмінностей, незважаючи на відсутність єдиного навчального плану [416].

Обов'язковий перелік навчальних дисциплін встановлюється лише для першого курсу. Для наступних років навчання встановлюється тільки мінімальна кількість годин на тиждень, які повинен прослухати студент. До числа обов'язкових предметів першого курсу належать: договірне, деліктне, кримінальне, конституційне, адміністративне право, а також курс «Професія юриста». Наприклад, в школі права Нью-Йоркського університету навчальний план першого семестру включав контракти (Contracts), деліктне право (Torts), цивільний процес (Civil Procedure), конституційне право (Constitutional Law), «професія юриста» (Lawyering).

Для змісту навчання на II та III курсах характерна вузькоспеціалізована спрямованість. До програм спеціалізації належать до 95% предметів. Так, програма «Оподаткування» в тому ж Нью-Йоркському університеті включала 40 спеціальних курсів лекцій та семінарів, програма «Корпоративне і комерційне право» – 30, програма «Кримінальне право і процес» – 20. Із запропонованого переліку курсів студенти обирають найцікавіші для себе, але при цьому мусять скласти встановлену кількість екзаменів. Решту 5% навчальних планів складають загальногуманітарні предмети (філософія права, психологія, соціологія і т. п.) [164].

У Гарвардській школі права на першому курсі 6 обов'язкових предметів: цивільний процес, договірне право, кримінальне право, приватне право, деліктне право, «Проблеми юридичної практики». На вибір пропонується ще 16

предметів (обрати треба 4).

На другому році навчання вивчаються конституційне право, адміністративне право, торгове право, бухгалтерський облік, право корпорацій, спадкове право. До предметів вибору належать: порівняльне право, філософія права та історія права.

На третьому році навчання викладаються колізійне право, право державного управління, трудове право, міжнародне право, податкове право, доказове право, страхове право, сімейне право, морське право та ін.

Елементом юридичної освіти в США є юридична історія. Здебільшого вона належить до вибіркових дисциплін згідно опитування 115 юридичних шкіл у 1961-1962 рр. Лише 31 із них включила до навчального плану історію права, при цьому в 26 школах це була вибіркова дисципліна.

Варто зазначити, що юридична історія, яка викладається в американських правничих школах не має нічого спільного з історією держави і права, курс якої читався у вузах колишнього СРСР і продовжує читатися в пострадянських республіках, в тому числі й в Україні. Юридична історія в США орієнтована виключно на історію права, передусім американського і англійського. Якщо говорити про більш конкретні курси, то до них належать історія судової системи, історія справедливості, історія законодавства та його інтерпретації, історія прецеденту, історія юридичної професії, історія розвитку судової процедури, вплив на право конституційних, економічних, соціальних та культурних змін. Таке вивчення юридичної історії дає відповідь на питання про те, як змінювалось і змінюється право, яким чином воно впливає на розвиток суспільства і держави, розкриває його альтернативи [325, с.74].

Аналогічний підхід до викладання юридичної історії характерний і для університетів Великобританії. Засновником юридичної історії Англії був Фредерік Вільям Мейтленд (1850-1906 рр.). Як університетський професор він створив кілька десятків лекційних курсів юридичного характеру, кожен з яких включав обширні історичні розділи. Його основна ідея: англійське право історичне за своєю родовою ознакою. Ця ідея і сьогодні актуальна в Оксфорді,

Кембриджі та інших університетах Англії.

Своєрідне місце в юридичній освіті країн англо-саксонської правової сім'ї належить теорії права. Правознавство на кожному його рівні (і на загальноправовому в тому числі), зосереджене на регулятивних властивостях права, на його обслуговуючій ролі. З цієї точки зору загальноправова теорія не потрібна, бо проблеми нормотворчості і регуляції завжди вирішувались і вирішуються тепер галузевими правовими науками. Теорія права, образно кажучи, повторила долю філософії, яка роздала себе свого часу наукам і вимушено притиснулася до богослов'я. Загальноправовій теорії не залишилось нічого (особливо в умовах СРСР) притиснутися до ідеології. За тих умов деідеологізація теорії права була практично неможлива. Але у загальноправовій теорії все ж є своє призначення, в якому вона не може бути замінена нічим і ніким - вона потрібна для досягнення розуміння права. Саме досягнення юридичного розуміння повинно бути завданням процесу освіти юриста. В Англії це завдання виконує юридична юриспруденція (по суті, синонім теорії права). Її викладання започаткувала знаменита кафедра юриспруденції, яку очолювали Герберт Харт, Рональд Дворкін та інші відомі правознавці. В США в правничих школах теорія права не викладається.

Спеціалізація – одна із найважливіших особливостей реформування змісту юридичної освіти США. Її позитивним наслідком є те, що з американських правничих шкіл виходять юристи, які отримали якісну теоретичну і практичну підготовку з обраної спеціалізації, які будуть потрібні у конкретній сфері діяльності. Але така підготовка обмежує можливості американських юристів лише однією вузькою сферою правозастосування. Наявність такої тенденції зумовлена величезним обсягом правового регулювання суспільних відносин в США (він в багато разів перевищує наш вітчизняний). Підготувати кваліфікованого юриста широкого профілю, який був би знавцем багатьох законодавчих сфер, в США просто неможливо. Саме тому американська модель юридичної освіти базується на поглибленому вивченні дисциплін спеціалізації. Ну, а для перекваліфікації вже практикуючих

юристів, в американських правничих школах є річні програми навчання – «магістри в галузі права» (Magister's degree in Law) [190].

Варто відзначити, що і у ФРН, і в США, і у Великобританії випускник юридичного вишу – це лише «кандидат у юристи». У США потрібно одержати ліцензію на «практику права». У ФРН необхідно скласти два державні экзамени, після чого випускник стає «повним юристом». У Великобританії необхідно пройти соліситорські і баристерські випробовування.

Показово, що правовим школам США небайдужа доля випускників. В більшості шкіл створені і досить результативно функціонують університетські служби сприяння працевлаштуванню, які організують проведення співбесід із потенційними роботодавцями, збір потрібної інформації для випускників, надання їм допомоги у написанні резюме і т. д. Так, школа права Уільяма і Мері тільки у 2002 р. організувала 22 ярмарки вакансій, в тому числі – із застосуванням телеконференцій. Відомо, що випускники цієї школи живуть і працюють у 49 штатах США і 26 державах світу [340]. Широко відомий в США досвід роботи відділу сприяння у виборі кар'єри Гарвардського університету. Він щорічно видає збірник з відомостями про всіх студентів, який розсилається у юридичні фірми, урядові установи. Відділ видає також збірники даних про юридичні фірми, міжнародні організації, державні органи, які поширюються серед студентів.

Безумовно, юридична освіта США зазнала європейського впливу, адаптувавши англійську модель юридичної освіти та німецьку систему профільних і прикладних навчальних дисциплін [317, с.92-95]. Сьогодні престиж американської юридичної освіти дуже високий. Кількість студентів-іноземців, які вивчають право в США, перевищує кількість іноземних студентів-юристів, які проходять навчання у всіх інших країнах світу разом взятих [414, р.478].

Важливим аспектом реформування змісту юридичної освіти є питання про межі позитивізму в ньому. Це питання виникає тому, що юридична освіта може будуватися на відмінних у світоглядно-методологічних, теоретичних і

прикладних значеннях підходах.

Пануючим в сучасній юридичній освіті є позитивістський підхід. Для позитивіста право – це сукупність приписів, створених органами держави. Юристи повинні знати їх, вміти застосовувати на практиці. З такого розуміння витікає значимість при підготовці юристів аналізу кваліфікації фактичних даних.

Перевага позитивізму заспокоює професіоналів, але водночас це є джерелом неспокою. Оскільки навіть для професіоналів у сфері права даний підхід скорочує можливість втручання і прийняття рішень в тих випадках, коли виникають невідомі чи непередбачувані правові ситуації. Сьогодні досить часто можна, наприклад, побачити, що німецький суддя застосовує бельгійське або голландське право. Отже, німецький юрист повинен бути здатним зрозуміти суть інших правових систем, положення яких він знає погано. Образно кажучи, за висловом А. Ліона-Кана, «домінуючий позитивізм робить з юристів інженерів вузького профілю, мало здатних діяти у непередбачених ситуаціях» [221].

Показова аргументація такої точки зору відомим американським правознавцем, суддею Річардом Аленом Познером. «В традиційній юридичній освіті, – підкреслює він, – увага зосереджена на практичній стороні, тобто на тому, як бути добрим юристом. Особлива увага приділяється аналізу законів, а в системі прецедентного права – перш за все аналізу судових рішень, вивченню характеристик основних правових доктрин, професійним цінностям, а також все частіше набуванню навиків виступу в суді і ведення переговорів. Така освіта, доповнена практичним досвідом роботи юристом в солідній фірмі або в солідній державній установі, дозволяє сформувати висококваліфікованого професіонала, тобто того, хто може добитися ефективних результатів. Але воно не дає інструментів для розуміння і покращення системи, тому що не може сприяти необхідному погляду зі сторони. Саме в силу визнання цього обмеження, визнання деяких помітних невдач правової реформи, розробленої самими юристами, і прогресу, досягнутого соціальними науками, юридична

освіта і юридична думка в цілому в останні роки стали більш міждисциплінарними» [284, с.6].

Юридична освіта може бути реформована в ході переорієнтації на доктрину природного права і натуралістичної юриспруденції. Головний вимір природно-правового розуміння юридичної освіти втілюється в осмисленні студентами і викладачами того, що право є передусім системою прав людини, що природні права людини є невід'ємною частиною її правового статусу, безвідносно до зв'язку з державою. Юридичне право повинне служити людині, а без поваги до її природних прав забезпечити це неможливо [427, р.1690-1691].

Концепція права змінюється. Деякі норми, такі як права людини, вважаються універсальними, а їх чинність незалежною від схвалення певним національним законодавчим органом. Приватний сектор претендує на автономію від державного втручання і ця автономія є обмеженою для правового регулювання. Державні органи мають демонструвати легітимність своїх програм і дій, не лише посилаючись на їх ефективність, але й за допомогою аргументів, що доводять їх раціональність і обґрунтованість. Все це позначається на освіті майбутніх юристів.

В багатьох країнах ведуться дискусії про доцільність включення до юридичної освіти елементів неюридичних наук. До них відносять зміни особистого статусу і сімейного права, пов'язані з досягненнями біології, соціологію організацій, філософію суб'єкта і т. д.

Особливу увагу привертають до себе біоетичні проблеми, пов'язані з подальшим прогресивним розвитком біосфери та ноосфери, збереженням фізичної та хімічної цілісності людини, її гідності та автономії, з оптимальним функціонуванням природного оточення людини. Юридична освіта сьогодні не може бути не пов'язаною зокрема з:

- правовідносинами, які виникають між лікарем та пацієнтом, а також донором та реципієнтом;
- правовими випадками, умовами та наслідками застосування нових репродуктивних технологій (наприклад, штучного запліднення «у пробірці»;

сурогатного материнства);

- ставленням до аборту та контрацепції;
- встановленням правових підстав та настанням правових наслідків

застосування сурогатного материнства;

- визначенням правового статусу ембріону;
- клонуванням людських органів або біооб'єктів, включаючи людину;
- встановленням правового статусу тіла людини та його частин;
- функціонуванням та застосуванням правового інституту інформованої

згоди в біології та медицині;

- застосуванням правового інституту лікарської таємниці;

- чітким визначенням та суворо обмеженими і контрольованими

випадками застосування примусового лікування і виключно на основі міжнародних біоетико-правових стандартів [361, с.128-131].

В.П. Плавич у монографії, присвяченій проблемам сучасного праворозуміння, у заключній її частині розмістив розділ із назвою «Біоюриспруденція – новий оригінальний напрям науки права в XXI столітті», де, зокрема, висловився з цілковитою підтримкою ідеї біоюриспруденції та зазначив, що виникнення біоюриспруденції підтвердило тезу про те, що справжні наукові відкриття і прориви можуть мати місце лише на перехресті наук. Крім того, автор висловив цікаву думку з приводу того, що біоюриспруденція спрощує і роз'яснює непотрібно ускладнену в практиці застосування позитивного права проблематику викладу права. Спрощує, оскільки найглибший сенс права полягає в охороні життя і підвищенні його якості [280]. Біоюриспруденція цілком заслуговує включення до навчальних планів.

Біоетичне праворозуміння може стати для юридичної освіти логічною відповіддю на численні етичні запитання і проблеми, що з'явилися останніми десятиліттями в процесі клінічної роботи, а також під час біомедичних досліджень та експериментів. Воно покликане не тільки ідентифікувати й аналізувати конфліктні ситуації, що виникають на стику медицини, біології,

філософії та юриспруденції, а й визначати конкретні шляхи їхнього розв'язання.

Біоетичне праворозуміння – це новітнє явище, в основі якого лежить сприйняття життя людини як найвищої біосоціальної цінності, метою якого є забезпечення та захист правовими засобами життя людини у зв'язку з інтенсивним розвитком біології та медицини.

Біоетичне праворозуміння на теренах юридичної освіти актуалізується при необхідності регулювання юриспруденцією таких аспектів:

- виникнення, сутності, наповнення та припинення права на життя;
- антропологічних характеристик сучасного правознавства;
- людської гідності та права на достойне життя;
- трансплантації органів і тканин людини;
- клонування, сурогатного материнства та інших маніпуляцій із генетичним матеріалом;
- евтаназії та формулювання наукових підходів до наявності / відсутності права на смерть і т. д.

Важливим аспектом еволюції змісту юридичної освіти є розвиток юридичної мови, особливо англійської. У 1914 р. вперше був вжитий особливий термін *legalese*, який застосовувався для опису мови юридичних документів. *Legalese* найчастіше використовується при укладанні нормативно-правових актів і судових рішень, але ця мова вживається і у повсякденному спілкуванні юристів. Серед особливостей *legalese* виділяють високу формалізованість, довгі речення, численні звороти, складну лексику, використання великої кількості термінів, в т. ч. латинських виразів. Все це досить ускладнює розуміння тексту, роблячи його іноді практично недоступним для неспеціалістів.

Використання такої особливої спеціальної юридичної мови було не випадковим: таким чином юристи самі себе забезпечували роботою. Всі названі особливості давно і міцно увійшли до словників і юридичних посібників, за якими навчаються юристи по всьому світу. Правда, за останні 15

років англійська юридична мова зазнала суттєвого реформування. Сьогодні все більш популярним стає the plain english movement – тенденція до використання звичайної, повсякденної англійської мови замість legalese.

Поштовхом до виникнення цієї тенденції стала розпочата в Англії у 1995 р. реформа цивільного правосуддя. В рамках даної реформи у 1999 р. були прийняті правила ведення юридичної документації простою і доступною мовою – plain english. Перш за все це стосувалося документів, орієнтованих безпосередньо на рядового споживача: договорів страхування, угод про конфіденційність при скачуванні програмного забезпечення з Інтернету, договорів кредитування, оренди житла і т. д.

В свою чергу у Сполучених Штатах, вищевказана тенденція намітилася дещо раніше, а саме на початку 1975 року. Поштовхом до неї стала гучна справа про випуск Citibank of New York нової форми векселя, яка, як виявилось була викладена складною юридичною мовою, що могло в подальшому призвести до істотних порушень прав споживачів. Як наслідок, усі банки у США було зобов'язано формулювати чітко і розбірливо кредитні договори, векселі та інші цінні папери, сума яких не перевищує 50000 доларів. При цьому, повинні використовуватися терміни із загальної лексики, зрозумілої для пересічного громадянина, а самі документи чітко поділені на розділи залежно від їх змісту [413, р.409-410].

Сьогодні вивчення вимог plain english стало обов'язковим у всіх вишах Великобританії, де готують юристів. Юридичні фірми вимагають від юристів строгого дотримання правил plain english. Невиконання правил веде до виникнення суттєвих проблем, аж до штрафів. В багатьох штатах США існує особлива вимога до договорів страхування, які повинні бути укладені plain english. У Канаді і Австралії нові закони обов'язково проходять перевірку на їх відповідність plain english [175, с.38-39].

Англійська мова є найпопулярнішою з іноземних мов, які вивчаються в Німеччині, хоча студентам пропонується вибір з кількох іноземних мов. Програми вивчення іноземних мов залежно від рівня підготовленості студента

поєднуються з факультативним стажуванням на юридичних факультетах зарубіжних університетів.

Вдосконалюються і традиційні навчальні плани. До них, як зазначає професор права Йельського університету Роберт У. Гордон, додалися заняття за такими напрямками, як законодавство про цивільні права, права жінок, дискримінація при наймі на роботу, а останнім часом і глобальне право.

Головним завданням юридичної освіти практично повсемірно є формування професійного юридичного мислення. Саме його наявність робить юриста юристом. Але необхідне ще й володіння практичними способами і прийомами професійної діяльності – юридичною технікою. Навички складання документів, інтерпретації юридичних текстів, аргументації своєї правової позиції необхідні кожному юристу незалежно від спеціалізації і сфери діяльності.

Реформується також структура юридичної освіти. До неї відносять тривалість навчання, його поділ на цикли, курси, семестри, триместри. В різних країнах вона різна, іноді навіть дуже різна.

Характерно, що спостерігається не прагнення до уніфікації, а намагання зблизити різні структурні моделі. Кардинально змінюється парадигма американської та європейської юридичної освіти. Тепер вже не людину вчать, а людина вчиться. Логіка форм навчання зсувається в бік самостійної роботи студентів. Змінюються і акценти в логіці методології та методики навчання, головне завдання яких полягає у формуванні критично-правового мислення майбутніх юристів.

Фундаментальна методологічна концепція критично-правового мислення полягає в тому, що наукове юридичне дослідження може здійснюватися не тільки завдяки вкрай поширеному серед правознавців-позитивістів методу індукції і не тільки з допомогою популярного серед прихильників природного права методу дедукції, а й із допомогою методу проб та усунення помилок, припущень і спростувань [129, с.19]. Це своєрідне утвердження юридичної освіти як праворозуміння [231, с.113]. Річард Познер з цього приводу писав:

«Правничий стиль мислення» – це не використання спеціальних аналітичних можливостей мислення, а розуміння того наскільки гнучкими є межі закону (вони є ані нескінченно гнучкими, ані жорсткими та чітко визначеними), а також того, які ходи припустимі в аргументації за – або проти – змінювання закону. Це – не якась метода чи доктрина, а швидше асортимент дозволених аргументів та відчуття міри й характеру усталених понять, або, якщо узагальнити, обрисів професійної культури – культури, яку дехто вважає привабливою, а дехто відразливою. Найважливіша річ, яку школа права прищеплює своїм студентам, це відчуття зовнішніх меж юридичної аргументації, припустимої на той час, коли студент здобував освіту» [284, с. 103-104].

У правничих школах США (як і в Англії) – трициклове навчання, спрямоване на отримання повних ступенів. При цьому не у всіх правничих школах є всі три цикли, в більшості – один цикл.

Перший трирічний цикл навчання веде до отримання першого юридичного ступеня бакалавра права (L. L. B.) або доктора права (J. D.) (вони рівнозначні).

Другий цикл навчання існує у небагатьох університетах. Він веде до отримання підвищеного ступеня – магістра права (L. L. M.) або магістра порівняльного права (M. C. L.) – у Гарварді. Термін навчання – один-два роки. На цей цикл приймають тільки тих, хто має перші юридичні ступені, тих, хто бажає доповнити спеціальні знання для практичної роботи, викладацької діяльності або урядової служби. Крім того, на другий цикл приймають практикуючих юристів і викладачів юридичних шкіл. З числа студентів, що закінчили перший цикл навчання, перевага надається тим, хто найбільш вдало закінчив основний курс, брав участь у роботі університетської редколегії або займався дослідницькою роботою [190, с.135].

Третій цикл (у зовсім небагатьох школах) веде до отримання найбільш високого юридичного ступеня доктора юридичних наук (J. S. D.). Мінімальний строк навчання в докторантурі – один рік із зобов'язанням протягом п'яти років

представити дисертацію.

Рівень підготовки в різних юридичних школах різний, як і рейтинг дипломів. Елітні приватні університети з більш високою платнею за навчання мають більші фінансові можливості, достатню якість висококваліфікованих викладачів, надають і більш престижну освіту. Щоб потрапити на високооплачувану роботу у велику юридичну фірму, необхідно закінчити «престижний» університет.

В Німеччині отримання юридичної освіти здійснюється за традиційною схемою із складанням двох державних екзаменів та проходження практики. Відповідно до вимог Болонського процесу у ФРН був запропонований ряд моделей (Мангеймська, Штутгартська, Тюрінгська), які декларували перехід до дворівневої підготовки юристів, що включає бакалаврат і магістратуру. Але магістратура може бути обов'язковою (для заняття посади судді) або факультативною.

На цю систему переведено більше половини навчальних програм в Німеччині. Але значна частина юристів-практиків і професорсько-викладацького складу виражає серйозний скептицизм з приводу можливого впливу Болонського процесу на систему вищої юридичної освіти в Німеччині, оскільки навчання в рамках цих програм не дає освіти, необхідної для доступу до таких регульованих професій як суддя, адвокат, прокурор.

У ФРН в останні роки серед студентів і абітурієнтів стала популярною така альтернативна форма отримання вищої освіти як Blended learning, яка уявляє собою, по суті, змішане денне і заочне навчання. Буквально Blended learning означає «комбіноване навчання» і об'єднує в собі класичне відвідання лекцій та практичних занять з роботою в режимі «онлайн», наприклад, відеомостом при складанні екзамену «в прямому ефірі».

Головний девіз Blended learning – швидко і ефективно, зручно і економно. Але таке навчання вимагає високої самоорганізації студентів. Основну роботу вони повинні здійснювати самостійно, а це не всім під силу [24, с.133-135].

Така форма навчання особливо актуальна для тих, хто йде до правничої

школи за компетенція ми, які можуть виявитися корисними для неюрідичної діяльності. З такою метою юридичну освіту отримують власники бізнесу, управлінці, бухгалтери, економісти, навіть журналісти.

Все більш важливими для професії правника стають етика і мораль. І в США, і у Великобританії, і в ФРН сформовані розвинуті системи суворої професійної відповідальності юристів, які активно впливають на зміст юридичної освіти. Навчальний процес у правничих школах будується таким чином, щоб студенти в ході занять не тільки абстрактно роздумували про етику, а й розглядали виникаючі в житті юриста проблеми етичного характеру, реально відчували себе в ситуаціях, які вимагають здійснення морального вибору, прийняття етично вірного рішення, могли аналізувати практику роботи професійних правничих співтовариств щодо розв'язання етичних конфліктів і прийняття рішень стосовно членів цих співтовариств.

У правничих школах ця робота доповнюється послідовною політикою академічної доброчесності. Під нею розуміють сукупність правил поведінки студента в академічному середовищі, яка передбачає в першу чергу моральну, і лише в другу чергу - правову складову регулювання цієї поведінки. Згідно опитувань, проведених в останні десятиріччя, від 70 до 90% американських студентів використовують різні способи академічного обману і плагіат, використання заборонених технічних засобів на екзаменах (наприклад, мікронавушників), залучення підставних осіб для складання екзаменів, підробка підписів у залікових книжках і ще якихось документах, продаж і придбання курсових і дипломних робіт. Негідною справою в США вважається списування. В Україні ж шпаргалки чи списування вже на ментальному рівні – норма.

У Великобританії програми правничих шкіл рідко включають курси з професійної етики і професійної відповідальності. Як правило, ці курси являються факультативними. Деякі дослідники цей факт ігнорування проблематики професійної етики в британських правничих школах пояснює розділенням академічної (університетської) і практичної стадій юридичної

освіти у Великобританії. Отже місце цій проблематиці відводиться у постакадемічній підготовці юристів.

Кодекси честі, які діють у правничих школах, передбачають цілий ряд санкцій і покарань до порушників правил академічної доброчесності аж до відрахування.

3.2 Оптимізація національних мереж юридичної освіти

Сьогодні у світі налічується більше 20 000 вишів. Юридичних серед них в Росії – 1200, в Україні – 300, в США – 220, Великобританії – 100, Німеччині – 80, Польщі – 25 [87, с.5].

Юридична освіта зародилася в античному світі. Найвідоміші афіняни Платон та Аристотель відомі не лише як блискучі філософи, а й як засновники власних шкіл, в яких вчили й основним засадам співіснування в полісі («політиці»), причому саме Платон у 388 р. до н.е. заснував першу академію, а Аристотель – ліцей [95].

Римський юрист Секст Помпоній писав, що у 254 р. до н. е. Тиберій Корунканій – перший верховний жрець з плебеїв – оголосив, що буде пояснювати право кожному бажаючому, чим поклав початок викладанню права публічно [334, с.122]. І все ж на думку більшості дослідників, первісною формою античної юридичної освіти були атеней, які за змістом освіти нагадували риторські школи. Термін атеней (лат. *ateneum*) походить від назви міста Афіни як освітнього центру античного світу або від імені богині Афіни як покровительки мудрості.

Перший атеней у Римі був заснований 135 року імператором Адріаном. До числа спеціальностей школи належали риторика, граматики, філософія, логіка і право. Пізніше римський атеней отримав назву «римської школи», зберігаючи своє значення до V ст.

Використовуючи римський досвід, візантійський імператор Феодосій

заснував у 425 р. атеней у Константинополі під назвою аудиторіум. В ньому вивчали медицину, філософію і право. Із 31 професора атенею юристів у 425 р. було 2. Вони брали участь у створенні знаменитого «Зводу цивільного права» Юстиніана. У 533 р. імператор Юстиніан видав спеціальну конституцію (закон) про введення курсу п'ятирічного юридичного навчання для оволодіння його Інституціями, Дигестами і Кодексом загалом [334, с.122].

У 848 р. константинопольський атеней отримав статус університету. Тоді його назвали «пандидактеріоном». В сучасних публікаціях поширена назва «Магнаврська школа» (від назви магнаврського палацу, де вона знаходилась). Після взяття Константинополя у 1204 р. хрестоносцями університет припинив своє існування.

Практично всі середньовічні європейські університети скопіювали структуру константинопольського, який складався із чотирьох навчальних підрозділів (шкіл): богословського, юридичного, філософського і медичного. У XIII ст. вони почали називатися факультетами. Вперше термін «*facultas*» (факультет) вжив папа Гонорій III у 1219 р. у своєму посланні до паризького університету. Ним папа позначав окрему область знання чи галузь науки, здатність викладати їх [152, с.128].

Становлення університетів у середньовіччя значною мірою було пов'язане із розвитком міст. Особливо інтенсивно вони розвивалися в Італії. То ж не випадково саме там, у 1077 р. був заснований Болонський університет, який спершу був школою, де на основі римського права розроблялися юридичні норми.

Можна допускати, що герцогиня Тоскани Матільда заснувала університет у Болоньї в цілком комерційних цілях. Буквально через кілька років у ньому було вже біля 10 000 студентів. Головна причина успіху полягала в тому, що середньовічне суспільство знемагало від нормативного тиску великої кількості властей. Його члени могли одночасно перебувати під багатьма юрисдикціями: корони, церкви, ленд-лорда, графа, міста, корпорації і т.д. Крім того вони повинні були дотримуватися звичаїв, традицій, настанов моралі. Всі названі

юрисдикції конкурували і суперечили одна одній. В одній лише Франції того часу крім короля, «першого серед рівних», одночасно існували 200 територій, контрольованих крупними феодалами, кожен із яких насаджував на своїх землях власну правову систему. Аналогічна ситуація була і в інших європейських країнах. Саме тому в якості еталона правових знань, потрібних юристам, було обране римське право. Організаторами навчального процесу воно сприймалося як зразок юриспруденції, що включав унікальні формули, поняття, узагальнення і підходи до вирішення життєвих проблем [302, с.7]. Парадокс полягав у тому, що римське право у повноті своїй було втрачене, а тому й не застосовувалось. Кодекс Юстиніана в рукописі був знайдений біля 1080 р. у Пізі [153, с.22].

XII століття у Європі отримало назву юридичного (її ввів Ф. Мейтленд) в т. ч. й тому, що після успіху Болонського університету розпочався бум юридичної освіти. Якщо у XII ст. було засновано 2 університети (в т. ч. Паризький), то у XIII ст. – 12, у XIV – 21, у XV – 28 [302, с.8].

Становлення юридичної освіти в Англії пов'язують з іменем одного із кращих представників раннях глосаторів Вакарієм, який у 1144 р. на запрошення архієпископа Кентерберійського приїхав до Англії і почав читати лекції з римського права спочатку в Кентербері, а потім в Оксфорді. Із цим фактом іноді пов'язують утворення Оксфордського університету [204, с.218]. Вакарію належить і авторство першого підручника права в Англії «*Liber Pauperum*» («Книга для бідних студентів») [337, с.69].

Найдавніший англійський університет – Оксфордський. Точна дата його заснування невідома, але є свідчення, що викладання велось там вже із 1096 року. Існує точка зору, що університет був створений у 1117 р. англійським духовенством, яке вирішило дати своїм священнослужителям освіту [222, с.217]. Ще однією точкою відліку вважається 1167 рік, коли Генріх II заборонив англійським студентам навчатися в Паризькому університеті, внаслідок чого вони змушені були повернутися до Англії і поселитися в Оксфорді [158].

У 1209 р. був заснований Кембриджський університет. Тоді за

обвинуваченням у бешкетуваннях, які призвели до загибелі кількох університетських викладачів, в Оксфорді було страчено двох студентів, після чого університет охопили заворушення. Більшість бунтівників пішли з альма-матер і влаштувалися в Кембриджі [186, с.48].

Обидва перші англійські університети користувалися підтримкою королів і церкви, яка полягала в поступовому отриманні ряду привілеїв (звільнення від сплати ряду податків, зобов'язання міських властей щорічно підтверджувати права університетів і т.д.). Вони дали назву першому поколінню англійських вузів: «кам'яні» (через грубу цегляну кладку стін). За своєю організаційною структурою вони належать до федеративних або колегіальних університетів (*collegiate universities*), тобто університетів, основу яких складають коледжі, наділені обширною автономією [291, с.182].

У 1292 р. Едуард I (король Англії, 1272–1307 рр.) видав королівський едикт для його суду загальноцивільних громадських позовів. Відповідно до нього, суди повинні були знайти і вибрати «підходящих» і «прагнучих» студентів, що представлятимуть кожен округ у графстві, щоб вивчити суддівську справу. Ці студенти мали збиратися разом в судах Вестмінстера. Ця найраніша форма освіти була орієнтована на простоту. Відвідування суду й обговорення прослуханих справ вважалося достатнім [146, с.28].

Аж до XIX ст. Оксфорд і Кембридж залишалися єдиними університетами в Англії, де на високому рівні викладалося право (правда, засновувалися університети і в Шотландії – у Сент-Ендрюрі (1411 р.), Глазго (1451 р.), Абердині (1495 р.) та Единбурзі (1583 р.). Хоча вони далеко не завжди дотримувалися демократичних тенденцій розвитку англійського суспільства. Так, в ході громадянської війни під час англійської революції середини XVII ст. Оксфорд був «ставкою» Карла I. В роки війни США за незалежність університет теж був на боці короля.

Але так склалося, що в англійських Оксфорді і Кембриджі, як і в інших перших європейських університетах, перш за все готували богословів. Та якщо в Італії чи Франції в університетах також вивчали юриспруденцію, то в Англії

юристів-практиків готували в Судовому подвір'ї (Inn of Court) між Лондоном і Вестмінстером.

«Inns of Court» були добровільними товариствами, непривілейованими і некорпоративними. Вони являли собою щось на кшталт колегій, коледжів або тред-юніону [412, р.82-83]. Таких колегій з тих часів і дотепер всього чотири – Іннер-темпл, Міддл-темпл, Лінкольн-інн, Грейз-інн [96, с.47-52]. Перша колегія отримала назву Лінкольської, оскільки розташовувалась у будинку, що належав графу Лінкольну. Пізніше виникли ще три колегії: Грейська (названа на честь попереднього власника будинку Грея), внутрішній Темпл і середній Темпл (розташовані на місці колишніх володінь тамплієрів) [93, с.281].

З моменту свого створення «Inns of Court» були присвячені технічному дослідженню саме англійського права, на відміну від університетів, в яких викладалося римське право, пов'язане з церквою. Суть навчання полягала в тому, що студенти слухали аргументи в суді і обговорювали закони між собою [146, с.28].

У XVII ст. зміст освіти в університетах Англії був частково скоректований. У 1636 р. за пропозицією канцлера Лода були прийняті правила, згідно з якими протягом першого року студенти вивчали граматику, другий рік відводився на вивчення етики, політики і логіки, а третій і четвертий роки були присвячені вивченню геометрії, філософії і грецької мови. Студент, який успішно завершував такий курс і складав екзамен, отримував ступінь бакалавра. Ті, хто претендували на ступінь магістра, протягом ще трьох років повинні були вивчати метафізику, астрономію, природну філософію, грецьку і єврейську мови [158].

Перші лекції з англійського права були проведені у 1753 р. доктором В. Блекстоуном. Правда, вони були призначені не для студентів-правників, а для поміщиків і представників духовенства, яким потрібне було знання правової системи у загальних рисах. Ці лекції були опубліковані у 1765–1769 рр. і визнані важливими юридичними текстами [377, с.80].

Таким чином, університетська юридична освіта в Англії XVII-XVIII ст.ст.

мала за мету підготовку джентльменів. Підготовка юристів-практиків здійснювалась поза університетами – в іннах.

В Німеччині до кінця XIV ст. юридичної освіти практично не було, оскільки у загальноєвропейській системі освіти вона взагалі не передбачалася. У монастирських і церковних школах раннього середньовіччя юридичні знання подавалися тільки в рамках засвоєння так званих «семи вільних мистецтв» (в першу чергу граматики, риторики та діалектики).

Першим німецьким університетом став Гейдельберзький університет імені Рупрехта і Карла (на момент заснування у 1386 р. він був четвертим за віком на території Священної римської імперії німецької нації після Болонського, Празького і Віденського університетів). Першими студентами Гейдельберга був створений знаменитий студентський гімн «Gaudeamus».

Навчальний процес на юридичному факультеті започаткував наприкінці 1386 р. Ванн дер Ноет. Про зміст навчальних програм підготовки юристів того часу свідчать факультетські статuti 1394 р. Первісно майбутні юристи вивчали у Гейдельберзі виключно канонічне (церковне) право. Вивчення світського права розпочалось, по суті, лише з приходом до влади Фрідріха I у 1499 р.

Вслід за Гейдельбергом юридична освіта була започаткована у Кельні (1388 р.), Ерфурті (1392 р.), Вюрцбурзі (1402 р.), Лейпцігу (1409 р.), Ростоці (1419 р.), Фрайбурзі (1456 р.), Базелі (1459 р.), Трірі (1477 р.), Майнці і Тюбінгені (1477 р.), Марбурзі (1527 р.), Єні (1558 р.), Геттінгені (1734 р.) [425, р. 768-773].

Загалом XVII-XVIII ст.ст. в історії юридичної освіти – це період кризи і зміни науково-педагогічної платформи. Особливо примітний в цьому плані приклад Німеччини, хоча як відзначають у самій Німеччині, «історія юридичної освіти – це історія невдалої спроби її реформування» [61, с.209]. На зміну схоластичній традиції були прийняті раціональні методи пізнання, переосмислення практики. Значних успіхів на цьому поприщі досягнув відомий німецький юрист, прибічник природного права Христіан Томазіус. Він був одним із перших німецьких вчених, які почали писати і виступати з лекціями

німецькою мовою, що в реаліях Німеччини кінця XVII ст. мало таке ж значення як переклад Лютером Біблії. У 1679 р. він отримав ступінь доктора права. У 1699 р. Томазіус узагальнив свій досвід викладацької роботи і видав працю «Summarischer Entwurf deren grundregeln, die einem studioso juris zu wissen und auf Universitäten zu lehren nöthig». Фактично це були його рефлексії над професією і навчальний посібник для студентів, які навчалися у нього. У передмові до «Summarischer Entwurf» Томазіус писав: «Загальновідомим є той факт, що студенти-юристи в наших університетах, з одного боку, нічого не чують про багато речей, їм необхідних, а з іншого боку, з великим трудом і старанням вивчають ті речі, які їм в житті зовсім не пригодяться, або пригодяться у вкрай незначній мірі». У зв'язку із цим своїм завданням він вважав вироблення такої навчальної програми, яка забезпечувала б всебічну освіту, орієнтовану на реальну юридичну практику [364, с.245-246].

Перша глава проекту Томазіуса містила основи наук для студента-початківця; друга – основні інститути приватного права, що діяло на території Німеччини; третя характеризувала основні положення німецького публічного права; четверта розкривала взаємовідносини держави і церкви [364, с.247-248].

Все ж, регламентованих умов вступу до університетів не існувало майже до початку XIX ст. Разом з канонічним правом вивчалось римське право на основі кодифікації Юстиніана. У XVII–XVIII ст.ст. в німецьких університетах почалось вивчення державного права, кримінального права, історії німецької держави, міжнародного, трудового, сімейного, спадкового, вексельного права, історії права [27, с.311-321]. Але до кінця XIX ст. зберігалась негласна перевага романістів при розподілі питомої ваги навчальних дисциплін.

Досить ґрунтовно прослідкувати генезис юридичної освіти Німеччини на прикладі окремих університетських юридичних шкіл у новий час дозволяє наукова праця німецького вченого Клауса-Петера Шредера (Klaus-Peter Schröder) «Університет для юристів і фахівців. Гейдельберзький юридичний факультет у XIX і XX ст.», яка розкриває умови та закономірності історичного розвитку цієї престижної вищої школи [435, р.744].

Під впливом англійської традиції відбулось становлення системи юридичної освіти в США. Перший етап її розвитку охоплює час з 80-х років XVIII ст. до 70-х років XIX ст. Але вже в англійських колоніях поступово почали використовувати погляди професіоналів, які пройшли навчання в англійських судових іннах. Тому до кінця війни в США за незалежність у кожному штаті була функціонуюча адвокатура. Офіційна підготовка або програма навчання клерка (clerkship program) вперше з'явилася у Нью-Йорку в 1730 р. Тоді вимагався семирічний підготовчий курс. У 1756 р. до п'яти років підготовки клерка та іспиту додалися чотирирічна підготовка у коледжі [433, р. 439].

Альтернативою такій формальній юридичній освіті (учнівству в адвокатській конторі) стали приватні юридичні школи. Перша така платна юридична школа була створена у 1784 р. суддею Теппінгом Рівом у Лічфілді (штат Коннектикут) [105, с.8]. В ній викладались основи права, але наголос робився на комерційному праві. Крім лекційних занять студенти мали можливість проходити підготовку у формі навчальних судових дебатів. Вона діяла до 1833 р. і тривалий час була зразком для інших юридичних шкіл. Частина з них проіснувала досить недовго, що було зумовлено жорсткою конкуренцією з боку шкіл права при університетах, які поступово набирали сили [190, с.133].

Правничі школи спочатку були переважно незалежними підприємствами без стандартних правил прийому (крім оплати за навчання). Але після запровадження вимог щодо здобуття права на практику (зокрема, складання правничого кваліфікаційного іспиту), що обумовило практичну необхідність у систематичній підготовці правників, та визнання за правом у середині XIX ст. статусу академічної дисципліни правничі школи набули тієї форми, в якій існують нині, – форми професійних навчальних закладів.

Другий етап розвитку юридичної освіти в США припадає на 70-ті роки XIX ст. – початок XX ст. До 1888 р. в США не існувало чіткої відмінності між назвами «університет» та «коледж» стосовно до вищого навчального закладу.

Наприклад, Гарвардський і Колумбійський університети спочатку називалися коледжами [318, с.6]. Гарвардський університет був заснований у 1636 р., Пенсільванський – у 1749 р., Принстонський – у 1746 р., Колумбійський – у 1754 р., Нью-Йоркський – у 1831 р. [348]. З ініціативи Т.Джефферсона була створена перша кафедра права в коледжі Уїльяма і Мері [260, с.32]. Але першою правничою школою «університетського гатунку» вважають школу права Гарвардського університету, в якому у 1816 р. на пожертви було засновано кафедру права. Хоча формально перша університетська програма юридичної освіти була представлена в університеті Мериленда у 1812 р. Вона включала багато теоретичних і філософських студій, в т. ч. Біблію, праці Цицерона, Аристотеля, Монтеск'є, Гроція.

Першим професором Гарвардської школи права у 1816 р. став Ісаак Паркер, а у 1829 р. до нього приєднався професор Джозеф Сторі, блискучий лектор, який створив дев'ять серій юридичних коментарів, що здобули міжнародне визнання [170, с.774-780]. Швидко виникли інші правничі школи, зазвичай афілійовані з університетами. У 1850 р. їх було вже 15, у 1860 р. – 21, у 1870 р. – 31, у 1880 р. – 41, у 1890 р. – 61, а у 1900 р. – 102 [52, с.48-49].

Перша ступінь бакалавра була надана у 1793 р. у коледжі Вільяма і Мері. Абревіатура Б.П. (L. B.) вперше в США була використана у Гарварді. В США часто говорять, що раніше університетські юридичні школи готували студентів скоріше до кар'єри державних діячів, аніж до кар'єри юристів.

Подальшому розвитку юридичної освіти в США сприяло прийняття закону Морілла («Morill act», 1862 р.). Саме він законодавчо заклав основи професійної освіти в США на базі університетів.

Американська модель юридичної освіти утвердилась в 70-ті роки XIX ст. як результат реформаторської діяльності декана факультету права Гарвардського університету Крістофера Лангделла. Ця модель ґрунтується на книжному дусі, систематичному вивченні права, аналізі практичних казусів, прецедентному і сократівському методах навчання [216]. До навчального плану, складеного Лангделлом, входили такі дисципліни як позови (делікти),

контракти, майнове право і цивільний процес. Він же з групою викладачів написав перші американські підручники з права [316, с.123]. Змінився також і підбір кадрів в університеті. Місце юристів-практиків зайняли підприємці-практики, тобто судді, адвокати, сенатори, які закінчили свою кар'єру [146, с.29; 214, с.207].

Важливу роль в утвердженні нових стандартів юридичної освіти в США відіграли Асоціація юристів Нью-Йорка (1870 р.), Асоціація американських юристів (1878 р.) і Асоціація американських юридичних шкіл (1899 р.). Засновники цих асоціацій, які були провідними адвокатами Сполучених Штатів, мали за мету ввести нові освітні та екзаменаційні вимоги до тих, хто поступає у юридичні вузи, а також створення дисциплінарної системи для виключення корумпованих і некомпетентних адвокатів і суддів [105, с.9]. Частково реформатори керувалися прагненням підвищити стандарти освіти, запровадити в практику компетентність і етичні норми. Але вони сподівалися також, що нові стандарти витіснять з професійних лав нові хвилі юристів-іммігрантів з південно-європейських країн. Їх метою було закрити такі альтернативні шляхи в колегії, як учнівство і закінчення вечірніх і заочних навчальних закладів, і зберегти цю професію для американців, що закінчили коледжі, а такі в ті часи складали всього 2% населення [112, с.5].

Як наслідок, обов'язковою умовою здобуття юридичної освіти стала наявність диплома коледжу чи будь-якого університетського факультету, тобто вона стала другою вищою освітою. Це перешкодило перетворенню юридичної освіти у різновид масової освіти, культивувало її вибірковий, елітний характер.

Із збільшенням числа бажаючих отримати юридичну освіту в другій половині XIX ст. правничі школи США почали вводити заочне навчання. Перші правничі школи із заочною формою навчання виникли в 60-і роки XIX ст. Особливо активно використовувалась заочна форма навчання у Колумбійському університеті, у правничих школах Вашингтона.

З 80-х років XIX ст. заочне навчання почало вводитись по всій країні. Якщо спочатку студентами-заочниками були білі американці, то поступово до

заочного навчання були допущені й іммігранти.

Намагаючись привабити більше вступників правничі школи ввели і вечірні курси. Перші з них були введені в Балтіморі (1889 р.) та Мінесоті (1892 р.).

Наступний етап розвитку юридичної освіти в США припав на кризовий час кінця 20-х – початку 30-х років ХХ ст. і пов'язаний з політикою «Нового курсу» Ф.Д.Рузвельта та діяльністю юридичної організації «правові реалісти». Реалізація «Нового курсу» зумовила появу у навчальних планах правничих шкіл трудового права, податкового права, антитрестівського законодавства, екологічного права. Соціальні проблеми 60-70-х років ХХ ст. зумовили необхідність в дисциплінах, які вивчали права жінок, афроамериканців, питання дискримінації. «Правові реалісти» відстоювали ідею, що право треба вивчати і викладати як соціальний продукт, наполягали на посиленні практичної спрямованості юридичної освіти. Така швидка, оперативна реакція американської юридичної освіти на суспільні потреби заслуговує бути прикладом для сучасної юридичної освіти в Україні, де накопичилась велика кількість невідкладних для вирішення проблем.

Загалом систему освіти США позиціонують як «найдемократичнішу», «відкриту для всіх бажаючих», «таку, що забезпечує справжню рівність освітніх можливостей» [348]. У ХХ ст. за кількістю юридичних вишів та їх студентів США вийшли на перше місце у світі, хоча з кінця ХІХ ст. юридична освіта в США тільки «друга вища». Найстаровинніші елітні університети США на Атлантичному узбережжі (крім Стенфорда, оскільки він на Тихоокеанському узбережжі), утворюють так звану Лігу Плюща (їх головні кампуси обвиває плющ, тому й така назва). Саме з Ліги Плюща вийшли майже всі президенти і Нобелівські лауреати, і саме вона є заповітною мрією будь-якого американського студента. Зокрема до Ліги ввійшли Гарвардський, Єльський, Принстонський, Колумбійський, Пенсільванський, Дартмутський, Корнельський та Браунський університети.

У 2015 р. 54-річний професор Гарвардської школи права Лоуренс Лессіг

оголосив про намір стати президентом США. Краудфантингова компанія на його підтримку зібрала мільйон доларів.

Високі показники університетів Ліги Плюща можна пояснити дією трьох чинників, характерних для елітних вишів: високою концентрацією талантів (як викладачів, так і студентів), достатньою кількістю ресурсів для створення творчої навчальної і наукової атмосфери, гнучкою системою управління, яка дає можливість оперативно приймати рішення без зайвих бюрократичних зволікань.

Мабуть, найважливіший із цих чинників – самостійність у відборі абітурієнтів з найвищими академічними показниками тесту на перевірку здібностей. 90-95% прийнятих на перший курс Гарварда абітурієнтів – це кращі учні, які входять в топ-10 процентів випускних класів гімназії (highschool).

Тривалий час члени Ліги Плюща цілковито домінували в рейтингу університетів США. Однак наприкінці ХХ ст. вони почали відчувати сильний тиск із боку університетів інших регіонів, насамперед Тихоокеанського побережжя країни [57, с.32].

Абсолютна більшість американських університетів заснована на приватні гроші. Мільярдер Ендрю Карнегі заснував університет і оплатив існування 2500 бібліотек по всьому світу. Мер Нью-Йорка Майкл Блумберг пожертвував 300 мільйонів доларів університету, заснованому залізничним магнатом Джоном Хопкінсом. А Білл Гейтс, засновник і глава «Майкрософту» в останні роки вніс півтора мільярда доларів на стипендії для студентів із національних меншин [202, с.4].

Фонд економічного розвитку Гарвардського університету складає 36 млрд. дол., Єльського – 24 млрд. дол., Стенфордського – 22. Для порівняння у найбагатшого університету Європи – Кембриджського – цей показник складає 4 млрд. фунтів стерлінгів, а у Оксфордського – 1,7 млрд. фунтів стерлінгів (1914 р.). Фонд Гарвардської школи права складає 1,7 млрд. дол., Гарвардської школи бізнесу – 2,3 млрд. дол., Гарвардської школи державного управління імені Джона Кеннеді – 1,1 млрд. дол. Пересічно на одного студента у

найбагатших вишах припадає понад 40 тисяч доларів.

Нині в США діє більше 220 правничих вузів, акредитованих американською Асоціацією юристів (ААЮ) [406]. При цьому до десятка найкращих вузів світу постійно належать Гарвардський, Стенфордський, Массачусетський, Каліфорнійський, Принстонський, Колумбійський, та Чиказький університети [208, с.6]. Для порівняння: у 2000 році правничих вузів було 182, у 1987 р. – 176, у 1947 р. – 111. Майже дві третини правничих шкіл в Америці – приватні, решта – публічні. Державні навчальні заклади створюються на базі державних фінансових коштів і керуються радами опікунів, чи як їх ще називають, радами регентів, що призначаються губернаторами чи обираються безпосередньо самим населенням штату. Приватні навчальні заклади створюються на базі приватних фінансових коштів і керуються радами опікунів, що призначаються засновниками навчальних закладів. Приватні навчальні заклади поділяються в свою чергу на некомерційні, створені з метою надання освітніх послуг, і комерційні навчальні заклади, що створюються засновниками з метою отримання ними від освітньої діяльності ще й реального фінансового прибутку.

Правничі школи США відрізняються своєю величиною. За даними В.С.Бігуна у правничій школі Міссурі у 2006 році навчалося 3252 студенти, Джорджтауні – 1940, Гарварді – 1712, Джордж-Вашингтоні – 1636. Найменше студентів навчалося у правничих школах Північної Дакоти (224), Вайомингу (227) та дистрикту Колумбія (232) [52, с.73-74]. У провідних правничих школах нема заочної форми навчання.

Американські правничі школи володіють розвинутими навчальними базами, в першу чергу бібліотеками. Так, в розпорядженні викладачів і студентів Гарвардської школи права знаходиться бібліотека, в якій налічується півтора мільйона одиниць зберігання. У головному книгосховищі (Лангделл Холл) знаходяться джерела з англо-американського права, а в Центрі міжнародних юридичних досліджень – джерела із зарубіжного та міжнародного права, порівняльного правознавства [362, с.156].

Окрім правничих шкіл, акредитованих ААЮ, в яких навчається абсолютна більшість майбутніх правників, існують також такі правничі школи, які акредитовані чи ліцензовані лише відповідними установами в штаті їх місцезнаходження.

Однак такі школи мають один дуже великий недолік. Справа в тому, що умовою допуску до складання кваліфікаційного іспиту на право практики (бар-екзамен) у 50-ти штатах і територіях США є здобуття юридичної освіти в акредитованій правничій школі. Як наслідок випускники неакредитованих ААЮ правничих шкіл, як правило, можуть скласти правничий іспит лише в тому штаті, де знаходиться сама школа [438]. Таким чином, у США непорушним залишається принцип, що жодне приватне навчання, заочне навчання, підготовка в юридичних офісах, чи інший подібний досвід не можуть замінити юридичну шкільну освіту [419].

Важлива роль в оптимізації мережі юридичних навчальних закладів США належить Асоціації американських правничих шкіл. Положення про її діяльність було прийняте 29 грудня 1971 р. (зміни внесені в січні 2016 р.).

«Метою Асоціації, зазначається у положенні, є вдосконалення правничої професії через правничу освіту – для підтримання та підвищення досконалості правничої освіти шляхом просування ключових цінностей досконалості викладання та наукової діяльності, академічної свободи та різноманітності, включаючи різноманітність походження та поглядів, водночас прагнучи сприяти розвитку правосуддя та слугувати нашим численним спільнотам – місцевим, національним і міжнародним». Відповідно до цієї мети Асоціація контролює та узгоджує практично всі основні напрямки діяльності правничих шкіл [286, с.1].

Для підсумку можна зазначити, що американські правничі школи пройшли шлях поступового, повільного і в багатьох випадках неохочого, проте реального розширення світогляду. Наслідуючи приклад Гарварда, сучасні правничі школи в США почали з викладання виключно приватного права для підготовки випускників до приватної практики, проте поступово розширили

свої програми, включивши до них також публічне право для підготовки до державної служби і практики в інтересах малозабезпечених верств населення [105, с.11]. Ці інститути почали з викладання права як окремої самостійної області, проте пізніше розширили свою сферу, з'єднавши право з іншими дисциплінами. Вони навчилися доповнювати методику вивчення конкретних справ практичною роботою з реальними клієнтами [345, с.52]. «І після двох століть ізоляції вони стають більш відкритими, осягаючи правові традиції й аналізуючи юридичні експерименти в зарубіжних країнах» [112, с.8].

XIX ст. стало періодом інтенсивного розвитку другого покоління британських вузів. Нові університети були створені у Лондоні і Дархемі (1836 р.), Манчестері (1851 р.), Бірмінгемі (1836 р.), Ліверпулі (1903 р.), Лідсі (1904 р.), Шеффілді (1908 р.), Брістолі (1909 р.), Редингу (1926 р.) та ін.

Більшість університетів другого покоління на відміну від Оксфорда і Кембриджа – унітарні, організовані на основі факультетів. Багато із них пов'язані з діяльністю відомих вчених-правознавців. Так, знаменитий правознавець Ієремія Бентам у 1832 р. заповів все помістя University College London за умови, що його тіло збережуть, одягнуть у найкращий одяг і посадять на стілець, так щоб він міг продовжувати брати участь у щорічних засіданнях вченої ради. Хоча він помер більше 180 років тому, за легендою його мумію все ще виносять на засідання, а в протоколах записують, що Бентам «присутній, але не голосує». Решта часу великий мислитель проводить у шафці в одному із університетських коридорів [456].

Третє покоління британських вузів виникло після Другої світової війни, коли були засновані університети в Нотінгемі (1952 р.), Сассексі, Уорвіці, Кенті і Ессексі (60-ті рр.).

60-ті роки – період активних експериментів у британській освіті. Розвинулась дистанційна освіта. Її вершина – створений у 1969 р. Британський Відкритий Університет, засновником якого виступила англійська королева, а канцлером був призначений спікер палати громад.

У 1973 р. у Великобританії був створений перший (і поки що єдиний)

приватний університет Бекінгема. Всього в Англії 850 вузів. Двадцятка найкращих правничих шкіл в університетах Великобританії виглядає таким чином: Оксфорд, Кембридж, Лондонська школа економіки, Королівський коледж Лондона, Університетський коледж Лондона, Університет Абердина, Університет Дарема, Університет Лестера, Університет Данді, Університет Саутгемптона, Ноттінгемський університет, Університет Брістоля, Королева Мері (Лондон), Університет Ньюкасла, Единбургський університет, Університет Стратклайда, Університет Манчестера, Університет Бірмінгема, Університет Ворвіка, Університет Глазго [227].

Вища освіта у Великобританії – це своєрідний знак якості [328]. Саме після створення Лондонського університету розпочалося дійсно академічне вивчення англійського права. Університети Великобританії готують фахівців, а також здійснюють провідні наукові дослідження з різних галузей знань, у тому числі й права. Вищі навчальні заклади поділяються на університети, коледжі вищої освіти та коледжі подальшої освіти. При цьому університетський сектор досить серйозно відрізняється від професіональних коледжів та спеціалізованих інститутів, зокрема своїм високим ступенем внутрішньої диверсифікації.

Усі університети Великобританії одержують державну фінансову допомогу, незважаючи на те, що, на відміну від багатьох європейських країн, вища освіта тут платна. Рейтинг Великобританії з питань вищої освіти за деякими показниками перевищує досягнення навіть таких лідерів світової освіти, як США, Данія, Голландія та Швеція, залишивши далеко позаду Італію і Японію. Більше того, добре розвинена інфраструктура британських університетів, високий життєвий рівень, абсолютна віротерпимість британського суспільства роблять репутацію Британських університетів однією з найкращих, яка надає випускникам блискучу освіту й найбільші шанси одержати високооплачуване місце в престижній кампанії [113, с.383].

Своєрідним був розвиток юридичної освіти XIX ст. в Німеччині. Німецькі університети стали загальновизнаними лідерами в науковому світі Західної Європи. Вони служили зразком для створення університетів у цілому ряді

країн, зокрема в Росії. В Росії навіть склалася парадоксальна ситуація, суть якої полягає в тому, що отримання освіти в одному із російських університетів вважалось недостатнім. Перші дві третини XIX ст. юридичну освіту відзначала чітко виражена теоретична спрямованість з переважним вивченням приватно-правових дисциплін. Ріст викладання публічно-правових дисциплін був пов'язаний з процесом об'єднання Німеччини у 1871 р. Централізованій державі потрібні були службовці нової формації, які добре володіли не лише земельним (Landrecht), а й загальнонімецьким правом.

У зв'язку із цим на юридичних факультетах почали створюватися відділення адміністративного права для підготовки майбутніх державних чиновників і власне юридичні відділення, які випускали служителів правосуддя.

Остаточна система юридичної освіти Німеччини склалася після прийняття загальнонімецького Цивільного уложення 1896 р. На з'їзді юристів в Айзенаху був вироблений компромісний проект навчального плану для юридичних факультетів. Його рішення значною мірою лягли в основу спільного розпорядження міністрів юстиції і освіти від 18 січня 1897 р. [165]. З того часу розвиток юридичної освіти пішов по шляху посилення правничої спрямованості навчального процесу і скорочення теоретичних та історико-правничих циклів. Але при цьому німецькі університети намагалися зберегти високий рівень наукового знання, оскільки саме в цьому вбачали основну роль університетів.

Другою особливістю підготовки юристів у Німеччині є дворівневість юридичної освіти. Формально успішно складений перший юридичний іспит дійсно означає закінчену університетську освіту. Однак він не дає доступу до регламентованих юридичних професій. Для цього необхідне складення другого державного іспиту, який досі залишається повністю державним. Саме цей державний іспит і завершує професійно-підготовчу практику, після чого юрист одержує придатність до суддівської посади і разом із цим – отримує повний доступ до юридичних професій [376, с.24-25].

Сьогодні юристів у ФРН готують на 44 юридичних факультетах університетів та у 36 професійних вищих навчальних закладах. Останні готують переважно юристів-економістів, які не вправі стати суддями, нотаріусами та адвокатами (проте, вони можуть бути держслужбовцями, працювати юристами в комерційних та інших структурах [246, с.105]). Загалом в них навчається зверх 110 тисяч студентів [144, с.80].

З XIX ст. кращою в Німеччині школою юриспруденції вважається Гельденберг. Найбільші юридичні факультети Німеччини – Мюнхенського, Берлінського, Гамбурзького та Мюнстерського університетів. Великим авторитетом користуються юридичні факультети Пассау і Фрайбурга. Саме ці юридикуми конкурують між собою у боротьбі за лідерство у рейтингу.

Фактично всі навчальні заклади ФРН державні. Єдиний приватний юридичний вуз Німеччини – це вища юридична школа ім. Буцеріуса в Гамбурзі. Створення цієї школи у 2000 році стало наслідком часткової «болонізації» державної освітньої політики.

Діяльність вищих навчальних закладів Німеччини регулюється федеральним міністерством освіти і науки та відповідними міністерствами федеральних земель, які діють відповідно до положень Рамкового закону «Про вищу освіту» від 11 січня 1999 р. Німецьке міністерство освіти та науки, що розподіляє та координує свою діяльність із земельними відомствами, складається з 12 управлінь. Керівництво здійснює міністр разом з чотирма державними секретарями. У ФРН створена розгорнута структура органів, що регулюють розвиток вищої освіти та науки в країні. Крім міністерства діють і інші державні та громадські органи: Акредитаційна рада, Німецька служба обмінів, Німецьке товариство досліджень, Конференція ректорів вишів, Конференція ректорів професійних вишів та ін. [379, с.31].

Окрім цього, важливе значення для системи та порядку здобуття юридичної освіти, а також отримання юридичної професії в Німеччині досі відіграє німецький Закон «Про суддів», у якому було закріплено концепцію так званого «єдиного» або «повного» юриста [87, с.8-9]. Цим законом в загальних

рисах визначаються зміст кожного етапу юридичної освіти. Як ми вже зазначали, у ФРН діє двоетапна система підготовки студентів-правників. Перший етап – це навчання в університеті (зазвичай, чотири роки або менше (хоча насправді – 4,5-6 років). Другий етап – це вже підготовча служба (референдаріат), тривалість якого становить два роки [157]. Кожен із вказаних етапів закінчується складанням державного іспиту [246, с.106]. При цьому, ні перший, ні другий державний іспит не мають права приймати ті професори та викладачі, які читають лекції та ведуть практичні заняття. Держіспити приймає комісія, яка складається з юристів-практиків, представників міністерства юстиції, суддів та професорів інших вузів [128, с.437].

Іспити є надзвичайно складними. Перший державний іспит складається з десяти письмових іспитів, тривалістю до шести годин кожен, та одного усного іспиту. При цьому структура письмових іспитів виглядає наступним чином: п'ять іспитів з цивільного права, три – з адміністративного та два – з кримінального права. Усний іспит в один день здають лише чотири студенти, а триває іспит від дев'ятої ранку до шостої години вечора.

За статистикою перший іспит не складають 38-39% студентів, а перескладання іспиту можливе лише один раз (при цьому перескласти іспит можна лише в іншій землі). Нескладений іспит можна також оскаржити. В такому разі усі письмові матеріали іспитів студента шифруються і передаються суддям, прокурорам та іншим провідним правникам в іншій землі для перевірки. Найвищою інстанцією у таких справах є Вищий арбітражний адміністративний суд. Однак, слід відзначити, що державні іспити приймаються настільки скрупульозно та відповідально, що ефективність апеляції загалом не перевищує 2%.

Другий державний іспит (Assessorexamen) також складається з десяти предметів, які необхідно скласти протягом двох тижнів, кожен день по шість годин. В якості завдання студент отримує папку з матеріалами справи на 10–20 сторінок. Студент повинен повністю описати справу з усіх сторін процесу.

Після письмових іспитів обов'язковим є усний, який приймають чотири працівники юстиції, посади яких спеціально створені для цього. Сам іспит проходить в режимі співбесіди. З тих студентів, хто здав перший державний іспит та пройшов референдаріат, ще 10–15% не здають другий державний іспит.

В свою чергу навчальні дисципліни поділяються на обов'язкові, які студенти зобов'язані вивчати, та вибіркові, які вони обирають за бажанням (спеціалізацією). Обов'язковим є вивчення цивільного, кримінального, публічного і процесуального права, а також тих дисциплін, які стосуються європейського права, юридичної методології, філософських, історичних і соціальних засад права. Якщо деталізувати цей перелік, то він виглядатиме наступним чином. До базового курсу (перші три семестри) входять: загальна частина Цивільного уложення Німеччини, загальна частина зобов'язального права, загальна частина кримінального права, конституційне право, державне право, історія права, філософія права, соціологія права. Основний етап підготовки (з 4 по 9 семестр) включає особливу частину зобов'язального права, речове право, сімейне і спадкове право, трудове право, цивільно-процесуальне право, торгове право, корпоративне право, особлива частина кримінального права, кримінально-процесуальне право, адміністративне право, будівельне право, поліцейське право, муніципальне право, адміністративно-процесуальне право, право європейських співтовариств, міжнародне право [128, с.434].

Вибіркові дисципліни слугують для поглибленого вивчення пов'язаних з ними обов'язкових дисциплін [61, с.20]. Право іноземних держав на юридичних факультетах Німеччини не вивчається. Загалом закон приписує орієнтувати навчання на судову, адміністративну і юридико-консультативну практику [144, с.81]. Знання вказаних дисциплін ще років п'ятнадцять назад не перевірялися так званими проміжними екзаменами. Зараз, між семестрами приймають невеликі екзамени: шість усних та шість письмових. Складання цих екзаменів є своєрідним «пропуском» до подальшого навчання, а оцінки за них зовсім не впливають на державні екзамени. Таким чином в університетах Німеччини не

проводиться підготовка по спеціалізаціях, а здійснюється загальний «прогін» по всіх дисциплінах, будь-то кримінологія, господарське або податкове право, кримінальний процес або міжнародне право.

Всі землі також мають спеціальні закони, які регулюють вищу юридичну освіту. Основними актами земельного рівня є, до прикладу, в Баден-Вюртемберзі Закон про юридичні державні екзамени і юридичну підготовчу службу, постанова земельного уряду про освіту і екзамен юристів (1993 р.), а також статuti університетів, університетські правила проміжних екзаменів і проміжного контролю.

Важливим аспектом оптимізації мереж юридичної освіти завжди було вдосконалення діяльності викладачів юридичних вишів. Як зазначає І.Гловацький, посади професорів права в США були запроваджені у 1779 р. у коледжі Уільяма і Мері, у 1790 р. в коледжі Філадельфії, і у 1793 р. в Колумбійському коледжі. До запровадження професури в юридичній освіті причетний Томас Джефферсон, який у 1789 р. номінував професором Джорджа Віта, свого правового радника, одного з підписантів Декларації незалежності США 1776 р.

Структура посад професорсько-викладацького складу в США має чотири рівні. Першим рівнем (graduate-assistants) є посада інструктора, на яку призначаються випускники університетів з магістерським ступенем строком на один рік і з правом подальшого перепризначення. Наступним рівнем (assistant-professor) є посада асистента професора, на яку призначаються особи з докторським ступенем строком на три роки і з правом повторного призначення. Другий трирічний термін для даної посади є останнім. Якщо подальша робота асистента професора визнається безперспективною, йому пропонують підшукати собі інше місце роботи. Якщо ж асистент зарекомендував себе як досвідчений педагог і активний дослідник, він призначається на наступну посаду – асоційованого професора (associate-professor). Після приблизно десяти років успішної роботи асоційований професор може бути просунутий на найвищий рівень посадових сходів – посаду повного професора (full professor).

Чисельність професорсько-викладацького складу юридичних навчальних закладів США складає приблизно 5,5 тис. осіб. Крім того, за сумісництвом викладають правові дисципліни ще біля 4.000 юристів [84].

Професори, які викладають в університетах, далеко не найбільш оплачувані юристи, та все ж їх зарплата досить висока, особливо порівняно із зарплатами викладачів права в інших країнах. Так, доцент щорічно в середньому отримує від 70000 доларів, професор – від 80000 доларів. Професор із безстроковим контрактом отримує не менше 100000 доларів щороку, а деякі відомі професори – навіть до 300000 доларів. Порівнюючи ці зарплати з українськими, В.С.Бігун, цілком слушно зауважує, що на різницю між ними впливають незмірно вища вартість навчання у правничих школах США і набагато вищий рівень життя в США [52, с.62-63]. Але щороку тисячі практикуючих юристів подають заяви про прийняття на викладацьку роботу.

Кількість аудиторних годин навантаження американського викладача набагато менша, ніж в Україні. Середній кількісний показник – це дві-три лекції на тиждень. Також визначається день консультацій, коли можна поспілкуватися з професором у його кабінеті. Кожен викладач сам складає навчальний план своєї дисципліни. Одна й та ж дисципліна в різних університетах може викладатися по-різному. Велике значення для викладача має його рейтинг, який визначається трьома факторами: 1) кількістю та якістю публікацій; 2) розміром здобутих грантів; 3) відгуками студентів і колег [121, с.500].

В США відсутній поділ правових шкіл на кафедри чи інші підрозділи. Кожен професор працює самостійно у своєму кабінеті і, як правило, знаходиться на робочому місці кожного дня, незалежно від розкладу лекцій. Особиста бібліотека професора теж знаходиться в кабінеті, оскільки дослідницька діяльність проводиться переважно в стінах університету, а не вдома. Позитивним наслідком такої організації роботи американських правничих шкіл є те, що викладач має набагато менше адміністративних обов'язків щодо заповнення різної звітної документації, залишається більше

часу на викладацьку і наукову роботу.

Основною формою контролю кваліфікації викладачів є жорсткі процедури їх призначення на посади. Оцінка, як правило, здійснюється у трьох напрямках: 1) з організаційно-методичних аспектів проведення занять; 2) за рівнем комунікативної культури; 3) за наявністю професійно значимих рис особистості, які забезпечують ефективність діяльності викладача і його взаємовідносин із студентами.

Сфери діяльності, які підлягають оцінці, зазвичай перелічуються в ряді офіційних документів, таких як університетські статuti, акти штатів про політику щодо найманого персоналу, профспілкові договори. Згідно професійних стандартів викладача-професіонала повинні відрізняти вміння спілкування з аудиторією, чіткість і ясність мови, доступний стиль викладу, вміння стимулювати пізнавальні здібності студентів [77, с.91-92].

У ФРН в 2008 році на 41 факультеті (із 44), які подали відповідну інформацію, працювало 845 професорів, тобто в середньому по 20 професорів на факультеті [270]. Співвідношення студентів і професорів у Мюнхені складало 4719 і 35, у Фрайбурзі 2800 і 36, у Тюбінгені 2877 і 24, у Бонні 4700 і 30, у Мюнстері 6074 і 28, у Франкфурті 3112 і 46 [144, с.91]. На відміну від США спілкування професорів із студентами на юридичних факультетах Німеччини не таке тісне. Студент працює сам.

Німеччина вже на початку ХІХ ст. стала лідером академічної свободи, запропонувавши доктрину «свободи навчати і вивчати». Конституція ФРН (ст.5, п.3) встановлює, що мистецтво і наука, дослідження і викладання вільні. В Конституції США ця норма не знайшла свого відображення в силу її лаконічності.

3.3 Прагматизація зарубіжної юридичної освіти

Прагматизація юридичної освіти проявляється насамперед у практичній спрямованості навчального процесу, його орієнтації на індивідуальні запити

студентів, розвиток їх аналітичних умінь і практичних навичок. У 1992 р. на цьому наголосила Американська асоціація юристів у «Звіті Маккрейта», в якому йшлося про необхідність змін в юридичній освіті. У переліку дисциплін, що викладаються у кожній юридичній школі США, є ті, що допомагають отримати практичні навички юридичної техніки. До таких належить, наприклад, «Юридичний правопис». Перший модуль цього курсу – це прогностичний аналіз, в рамках якого студенти навчаються складати юридичний висновок з рекомендаціями для клієнта. А другий модуль – це переконливий аналіз, в ході якого студенти складають акти для переконання судді вирішити справу на користь свого клієнта [345, с.50-51]. Можна назвати також курси «Складання юридичних документів», «Адвокатська діяльність», «Юридична майстерність», «Процес юридичного дослідження», «Читати як юрист: стратегії експертного читання закону, які заощаджують час», «Писання і аналіз у праві», «Академічне юридичне писання», «Техніка податкового дослідження» [120, с.312-313].

Історія практичної підготовки студентів-юристів в Англії бере свій початок ще із середніх віків. У 1292 р. король Едуард I видав едикт про організацію вивчення суддівської справи у судах Вестмінстера. Її суть відзначалась простотою і зводилась до відвідування слухачами суду та обговорення прослуханих справ. З плином часу студенти почали організовувати групи практикуючих юристів – «Inns», які очолювалися викладачами. «Inns of Court» у Лондоні – це чотири установи, які здійснювали юридичну підготовку [146, с.28].

У нинішній Англії в іннах продовжують навчання бакалаври, які пов'язують своє майбутнє з юридичною практикою [157, с.2130].

Більшість юридичних шкіл давно прийшли до висновку, що ефективним засобом покращення практичної підготовки юристів є залучення до навчального процесу досвідчених практиків [326, с.14].

Практична спрямованість юридичної освіти знаходить свій вираз і в методиці навчання. Критичне мислення виробляється перш за все з допомогою методики, заснованої на аналізі конкретних судових прецедентів. Це так званий

кейс-метод. Його ще називають методом Лангделла. Саме він, будучи деканом юридичного факультету Гарвардського університету (і його випускником), здійснив революцію в американській юридичній освіті, запропонувавши у 70-і роки XIX ст. викладати право за збірником прецедентів [416]. Перший такий збірник він склав сам. Кожен кейс він супроводив невеликим двосторінковим вступом. На заняттях студенти обговорювали факти, виявляли спірні моменти, вивчали дебати сторін, роздумували про доктрини і принципи, що лежали в основі справи, порівнювали її з іншими судовими справами.

Лангделл певною мірою започаткував у Гарварді і посаду професора права, бо до нього право викладали судді і практикуючі адвокати. Принципова позиція Лангделла полягала в тому, що він вважав право наукою, а отже воно повинне викладатись науковцями, незалежно від того, чи був у них досвід практичної роботи.

Метод Лангделла зустрів активну опозицію, але переміг її. Перш за все нововведення зустріло спротив з боку студентів. Роздумувати на визначену тему виявилось набагато складніше, ніж просто відтворювати вивчений текст. Внаслідок цього протягом перших трьох років після впровадження нового методу кількість поступаючих до Гарвардської правничої школи скоротилася із 165 до 117. Але Лангделл залишився деканом, а до 1895 р. кейс-метод міцно закріпився у Гарварді, а також Йелі, Колумбії, Чикаго.

У другому десятиріччі XX ст. Гарвардський прецедентний метод навчання став загальним, домінуючим досі. Хоча йому й закидають «надмірний утилітаризм, недостатній теоретичний рівень, повільний розгляд навчального матеріалу» [233, с.136]. Цей же утилітаризм О.В.Малько і О.Ю.Саломатін вбачають і в галузевій структурі американської юридичної освіти. У правничій школі Гарварда на першому курсі вивчається багато різномірних дисциплін: вступ до юридичної професії, цивільні правопорушення, контрактне право, право власності, цивільний процес, кримінальне право [233, с.136-137].

Найповніше визначення поняття «метод кейсів» було сформульоване у 1954 р. в тому ж Гарварді. «Це метод навчання, коли студенти і викладачі

беруть участь у безпосередніх дискусіях з проблем або випадків права [421, р.17]. Приклади випадків зазвичай готуються у письмовому вигляді як відображення актуальних проблем права, які вивчаються студентами, потім обговорюються ними самостійно, що дає основу для спільних дискусій і обговорень в аудиторії під керівництвом викладача. Метод Case Studies, таким чином, включає спеціально підготовлені навчальні матеріали і спеціальну технологію використання цих матеріалів у навчальному процесі» [238].

Кейс-метод тісно пов'язується із т.зв. сократівським методом викладання, запропонованим Теодором У. Дуайтом з Колумбійського університету.

Суть методу Сократа полягає у формі навчання шляхом вивчення судових справ і правових питань. Студенти читають перед заняттям справу, а потім їм самим пропонується її пояснити. Професор ніколи нічого не пояснює, але вимагає пояснень студента, ставлячи йому питання за певною системою, які спонукають до пошуків оптимальних рішень. Ідея методу – студент сам виробляє свою логіку доказування і переконує себе в тому, що визначене ним рішення судді в даній справі є найкращим. Ця ідея зародилася на самому початку створення американських правничих шкіл. До цього юристів вчили на стажуваннях. Тому американські професори не були зацікавлені у викладанні історії чи теорії права. Вони намагались викладати курси, які відповідали б на питання, «як це зробити»? Саме цій меті відповідають курси «Як виступати в суді», «Як представляти клієнта на переговорах». Їх засвоєння базується на швидкому, логічному мисленні, яке допомагає виробити метод Сократа.

Сократівський метод – не найлегший спосіб навчання. По-перше, до кожного заняття необхідно вивчати не менше 30 сторінок тексту. По-друге, цей метод викликає значне психологічне напруження: студентів заставляють вставати і виступати перед колегами. По-третє, використання методу Сократа іноді викликає непорозуміння, адже студента запитують незалежно від правильності його відповідей. Фактично, якщо студент дає правильні відповіді, то професор виступає в ролі «адвоката диявола» і наводить аргументи з неправильної точки зору. Метод заставляє студента старанно думати про свої

аргументи і вчить захищати свою точку зору.

Метод Сократа часто критикують за нехтування застосування юридичних норм, які повинен знати кожен юрист. Американський студент-юрист, завершуючи курс, часто більше знає про те, яким право повинно бути відповідно до законів логіки, ніж про те яким воно є насправді. На захист методу в такому контексті можна сказати, що обсяг інформації, яку кожен український студент-юрист вчить за перший рік навчання, можна в основному освоїти за тиждень до екзамену.

Крім США, метод Сократа не часто використовується у навчанні студентів, навіть у країнах загального права. Частково це пояснюється тим, що студенти британських чи канадських юридичних факультетів, наприклад, не мають такої глибокої освітньої бази, як в США, і такого життєвого досвіду. Адже в американську систему юридичної освіти студенти приходять вже бакалаврами. Також, хоча цього формально не вимагається, багато з них вже мають досвід роботи [127, с.5-6].

В німецьких університетах теж вивчають прецеденти, працюють над казусами, хоча Німеччина не є країною Common Law. Однак на прецедент там дивляться не як на джерело права, а як на джерело (підручник) судочинної мудрості [271, с.93-94].

Головною метою німецької методики вирішення юридичних казусів вважається розвиток юридичного мислення. Біля витоків культивування юридичного мислення стоїть ще історична школа, заснована Фрідріхом Карлом фон Савіньї у XIX ст. Основна частина юридичного мислення є мистецтвом юридичної інтерпретації. У наш час різновиди інтерпретації лежать в основі дисципліни під назвою «юридична методика». Ця методика являє собою «систему послідовних і взаємопов'язаних спеціальних правил правозастосування при вирішенні юридичних спорів» [228, с.55]. Загальновизнаною є наступна послідовність етапів вирішення казусів:

- формування складу фактичних обставин;
- знаходження (по можливості) відповідних правових норм;

- перевірка відповідності встановленого складу обставин гіпотезі відповідної норми;

- визначення санкції [228, с.56].

Зазначені етапи є змінюваними. Підходи блукають між фактичним складом і правовою нормою.

Важливе значення на юридичних факультетах ФРН відводиться виконанню клаузул. Зазвичай вони пишуться як контрольні роботи з усіх основних дисциплін. На них відводяться досить стислі строки. Багато викладачів-практиків вважають, що це відображає майбутні реальні умови праці юриста. Практик на відміну від професора повинен швидко вирішувати і швидко писати [144, с.103].

Велику увагу зарубіжні правничі школи приділяють проведенню практики студентів у юридичних фірмах, державних установах.

В США студенти юридичних шкіл проходять практику влітку – після першого і другого курсів. Вони оформляються на 2-3 місяці на роботу в одну із чисельних юридичних фірм і отримують там зарплату. Таких студентів називають «клерками-юристами», а їх діяльність – «літньою посадою клерка». Фірма приглядається до студента і вирішує, чи варто після навчання запропонувати йому місце співробітника фірми. У більшості випадків така пропозиція студенту висилається. 95-99% випускників найпрестижніших шкіл права працевлаштовуються протягом 6 місяців після завершення навчання.

В Німеччині однією з умов допуску студента до першого державного екзамену є пройдена ним практика. Вона невелика – всього три місяці, але, як мінімум, у трьох різних місцях. Проходити практику студент може скрізь, де працюють юристи: в органах юстиції, адміністративних органах, адвокатських бюро і т.п. Пошуками місць проходження практики студенти займаються самі [128, с.439]. В залежності від місця стажування студенти знайомляться з юридичними питаннями, які вирішують практикуючі юристи в контексті тієї чи іншої професійної області.

Організація студентів юридичних факультетів ФРН, Європейська

асоціація студентів-юристів, (ELSA) і асоціації випускників юридичних факультетів, організують для студентів навчальні дискусії, ознайомлюючи поїздки з відвіданням державних органів, юридичних установ і приватних компаній, в ході яких практикуючі юристи виступають серед студентів з інформацією про свою роботу [225, с.272].

В Англії практика не є обов'язковим компонентом програм юридичних шкіл, хоча вона заохочується під час канікул і є одним із кращих способів працевлаштування в майбутньому. В деяких університетах, зокрема на юридичному факультеті Ноттінгемського університету пропонуються «комбіновані» навчальні програми, які включають і річну практику. Зазвичай же студенти II-III року навчання стараються під час канікул потрапити на недовгу практику на юридичні фірми. В цьому їм допомагають університетські консультативні служби. Але така практика необов'язкова і її добиваються тільки особливо цілеспрямовані студенти [224, с.201].

Новітньою формою практичної підготовки студентів у зарубіжних правничих школах стали юридичні клініки. Їх створення мало дві мети: по-перше, покращити практичну підготовку студентів-юристів; по-друге, запропонувати юридичні послуги людям, які не можуть собі дозволити звернутися до приватного адвоката.

Першою із американських студентських клінік надання безоплатної юридичної допомоги прийнято вважати «Legal Aid Dispensary», організовану студентським клубом університету Пенсильванії у 1893 році.

Одна із перших юридичних клінік була створена при юридичному факультеті Гарвардського університету у 1913 р. під назвою «Гарвардське бюро юридичної допомоги». А термін «клінічна юридична освіта» з'явився в США у 20-30-х роках XX ст.

Це стало відображенням нової тенденції в юридичній освіті, які представляли члени так званого реалістичного юридичного руху, який складався з групи вчених, що прагнули внести соціальні аспекти у вивчення права. Запропонована юристами-реалістами освітня реформа в цей час була

реакцією на припинення практики для юристів-випускників, оскільки до початку XX століття була забута система підготовки «юристів-підмайстрів», що раніше існувала в США, за якої юридичні факультети визнавалися лише альтернативним і дуже слабким доповненням до неї.

В першій половині XX ст. основними причинами, які гальмували розвиток клінічної юридичної освіти в США, були:

- 1) незалежне функціонування юридичних шкіл при університетах і приватних адвокатських конторах, що влаштовувало обидві сторони;
- 2) юридичні клініки вимагали додаткових, не вигідних для університетів фінансових затрат;
- 3) успішному розвитку юридичних клінік заважав і кейс-метод, возведений в абсолют.

Розвиток клінічної юридичної освіти особливо прискорився в 60-і роки минулого століття. Завдяки ініціативі президента Ліндона Джонсона, який проголосив свою «війну з бідністю», у 1965 р. розпочався процес масового культивування юридичних клінік для надання безплатної юридичної допомоги соціально незахищеним верствам населення [170, с.774-780].

До 1973 р. у 125 із 147 юридичних вишів США вже були юридичні клініки. До 1980 р., майже 90% всіх американських правничих шкіл були включені до системи клінічної юридичної освіти. Робота в клініці стала важливою складовою частиною навчального плану. До 1999 р. сотні тисяч клієнтів з низькими доходами отримали юридичну допомогу в юридичних клініках, де її надавали студенти.

Сьогодні майже 100% шкіл права США мають свої програми клінічної освіти. 7 різних юридичних клінік функціонує у Гарвардському бюро юридичної допомоги. Одна клініка спеціалізується на питаннях кримінального правосуддя, друга – у ювенальній юстиції, третя – на дотриманні міжнародних прав людини, четверта – у питаннях еміграції і біженців, а п'ята – у сфері Інтернету. Ще дві клініки надають послуги бідним з цивільного права. Всього в цих клініках по 20 годин на тиждень працює 45 студентів другого і третього

років навчання.

У правовій школи Нью-Йорка була створена юридична клініка під назвою «Проект невинуватості». Вона намагається довести, що засуджений фактично не здійснював злочину. За час існування клініки студенти і їх викладачі-консультанти звільнили більше 160 людей, які були несправедливо засуджені і сиділи у тюрмі за злочини, яких вони не вчиняли [398].

Загалом 70% змісту роботи американських юридичних клінік можна розділити на три галузеві групи: сімейне право, житлове право і отримання різних видів державної допомоги. В галузі сімейного права юридичні консультації представляють інтереси клієнтів з питань розлучення, опіки над дитиною, насилля в сім'ї, образ подружжя. В галузі житлового права робота юридичної клініки іноді може бути єдиною допомогою, щоб не дати зробити людину бездомною. Часто юридичні послуги юридичних клінік були дуже цінними для отримання державної допомоги, яку відмовлялись виплачувати, для відновлення громадянських прав.

Звичайно, що юридичні клініки правничих шкіл не можуть задовольнити всі правові потреби бідних верств населення. З цієї причини Конгрес США у 1974 р. створив федеральну «Юридичну корпорацію послуг», яка фінансує мережу професійних юридичних клінік по всій країні (а це 3700 адвокатів).

В США, сім'я з чотирьох осіб вважається бідною і може претендувати на безоплатні послуги, якщо її місячний дохід складає менше 2.000 доларів. А згідно дослідження Гарвардського університету в Бостоні навіть той, хто заробляє 3.000 доларів за місяць не може дозволити собі найняти приватного адвоката. Загалом у США за межею бідності перебуває біля 45 млн. осіб [398].

Ряд клінік спеціалізується на наданні юридичної допомоги представникам національних меншин. Також, наприклад, є Американсько-індіанська клініка, заснована при університеті Колорадо у 1982 р., яка надає допомогу в галузі прав індіанців. Правові послуги надаються цією клінікою з питань національної ідентичності, недискримінації при працевлаштуванні, релігійної свободи, підтримки в суді, допомоги у підготовці проектів законодавчих актів з питань

захисту прав індіанців [133, с.37]. Отже, робота студентських юридичних клінік має не тільки навчальне, а й важливе соціальне значення.

Проведений аналіз дозволяє зробити висновок, що багаторічний досвід американської клінічної освіти підтвердив ефективність у підготовці майбутніх юристів до практичної діяльності. Особливістю клінічної освіти в США можна вважати її універсальну направленість на реалізацію чітко визначених цілей: навчальної, практичної і надання допомоги населенню.

У Великобританії розвиток юридичних клінік розпочався в 70-ті рр. XX ст. як результат інтересу до досвіду правничих шкіл США, з одного боку, та внаслідок підвищеної (після студентських безпорядків 1968 р.) уваги студентів і викладачів до питань соціальної справедливості. Юридичні клініки були відкриті спочатку в кількох відносно «нових університетах», зокрема, Кентському (University of Kent) і Уорвікському (University of Warwick). До 1994 р. лише 13% університетів мали юридичні клініки.

Як і в США перші клініки не були частиною навчальних програм і робота студентів у них була виключно добровільною. Школа права Кардіффа вперше запровадила юридичну клініку у навчальний процес. Її почин був підтриманий і вже в кінці 90-х рр. XX ст. була створена Організація клінічної юридичної освіти (Clinical Legal Education Organization) [133, с.38], яка об'єднала юридичні клініки, узагальнювала і поширювала їх досвід. Діяльність організації помітно активізувалася після прийняття у 2007 р. Закону про юридичні послуги (Legal Services Act 2007), після чого вона діяла ще до 2011 р. За даними 2008 р. в тій чи іншій формі юридичні клініки діяли в 68% юридичних вишів Англії [155].

В Шотландії в жовтні 2003 р. була створена юридична клініка Стрейклайдської школи права для забезпечення безкоштовною юридичною допомогою населення Глазго та найближчих до нього адміністративно-територіальних одиниць. Вже за перший рік свого існування клініка залучила до роботи понад 100 студентів [133, с.38].

В Німеччині становлення і розвиток юридичних клінік пов'язані з діяльністю професора Фромгольда, який ще у 1900 р. у «Deutsche Juristen

Zeitung» опублікував статтю під назвою «Юридична клініка», де висловився за створення при юридичних факультетах клінік, які надавали б юридичну допомогу тим, хто її потребує [420, р.448-449].

Але новітня історія юридичних клінік в Німеччині розпочалась всього 10 років тому. Річ у тому, що закон, який діяв з часів нацистського режиму, забороняв надання правової допомоги особами, які не є адвокатами. Таким чином нацисти створювали перепони для юристів-євреїв, яких виключали з адвокатських спілок. А після завершення Другої світової війни цей закон грав на руку адвокатам, захищаючи їх таким чином від конкуренції. І тільки у 2007 р. цей нормативний акт був визнаний Конституційним судом ФРН неконституційним. В 14 університетах Німеччини з'явилися юридичні клініки. Одна з перших з'явилася в м. Гіссен. Її спеціалізація – надання допомоги біженцям. Юридична клініка Гейдельберзького університету надає правові консультації тим, хто хоче заснувати приватне підприємство. В Гамбургському університеті спеціалізуються на соціальних медіа, а в Гамбургській приватній школі права – на соціальному праві, а також правах і обов'язках іноземців [408].

Протягом останніх 10 років досить активно розвиваються клініки практичного права (Street law). Вони є не зовсім класичними юридичними клініками, але студенти там навчаються, викладаючи елементи права іншій аудиторії. Така клініка у Джорджтаунському університеті була створена більше сорока років тому. Її започаткували чотири студенти, що навчались у двох університетах. Вони почали викладати право у місцях позбавлення волі. Директор цієї школи проф. Річард Роу так визначив її завдання: «У практичному праві існує дві основні ідеї. Перша – навчити людей права, тобто розуміти його і застосовувати. Друга ідея полягає в тому, щоб зацікавити студентів правом: викладаючи іншим, вони застосовують свої аналітичні здібності, шукають нову інформацію та, пропускаючи через себе, доносять її до аудиторії. Третя, не менш важлива особливість практичного права, – це те, що заняття відбуваються в інтерактивній формі. Іншими словами студенти

навчаються самостійно... Так вони можуть стати «мінінмейкерами» – тими, хто робить сенс з чогось, а не отримують його [309].

Завершальною фазою практичної підготовки юристів в Англії і ФРН є стажування.

Стажування для соліситорів в Англії (Traineeship) розраховане на два роки, для баристерів (Pupillage) – на 1 рік. Перед цим вони проходять річний практичний курс після завершення академічної частини професійної підготовки. Цей курс можна пройти в багатьох навчальних закладах, однак в основному його організують Коледж права і юридична школа BPP, які мають свої навчальні центри в різних регіонах країни. Відбір вступників проводиться з врахуванням результатів навчання на юридичних факультетах. Прийом на практичний курс підготовки баристерів контролюється Комісією зі стандартів для баристерів, хоча здійснюється навчальними центрами. В середньому щорічно на 1800 місць є біля 3000 претендентів. При цьому вони повинні вступити до одного із чотирьох іннів.

Майже аналогічно здійснюється зарахування на курс юридичної практики для соліситорів. Тільки реєструються вони в управлінні регулювання діяльності соліситорів. Щорічно заяви туди подають біля 10,5 тисяч студентів.

Бажаючих пройти стажування набагато більше, ніж відповідних місць. Так, у 2008-2009 р. пропонувалось 5809 місць для стажування. Стажери під керівництвом досвідчених баристерів і соліситорів здобувають навички, необхідні для баристерської і соліситорської діяльності [224, с.181-183].

В Німеччині після першого державного екзамену більшість випускників університетів продовжує навчання у референдаріаті (Referendariat). Референдаріат – це дворічне практичне навчання в ході підготовчої юридичної служби, зараховувати на яку уповноважені президенти 24 вищих земельних судів [128, с.442].

В Німеччині референдарій вільно здійснює вибір землі для проходження підготовчої служби. Але вищий суд Берліна і вищий суд землі Північний Рейн-Вестфалії і Кельна мають виняткові повноваження. Так, Берлін надає місця для

стажування лише тим випускникам університетів, які склали перший екзамен більш як на 10 балів. В більшості німецьких земель подібного правила нема. Зустрічаються, правда, випадки очікування місця в суді для практики, у зв'язку із дефіцитом «освітніх площадок».

Заява про зарахування до рефендаріату подається на розгляд президента відповідного вищого земельного суду (Oberlandesgericht) і може бути відхилена лише з передбачених законом причин (позбавлення волі на строк не менше одного року, медичні протипоказання і т.д.). Саме президент відповідного суду першого дня практики вітає всіх рефендарів у своїй офіційній промові. Рефендарій отримує посвідчення, яке обов'язково пред'являється при вході до судової установи. Практикант отримує також навчальний план проходження всієї підготовчої служби.

Під час проходження стажування рефендаріям виплачується грошова винагорода від 500 до 1200 євро на місяць із бюджету землі, де вони його проходять. Багатосімейним практикантам виплачуються додаткові соціальні виплати. Показово, що із нарахованої заробітної плати рефендаря здійснюються відрахування до пенсійного фонду на випадок безробіття чи хвороби. Разом з тим, кожен рефендарій має обов'язковий страховий поліс. Йому щорічно надається оплачувана відпустка.

Рефендаріат здійснюється, як передбачено законом про реформу німецької юридичної освіти від 18 липня 2002 р., в обов'язкових правових установах і установах за вибором. До обов'язкових належать: суд у цивільних справах, тривалістю в 4 місяці (Zivilstation); суд у кримінальних справах або прокуратура, тривалістю в 3 місяці (Strafstation); адміністративні установи, тривалістю в 4 місяці (Verwaltungsstation); адвокатське бюро, тривалістю до 9 місяців (Anwaltsstation). Стажування за вибором (Wahlstation) триває 3 місяці, як правило, за кордоном [128, с.434].

Протягом перших шести місяців рефендаріату основна увага приділяється цивільному праву. Рефендаріям призначаються судді-наставники. Разом з ними рефендарі слухають справи суду першої інстанції

чи земельного суду, пишуть рішення. В Берліні нараховується приблизно 7 тисяч суддів, які спеціалізуються у цивільно-правових справах і розглядають біля двох мільйонів справ за рік.

На підготовку до цієї частини референдаріату відводиться три тижні. Раз на тиждень в університеті проводяться теоретичні заняття.

На другому етапі референдаріату акцент робиться на кримінальному праві і роботі в прокуратурі. За референдарями закріплюються наставники-прокурори, їх заступники. Вони разом беруть участь у процесах, висувають звинувачення. Референдарям надається право самостійно виступати в суді і ніхто не знає, що виступає практикант.

На третьому етапі референдаріату надається можливість вибору адміністративного відомства для стажування, ведення адміністративних справ.

Четверту частину підготовчої служби іменують базою захисника (адвоката). Референдарі отримують можливість роззнайомитися з практикою цивільного, кримінального і адміністративного права, вже не з державної точки зору, а з точки зору захисника [278, с.186-187].

Після кожного із перелічених етапів референдар отримує документ, який містить перелік виконаних ним робіт і характеристику його діяльності з оцінкою по шкалі від 0 до 18 балів. Складовою частиною виконавчої служби є виконання письмових екзаменаційних робіт (клаузур) і складання другого державного екзамену [23, с.136]. Після складеного другого державного екзамену референдар називається ассесором або «повним юристом» (Voljurist) і отримує право працювати на всіх юридичних посадах [255, с.119].

У США післявузівського стажування нема (за винятком штату Делавер), як і якихось додаткових курсів підготовки до професійної юридичної діяльності. Вважається, що всі необхідні для професійної діяльності знання і вміння юрист повинен засвоїти за час навчання у правничій школі. Відсутність стажування намагаються замінити програмами підвищення кваліфікації у рамках центрів «безперервної юридичної освіти» [157, с.2138]. Однак така практика ще з 30-х років ХХ ст. викликає постійну критику.

Таким чином, прагматизація є однією з провідних тенденцій сучасної зарубіжної юридичної освіти. Її стрижневим проявом є посилення практичної підготовки юристів як в ході навчального процесу, так і через післявузівські форми стажування.

3.4 Підвищення ефективності підсумкової атестації юристів

Для дослідження означеного в заголовку підрозділу питання особливе значення має досвід ФРН.

Німеччина має «дуже добрий досвід в системі державної атестації і ця система передбачає єдиний стандарт для всіх випускників німецьких юридичних факультетів» [372, с.15].

Статути німецьких юридичних факультетів не передбачають проведення семестрових екзаменів. Поточний контроль знань студентів здійснюється у формі письмових робіт, до яких пред'являються екзаменаційні вимоги. По суті, вони є свого роду проміжним екзаменом – єдиним перед першим державним екзаменом. Ті, хто не проходять це випробування, позбавляються права участі у навчальній підготовці до державного екзамену і допуску до нього [109, с.102].

Відповідно до «Закону про суддів» 1961 р. («Deutsche Richtergesetz») порядок проведення екзамену регулювався федеральним правом лише у найзагальніших рисах. Вони передбачали усну і письмову форми екзамену і єдині для всіх екзаменаційні вимоги. Землі ж володіли правом виробляти свої екзаменаційні критерії.

26 квітня 2002 р. німецький парламент прийняв «Закон про реформу юридичної освіти» («Juristenausbildungsreformgesetz»), який набрав чинності 1 липня 2003 р.

В числі новел – вдосконалення системи екзаменів, зокрема системи підсумкової оцінки знань випускників. Перший державний екзамен був розділений на дві частини: державний обов'язковий предметний екзамен

(Staatliche Pflichtfachprüfung), який формує 70% підсумкової оцінки, і т. зв. «університетську частину» («universitäre Schwerpunktbereichsprüfung»), формуючу 30% підсумкової оцінки.

Екзаменаційні питання і зміст освіти чітко індивідуалізовані. Тим самим зросла самостійність юридичних факультетів в організації навчального процесу.

Академічна частина юридичної освіти у ФРН завершується складанням першого державного екзамену (Erste juristische Prüfung). Його поділ на державну і університетську частини зробив назву просто традиційною, оскільки стало некоректно називати екзамен чисто державним. Знання основного теоретичного матеріалу оцінюють державні комісії, а університети проводять екзамен з дисциплін, які студент обирає для спеціалізації.

Системи, прийняті в різних землях, завжди відрізнялися кількістю письмових робіт, кількістю етапів екзамену, чисельністю груп екзаменованих і екзаменаційних комісій. Успішність оцінювалася за шкалою загальних оцінок і балів: від «незадовільно» (0 балів) до «дуже добре» (максимум 18 балів). Ця шкала була встановлена на федеральному рівні розпорядженням міністра юстиції ФРН від 3 грудня 1918 р. Вона забезпечувала співставимість результатів екзамену для гарантії рівності шансів претендентів на зайняття посад в будь-якій федеральній землі. Мінімальна кількість балів для задовільної оцінки на екзамені складала 4 бали [109, с.103].

Для складання першого екзамену кожний студент має всього дві спроби. Виняток складають ті, хто екзаменується відразу ж після 8 семестрів навчання. Їх спроба вважається «вільною» і в разі провалу не враховується (в запасі у студента залишаються дві спроби), а в разі успіху можна спробувати підвищити бал.

Таких небагато. За даними Міністерства юстиції Баварії у 1994 р. лише 3 % студентів були допущені до держекзамену відразу після 7 семестру; 47,7 % – після 8-го; 8,95 % – після 9-го; 11,6 % – після 10-го; по 8 % – після 11 і 12 семестрів. Біля 3 % студентів того року навчалися 8 і більше років [265, с.68].

Завдання для першого державного екзамену розсилаються спеціальними відділами атестації юридичних кадрів, які створені в кожній федеральній землі. Але вони не беруть участі у підготовці цих завдань. Це роблять практикуючі юристи. З підготовлених ними кейсів формуються спеціальні бази даних. Таким чином забезпечується максимальна об'єктивність екзаменування.

Екзамен проходить 3 етапи. Він починається із домашньої роботи з цивільного, кримінального або публічного права, на яку виділяється 6 тижнів. Зміст роботи – це вирішення конкретної справи з використанням не менше 130 правових джерел і обсягом 50–100 сторінок. Після цього протягом 2-х тижнів виконуються 3–4 аудиторні письмові роботи, з перелічених з перелічених вище галузей права. На виконання роботи відводиться 5 годин з можливістю використання кодексів та інших нормативних актів [272, с.180-186].

На другому етапі студенти пишуть по 6-7 письмових робіт («клаузур»): 3 із цивільного права, 1-2 – з кримінального права, 2 із публічного права. Максимальна тривалість кожної клазури – 5 годин.

Приблизно через півроку (після перевірки всіх письмових робіт незалежними експертами) настає усний екзамен.

Екзаменаційна комісія складається із 3-4 осіб. Перед ними в аудиторії знаходяться 4-5 студентів, які без підготовки відповідають на питання професорів, які ставляться до кожного з них по черзі. Якщо хтось не може дати відповідь, висловлюється інший. Екзамен триває годину, його результат оголошується відразу ж [272, с.180-186].

Повчальна статистика першого юридичного деку у ФРН.

Його щорічно не здають приблизно 30 % студентів, а кількість відмінних оцінок не перевищує 1 %. У 2013 р. із 11848 екзаменованих не склали екзамен 3524 (29,74 %), а оцінку «відмінно» отримали 25 студентів (0,21 %).

Це стабільна тенденція. У 1999 р. 12153 особи із 17725 (68,56%) склали перший державний екзамен, з них 29 – на «дуже добре», 367 – на «добре» і т. д. по спадаючій – 1850; 4432; 5475 – на «задовільно» [51, с.78-84].

У 1994 р. із 13,5 тис. студентів на першому державному екзамені вищі

бали (11,5-18) отримали менше 3 %, а більшість – зверх 60 % - отримали від 4 до 9 балів.

За даними статистики у 1995 р. в Баварії не склали перший державний екзамен 32 % екзаменованих, в Пассау – 34 % [265, с.68].

Складність першого державного екзамену така, що в ході підготовки до нього багато студентів впадають у так звану «екзаменаційну депресію». В основному це проявляється в тому, що вони втрачають бажання вчитися і кидали навчання на юридичних факультетах.

Ті, хто не складає перший державний екзамен і вдруге, назавжди втрачають право на отримання юридичної освіти в Німеччині.

Для пострадянської системи вищої освіти така статистика виглядає жахливою, оскільки державні екзамени в ній завершують навчання, а тому здають їх майже всі. У ФРН такий вимогливий відбір покликаний передусім знизити конкуренцію на ринку юридичних послуг [128, с.439].

Складність державних екзаменів породила в Німеччині таке явище як репетиторство, не характерне і незнайоме для інших європейських вишів. Репетиторством займаються практикуючі юристи, молоді спеціалісти, які самі нещодавно пройшли через процедуру екзамену. Суть репетиторства – це поглиблене повторення всього пройденого за час навчання матеріалу. Біля 90 – 95% студентів юридичних факультетів відвідують репетиторів, оплачуючи 100–180 євро за місяць [128, с.439].

Репетитори пропонують «оптимальний ефективний та мало витратний в плані часу виклад матеріалу, який виноситься на обидва державні іспити». Популярна студентська приказка: «право можна вивчити або з репетитором або ніколи» [51, с.78-84]. Є різні оцінки поширеності репетиторства. Деякі автори вважають, що їх відвідують в середньому 58% студентів, інші – до 80%. Багато студентів користуються навчальними матеріалами репетиторів і без особистих контактів з ними. Більше 25% студентів відвідують репетиторів від півтора року і більше.

Тих, хто склав перший державний екзамен, називають юристами.

Університети часто (автоматично або за бажанням) присвоюють їм ступінь Diplom-Jurist. Їх статус відповідає статусу спеціалістів з незавершеною юридичною освітою (Nicht-Volljurist). Він відкриває доступ до юридичної практики, але не дає права бути адвокатом, займати окремі державні посади. Правда, випускники можуть працювати, наприклад, помічниками в юридичних фірмах або у страхових компаніях.

Кількість набраних на другому державному екзамені балів має важливе значення при прийомі на державну службу. Так, щоб претендувати на посаду судді або прокурора, необхідно мати оцінки не нижчі 8-10 балів, а для отримання допуску до захисту дисертації – не менше 9-12 балів [265, с.68].

Після 18 місяців стажування референдарі здають другий державний екзамен. Вважається, що це «справжній державний екзамен», оскільки проводиться без участі університетської професури. До того ж вимоги на ньому ще більші, ніж на першому.

Як і перший, другий екзамен складається із письмової та усної частин. Письмовий екзамен у формі написання клаузур проводиться протягом 19-го місяця стажування. Число письмових робіт визначається землями. Так, у Баварії пишуть 11 клаузур, у деяких північних землях – 5-6.

3 місяці, протягом яких перевіряються письмові роботи, референдарі готуються до усного екзамену. Всі, хто успішно написав клазури здають його у формі співбесіди.

Приймають екзамен спеціальні державні (земельні) комісії (Landesjustizprüfungsamt). Зазвичай вона складається із керівника окружної екзаменаційної комісії органів юстиції і чотирьох екзаменаторів – судді або прокурора, представника органів юстиції або адміністрації, адвоката або нотаріуса, а також юриста підприємства.

Письмовий екзамен проводиться там же, де й перший державний екзамен, а усний – тільки в столиці землі Мюнхені [265, с.69].

Другий екзамен провалюють 10-20 % референдарів. Абсолютна більшість тих, хто проходить випробування, отримує оцінки «ausreichend» або

«befriedigend» (менше 9 балів). Тільки 15 % отримують «Vollbefriedigend» (з 9 до 11,5 балів) і краще. Екзамен, складений з такою оцінкою має назву «Prädikatsexamen». Він часто є умовою для вступу до аспірантури, його вимагають багато роботодавців.

Для порівняння у 1999 р. другий державний екзамен склали 10397 із 12076 (86,1 %), з них 2 – на «дуже добре», 230 – на «добре», і далі 1522, 4132, 4511 – на «задовільно» [51, с.78-84].

Згідно §6 закону про суддів результати екзамену дійсні на всій території ФРН незалежно від місця екзаменування і стажування. Особа, допущена до суддівської посади, може отримати її як у федерації, так і в будь-якій із земель [109, с.105-106].

Після другого державного екзамену референдар іменується ассесором або повним юристом (Volljurist) і отримує право на всі юридичні посади, хоча щоб стати нотаріусом потрібно як мінімум 12 балів, а суддею – 9.

Зарплата юриста-початківця складає від 35000 до 100000 євро за рік, залежно від місця роботи і федеральної землі [128, с.443-444]. 10-15 % «повних» юристів продовжують навчання в аспірантурі для отримання докторського ступеня (2-4 роки навчання). На спеціальності нотаріуса, аудитора, податкового консультанта необхідно здати третій державний екзамен [278, с.187].

Таким чином, у ФРН склалася своєрідна система державної підсумкової атестації випускників юридичних вишів. Її жорстка регламентація, суворість вимог заставляють напружено працювати, щоб володіти правом і практикою його застосування.

В США і Великобританії шлях до повного юриста дещо інший. Так, до прикладу, в США після 3-річного навчання у правничій школі випускники отримують ступінь доктора права (JurisDoctor, або J. D.). Існують і вищі ступені – магістра права (Master Degree in law – L. D. M.) і доктора юридичних наук (Doctor of Science of Law – S.J.D.). Однак усі бажаючі працювати за фахом, повинні пройти процедуру допуску до приватної юридичної практики. Така

процедура обов'язкова для тих, хто хоче присвятити себе науково-педагогічній діяльності у сфері права.

Слід додати, що заняття юридичною практикою в США є прерогативою виключно правників. Представникам інших професій, якщо вони одночасно не є правниками, заборонено займатися юридичною практикою. Недотримання цієї вимоги карається згідно з законом. Це дало підставу правознавцям зробити висновок, що юридична практика в США – це не право, а привілей [52, с.104].

Процес кваліфікаційного екзаменування регулюється «Кодексом рекомендацій бар-екзаменування», схваленим авторитетними правничими організаціями, в першу чергу ААЮ, у серпні 1987 р. Кодекс є результатом узагальнення досліджень і досвіду багатьох визнаних правників, екзаменаторів та викладачів найвищого рівня і містить рекомендовані стандарти «... з надією на те, що вони служитимуть дороговказами та допомогою і сприятимуть уніфікованому визначенню завдань та практиці застосування стандартів стосовно питань набуття права займатися юридичною практикою у всіх Сполучених Штатах» [52, с.104].

Допуск до приватної юридичної практики здійснюється спеціальними комісіями. Ці комісії складаються із практикуючих юристів, які призначаються судом і керівництвом асоціації юристів того чи іншого штату. Число екзаменаторів в різних штатах може відрізнятися.

Хоча немає стандартного формату для всіх штатів, екзамени складаються з усної співбесіди і письмової роботи. Письмове випробовування – основна частина екзамену. Екзаменованій повинен відповісти на 20-30 питань, що стосуються знання, тлумачення і застосування правових норм штату [84]. Крім того, більшість адвокатських екзаменів включає серію тем для написання есе, що стосуються основних сфер права, таких, наприклад, як власність, докази, контракти. Письмові екзамени проводяться двічі на рік – в лютому та липні, за винятком Делаверу, Невади та Північної Дакоти, де екзамени проводяться лиш раз. Перший письмовий кваліфікаційний екзамен був проведений 1876 року в штаті Массачусетс.

Крім результатів екзамену при вирішенні питання про видачу ліцензії вивчається характеристика претендента (*good moral character*). Ця характеристика складається із розповіді про наявність чи відсутність судимості, приводів до поліції, залежність від наркотиків та алкоголю. Нерідко довідки про моральне обличчя здобувача ліцензії наводяться у його сусідів за місцем проживання. За наявності у біографії здобувача навіть незначних правопорушень (пов'язаних, наприклад, з дорожньо-транспортною пригодою) екзамен може бути відкладений на певний час.

Адвокатські екзамени в штатах є досить стандартним способом вимірювання обсягу всього вивченого випускниками юридичних вишів, необхідного їм для початку юридичної практики у певній юрисдикції. Але іноді наслідки екзаменів можуть більше говорити про здібності студентів, ніж про якість викладання в тому чи іншому виші. Багато випускників навіть не знайомі з предметами, які входять до програм адвокатського екзамену в різних штатах, а тому часто зараховуються на післядипломні підготовчі курси типу *BarBri*.

За підсумками екзамену виносяться рішення про видання ліцензії на право здійснення приватної юридичної діяльності. Ліцензія видається без обмеження строку. Рішення екзаменаційної комісії може бути оскаржене в суді (аж до Верховного суду штату). Суд вправі скасувати оцінку, якщо заявник доведе, що екзаменатори діяли «необґрунтовано та свавільно».

У багатьох штатах екзамен на право займатися адвокатською діяльністю представляє собою серйозний бар'єр. Наприклад, серед тих, хто складав екзамен у Каліфорнії восени 1983 р. 52 % провалились [370, с.197]. Співвідношення між тими, хто успішно склав екзамен, і тими, хто провалився, різне в кожному штаті. За даними Г. О. Андрощука (головного консультанта Комітету з питань науки і освіти Верховної Ради України), у тій же Каліфорнії вступило до адвокатури лише 30% усіх екзаменованих, тоді як у Монтані – 91%. Дані про інші штати коливалися в цих межах. Часто випускники правничих шкіл нарікали, що складність адвокатських екзаменів спрямована не стільки на забезпечення високої компетентності місцевих юристів, скільки на

захист від конкуренції юристів, які вже мають юридичну практику в штаті [10, с.75].

Складання екзамену в одному штаті не дозволяє практикувати в іншому. Якщо екзамен складений в Алабамі, а з'явилась необхідність працевлаштування в Джорджії, вимагається скласти екзамен і в Джорджії. Остання вимога зумовлена тим, що окрім знання федерального права, претенденту необхідно знати і законодавство конкретного штату [422].

Як виняток зовсім нещодавно у деяких штатах була запроваджена система так званого «привілейованого диплома», згідно з якою випускникам деяких юридичних навчальних закладів було надане право практикувати відразу після випуску, без складання спеціального екзамену. На сьогодні таке правило «привілейованого диплома» діє тільки у штаті Вісконсин.

У Великобританії ситуація з кваліфікаційними випробуваннями для юристів ще складніша у зв'язку з «дуалізмом» юридичної професії, тобто поділом адвокатів на соліситорів і баристерів.

Діяльність перших очолює SRA – самоврядна організація соліситорів Англії та Уельсу (Solicitors Regulation Authority), яка відповідає за регулювання професійної поведінки більше 125 000 соліситорів та інших уповноважених осіб біля 11 000 фірм, а також корпоративних юристів приватного і публічного секторів. Надання юридичних послуг особою без статусу соліситора в ряді випадків вважається злочином [377, с.81]. Це вагоме підтвердження монополії соліситорської адвокатської діяльності. Правовий статус соліситорів визначається актом «Про соліситорів» 1974 р.

Щоб стати практикуючим соліситором особа повинна отримати спеціальну освіту й підготовку, а також ліцензію (бути зареєстрованою) SRA.

Для отримання ліцензії треба пройти, як вже відзначалося, академічний та практичний етапи підготовки. Точний зміст кваліфікованої юридичної освіти знаходиться в компетенції кожного юридичного вишу, але вона повинна включати в себе так звані «основи правових знань», визначені SRA та відповідною організацією баристерів. На сьогодні до них включають: договірне

право, деліктне право, конституційне право, адміністративне право, кримінальне право, право власності, право довірчої власності, право справедливості.

Але в Англії, як відзначав знаменитий оксфордський професор Герберт Харт, «університетський диплом не вимагається в якості дозволу для роботи з жодної юридичної професії, і хоча у значної кількості соліситорів і баристерів все ж є університетські дипломи, однак більшість із них отримали неюридичну освіту». Харт писав це у 1953 р., але з тих пір мало що змінилося в Об'єднаному Королівстві.

Під егідою SRA соліситори складають кваліфікаційний екзамен (Final Examination). Він складається з двох частин. В першій частині перевіряється рівень теоретичної підготовки у формі multiple choice test (200 питань), а в другій – практичні навички у форматі Objective Structured Clinical Examination (OSCE).

Практичний екзамен складається протягом цілого тижня: три дні триває усний екзамен і три – письмовий. Перевіряються всі навички в ході вирішення реальних практичних завдань. Моделюються ситуації, соліситори – екзаменатори виконують ролі клієнтів і оцінюють дії здобувачів в кожній конкретній ситуації, починаючи з того, що і як слід спитати у клієнта при першій зустрічі, які документи попросити, яка перша консультація надана і які наступні дії слід узгодити з клієнтом. Екзаменатори спеціально готуються, їх робота в ролі клієнтів оплачується окремо.

Таким чином, фінальний екзамен – це не перевірка знань, а перевірка готовності до реальної самостійної юридичної практики.

Важливе місце в програмах кваліфікаційних екзаменів відводиться питанням етики. Основні етичні стандарти для юристів закріплені в Solicitors Code Conduct 2007 («Правила»). Сучасна редакція цих «Правил» містить біля 200 детальних етичних інструкцій, а у старій їх було ледь менше 700. «Правила» визначають, що юрист повинен говорити, а що ні, як він повинен рекламувати свою продукцію, що він повинен тримати в таємниці.

Найважливішими є два правила: 1) поступати чесно і 2) захищати верховенство права. На перший погляд виглядає, що ці два правила надто загальні і на практиці їх складно застосувати. Насправді ж вони дуже часто застосовуються. В Англії широко відомий навчальний кейс про клієнта (відповідача) у судовому спорі, де він звинувачується в тому, що поставив позивачу неякісний товар. Клієнт же стверджує адвокату, що товар був якісний, натомість сам позивач зіпсував його. І тут адвокат випадково помітив листа, в якому клієнт (наприклад, електронний лист, відправлений всередині фірми) зізнається, що товар дійсно був бракованим, але є шанс того, що покупець цього не помітить. Як діяти адвокату? У нього є обов'язок захищати клієнта, а отже про лист не слід повідомляти ні позивача, ні суд. Але у адвоката є і обов'язок діяти чесно (відповідно до «Правил»). А правила дають просту відповідь: треба сказати клієнту, що документ треба передати суду (по-іншому буде обман суду, адже адвокат прочитав листа). Якщо клієнт не погодиться, то адвокат зобов'язаний припинити представляти його в суді, якби це не було вигідно. Але суду про це адвокат повідомляти не зобов'язаний, адже існує ще й правило конфіденційності. Хоча суддя і не довідається про причини відмови від представництва клієнта, іноді це може бути явним.

Аналогічні правила етики поведінки адвоката діють і в кримінальних справах. Зокрема, якщо обвинувачений зізнався адвокату в Англії, що він вчинив злочин, але не збирається зізнатися про це в суді, адвокат відразу ж повинен припинити представництво такого клієнта і повідомити суду, що він робить це з професійних причин. Очевидно, що й для судді це може бути дуже зрозумілим. Однією з перших судових справ в Англії, в якій адвокату було відомо про вину клієнта, була справа 1840 року про вбивство (задушення у сні) Лорда Уільяма Рассела. Підозра одразу впала на дворецького. Основними непрямими доказами по справі були деякі предмети власності Лорда, які знайшли в коморі дворецького, а також свідчення власниці одного готелю, яка засвідчила, що дворецький, який раніше працював у неї, за деякий час до вбивства попросив потримати в себе мішок з речами, які, як виявилось, були

столовим сріблом з маєтку Лорда. Напередодні останнього дня слухання справи дворецький зізнався своєму адвокату, що він дійсно винен. Не дивлячись на це адвокат яро продовжував захищати його невинуватість в суді. Суд присяжних визнав дворецького винним і його повісили. Незабаром спільнота дізналася про те, що адвокат знав про невинуватість клієнта, і, як і більшість адвокатів засудила його поведінки, внаслідок чого його репутація була втрачена назавжди [431, р.229].

Показово протилежною є американська модель поведінки адвоката. Зокрема, якщо клієнт скаже своєму адвокату, що він винен у скоєнні злочину, адвокат все ще зможе захищати його. Справа в тому, що тягар доведення вини особи лежить на державі і, якщо держава не зробить цього, особа буде визнана невинною, навіть якщо фактично здійснила певний злочин. Тому, навіть якщо адвокат з 100% впевненістю знає, що клієнт винен, це нічого не змінює. Адвокат все ще несе відповідальність за те, щоб держава працювала, щоб довести свою справу [436]. Більше того, те що клієнт є 100% винним, абсолютно не є гідною причиною для відмови адвоката та погіршення його репутації. Американський досвід переконує, що найбільш почесними адвокатами стають ті, які представляли клієнтів, звинувачених у наймерзенніших злочинах [415].

Кваліфікаційне випробування для баристерів – це адвокатський екзамен (Bar Examination), який організовується і проводиться школами права чотирьох судових іннів (Inns of Court School of Law). З 2016 р. студенти повинні проходити тест на допуск до курсу адвокатури, що є онлайн-тестом із множинним вибором відповідей, призначеним для оцінки логічності і практичності мислення [377, с.88-89].

Висновки до розділу 3

Суспільні потреби зумовлюють постійне реформування юридичної освіти в зарубіжних країнах. В найбільш узагальненому вигляді це реформування

стосується моделей юридичної освіти. Аналіз реформ у сфері юридичної освіти показав, що їх успіх залежить як від суб'єктивних факторів навчального процесу, так і від типу правової системи. В ході реформ змінюються і стандарти юридичної освіти. Ці зміни стосуються змісту навчальних програм, методів навчання, способів оцінки навчальних результатів студентів, форм практичної підготовки. Стандарти юридичної освіти США, Великобританії і ФРН відрізняються за ступенем їх детальності, за ступенем їх обов'язковості, що відображає різну ступінь автономії правничих шкіл.

Зміст юридичної освіти Великобританії визначають найпоширеніші кваліфікаційні програми бакалавра права та бакалавра гуманітарних наук. Фундаментальною основою цих програм є зобов'язальне право, кримінальне право, публічне право, право справедливості, право договірної власності.

Розширюється магістерська підготовка юристів в університетах, в ході якої остаточно визначається спеціалізація майбутніх юристів. Найпоширенішими з них є «приватне право», «публічне право», «римське право і римська юриспруденція», «англійське право», «порівняльне право» та ін. В цьому другому циклі університетського навчання можна виділити дві групи спеціалізацій: практико-орієнтовані для стажерів іннів та теоретичні для майбутніх науковців.

Зміст сучасної юридичної освіти ФРН визначила реформа 2002 р. Відбувся перехід від моделі «юриста-судді» до орієнтації на «юриста-адвоката» та «євроюриста». Вимоги до персонального професійного розвитку майбутніх юристів сформульовані у професійних компетенція і ключових кваліфікаціях. Останні запроваджені у навчальний процес відповідно до закону 2002 р. До них належать управління слуханням справи, ведення переговорів, риторика, урегулювання спору, медіація, вчення про допит, комунікаційна діяльність.

У Великобританії і Німеччині вища юридична освіта дає лише право на допуск до юридичної професії, право на додаткову підготовку (соліситорське і баристирське стажування, рефендаріат). Це означає, що відповідальність за підготовку юристів ділять правничі школи і професійні юридичні об'єднання.

Основними характеристиками моделі підготовки юристів в США є вузька спеціалізація і практична спрямованість навчання. Основне завдання правових шкіл США – це підготовка до отримання доступу у професійне співтовариство і успішної юридичної діяльності. Визначений Американською асоціацією юристів перелік необхідних для юриста компетентностей включає: вирішення проблем, юридичний аналіз і обґрунтування, вивчення юридичної літератури і документів, вивчення фактів, комунікативність, консультування, ведення переговорів, знання процедур, пов'язаних із судовими позовами і альтернативними способами вирішення спорів, організація і управління у сфері юридичної діяльності, вирішення проблем етичного характеру. Всі програми правничих шкіл націлені на вимоги адвокатського екзамену, тому між ними нема принципової різниці, попри відсутність єдиного навчального плану.

Важливе місце в реформуванні змісту навчального процесу належить вирішенню питання про межі позитивізму в юридичній освіті. Сьогодні пануючим є позитивістський підхід. Але концепція права змінюється. А отже юридична освіта може бути реформована в ході переорієнтації на доктрину природного права. Головний вимір цієї переорієнтації полягає в усвідомленні всіма учасниками навчального процесу того, що право є перш за все системою прав людини. Головним завданням юридичної освіти практично у всіх правничих школах є формування професійного юридичного мислення. Тільки його наявність робить юриста юристом. Не менш важливе і володіння практичним арсеналом професійної діяльності – юридичною технікою.

У XX ст. США вийшли на перше місце у світі за кількістю юридичних вишів та їх студентів. Нині в США діє більше 220 правничих вищих навчальних закладів. Важливу роль в оптимізації мережі правничих шкіл США належить Асоціації американських юристів, Асоціації американських правничих шкіл.

Протягом XIX-XX ст. інтенсивно розвинулись друге і третє покоління британських правничих шкіл. Всього їх сьогодні у Великобританії біля 100. Характерно, що всі університети Великобританії одержують державну фінансову допомогу, незважаючи на те, що освіта там платна. Кращими

правничими школами Великобританії як і раніше являються Оксфордська та Кембріджська.

Своєрідним був розвиток мережі юридичних навчальних закладів Німеччини. Юристів у ФРН готують 44 юридичні факультети університетів та 36 інших професійних навчальних закладів, які готують юристів-економістів. Особливістю підготовки юристів в Німеччині є дворівневість юридичної освіти.

В останні десятиріччя посилилась прагматизація юридичної освіти. Перш за все практична спрямованість юридичної освіти відображається у методиці навчання (кейс-метод, сократівський метод). Велику увагу зарубіжні правничі школи приділяють проведенню практики студентів в найрізноманітніших формах. Новітньою формою практичної підготовки майбутніх юристів стали юридичні клініки, які створені в більшості правничих шкіл США, Великобританії і ФРН.

Завершальною фазою практичної підготовки юристів в Англії і ФРН є стажування. Стажування для соліситорів розраховане на два роки, стажування баристерів – на рік. Німецький варіант стажування – це дворічний рефендаріат. У США післявузівського стажування нема.

Юридично і організаційно підсумкова атестація юристів визначена у ФРН, де проводяться перший (після університетського навчання) і другий (після рефендаріату) державні экзамени.

В США і Великобританії шлях до державного юриста інший. Бар – экзаменування (усна співбесіда і письмова робота) є підставою для видачі ліцензії на право здійснення приватної юридичної діяльності в США. Складання экзамену в одному штаті не дає права практикувати в іншому.

У Великобританії кваліфікаційні випробовування ускладнюються дуалізмом «юридичної професії», тобто поділом адвокатів на соліситорів і баристерів. Заключні соліситорські і баристерські экзамени – це не перевірка знань, а перевірка готовності до самостійної юридичної практики.

Загалом проведене дослідження дає змогу зробити висновок, що знання історії і сьогодення юридичної освіти в США, Великобританії і ФРН можуть

бути корисними для сьогоднішньої України. Звичайно, сліпе запозичення західних освітніх технологій при наших економічних можливостях непотрібне. Але окремі позитивні риси американської, британської та німецької систем юридичної освіти можуть бути раціонально використані.

ВИСНОВКИ

Дисертаційна робота вирішує актуальне наукове і практичне завдання, суть якого полягає у порівняльному теоретико-правовому та історико-правовому аналізі змісту юридичної професії і юридичної освіти в США, Великобританії і ФРН. В рейтингу 100 кращих університетів світу більшість представляють саме ці країни. При цьому актуальність і комплексна постановка теми дослідження, і реалізація кожного із завдань, які цілком можуть претендувати на статус самостійних досліджень. Як відзначається вченими, сформувався п'ять показників, за якими можна судити про сильні і слабкі сторони юридичної освіти: якість, послідовність рівнів, мобільність і кар'єрний ріст, доступність і вартість, ефективність. Загалом автор дійшов до наступних висновків.

Сучасна юридична професія змогла реалізувати в собі два взаємодоповнюючі принципи: єдності і диференціації. Розвиток інтеграційних процесів у сучасному суспільстві детермінував необхідність існування загальних філософських та інституційних основ юридичної професії. Водночас кожна правова система під впливом національних традицій зберегла власну специфіку у структурі і розумінні юридичної професії.

Особливістю професії юриста у ФРН є те, що вона завжди відкривала найбільші можливості для отримання державної посади. Можливо, саме у зв'язку із цим юридична професія досить авторитарно регулюється федеральним і земельним законодавством. Це стосується і суддів, і прокурорів, і адвокатів, і нотаріусів.

Значними особливостями відзначається юридична професія в сім'ї загального (англо-американського) права. Основна з них полягає в тому, що вона формувалась природно-еволюційним шляхом, в ході судової практики. Практика, прагматизм були й залишаються основними рисами діяльності в США і Великобританії.

Важливим фактором зростання соціального престижу юридичної професії

є «юридифікація» сучасного суспільства, яка відображає властиву всім розвинутим країнам тенденцію до розширення предмета правового регулювання, до росту числа законів та інших нормативно-правових актів.

Престижність юридичної професії зумовлена також високим заробітком, соціально-політичною роллю володарів диплома юриста.

Ріст престижу юридичної професії актуалізує проблема доступу до юридичної освіти. Критерії, які визначають доступ до юридичної освіти, можна об'єднати у дві великі групи: освітні і соціальні. Виходячи з внутрішніх потреб організації і функціонування систем юридичної освіти, найбільшою увагою користуються перші. Головна відмінна риса доступу до юридичної освіти в США – наявність диплома бакалавра. Для моделей доступу до юридичної освіти у Великобританії і ФРН характерне зарахування абітурієнтів за результатами шкільного (гімназійного) навчання. Центральним із соціальних критеріїв доступу до юридичної освіти є плата за навчання. Її зростання – це загальноосвітова тенденція. Саме це є основною перешкодою для здобуття юридичної професії. Інші обмеження сьогодні заборонені законом (для вихідців із нижчих соціальних верств, расових і національних меншин, жінок, осіб з інвалідністю).

Системи юридичної освіти США, Великобританії і ФРН являють собою національно-державні феномени, які сформувалися під впливом культурних, соціально-економічних і політичних факторів. Було б помилково говорити про абсолютно автономний, ізольований шлях розвитку кожної з них. Але європейська традиція юридичної освіти була історично першою і справила значний вплив на організацію і зміст юридичної освіти США. Відкритим, при цьому, залишається питання про наявність загальних, універсальних рис юридичної професії і, відповідно, професійного навчання юриста в країнах, що належать до різних правових сімей. Чи є підготовка юристів виключно функцією самовідтворення конкретної правової системи, чи можна вести мову про підготовку юриста взагалі?

В цьому контексті можна виділяти сфери професійної юридичної

діяльності як сукупність соціальних практик адвоката, судді, прокурора, нотаріуса. Диференціація професійної діяльності юриста може бути визначена і в залежності від того, які інтереси він представляє – публічні чи приватні. Тому в юридичній професії можна виділяти публічно-правову і приватно-правову діяльність. В першому випадку юрист включається в систему публічної влади, в другому випадку, при захисті приватних прав та інтересів, юристу приходиться цій системі протистояти.

Сучасна юридична освіта у світі перебуває в перехідному стані – пошуку моделі розвитку. До найбільш загальних і простежуваних у всіх країнах причин цього можна віднести зміну ролі юриста в суспільстві (через його юридикацію) і ринку юридичних послуг, наявність різних вимог до юридичної освіти з боку різних суб'єктів (студентів, юридичної професії, суспільства, держави), зростаючу суперечність між юридичною освітою, професійною практикою і вимогами ринку.

Домінуючим напрямком реформування юридичної освіти є її прагматизація за рахунок скорочення зусиль з формування професійної культури. Такий підхід поширений як в країнах романо-германської, так і англосаксонської традиції підготовки юристів. Цей тренд цілком органічно корелює з панівним утилітарним світоглядним концептом, у відповідності з яким юридичні виші, передусім класичні університети, перетворюються в market place, в економічні корпорації з продажу знань. Навіть в Англії правничі школи перестають готувати джентельменів.

І континентальна, і американська традиції юридичної освіти допускають значну соціальну автономію юридичної освіти. З цим аспектом прямо пов'язане питання про моделі забезпечення якості юридичної освіти. Сьогодні відомі три можливі моделі: державна (контроль з боку держави), професійна (контроль з боку професійного співтовариства), ринкова (контроль з боку споживача освіти).

У ФРН переважає державна модель, в США і Великобританії – професійна модель підготовки юристів.

Вивчення моделей юридичної освіти США, Великобританії і ФРН в аспекті методики навчання дало можливість виявити, що основними їх характеристиками є багатоступінчатість, розгалуженість і автономність навчальних закладів, практична спрямованість навчального процесу, індивідуалізація навчання, опора на компетентнісний підхід в освіті, діалогічний характер навчання (сократівський метод, кейс-метод), самоврядування і саморозвиток студентів, висока ступінь комерціалізації освіти.

Дослідження дозволяє зробити висновок, що правничі школи США, Великобританії і ФРН застосовують вибіркову (елективну) систему навчальних програм. В рамках цієї системи студенти мають можливість самостійно обирати ті навчальні курси, що їх цікавлять, які поділяються на обов'язкові і факультативні.

Зміст юридичної освіти Великобританії визначають найпоширеніші кваліфікаційні програми бакалавра права та бакалавра гуманітарних наук. Фундаментальною основою цих програм є зобов'язальне право, кримінальне право, публічне право, право справедливості, право договірної власності.

Зміст сучасної юридичної освіти ФРН визначила реформа 2002 р., за якою відбувся перехід від моделі «юриста-судді» до орієнтації на «юриста-адвоката» та «євроюриста».

Основними характеристиками моделі підготовки юристів в США є вузька спеціалізація і практична спрямованість навчання. Основне завдання правових шкіл США – це підготовка до отримання доступу у професійне співтовариство і успішної юридичної діяльності.

У XX ст. США вийшли на перше місце у світі за кількістю юридичних вишів та їх студентів. Нині в США діє більше 220 правничих вищих навчальних закладів. Важливу роль в оптимізації мережі юридичних вишів США належить Асоціації американських правничих шкіл.

Протягом XIX-XX ст. інтенсивно розвинулось друге і третє покоління британських юридичних вишів. Характерно, що всі університети

Великобританії одержують державну фінансову допомогу, незважаючи на те, що освіта там платна. Юристів у Великобританії готують біля 100 правничих шкіл.

Своєрідним був розвиток мережі юридичних навчальних закладів Німеччини. Підготовку юристів у ФРН здійснюють 44 юридичні факультети університетів та 36 інших професійних навчальних закладів, які готують переважно юристів-економістів.

В ході дослідження встановлено, що сучасна зарубіжна юридична освіта розвивається в руслі компетентнісного підходу і має практичну спрямованість. Сучасне розуміння юридичної освіти аргументовано доводить, що теоретичного навчання у юридичних навчальних закладах вже недосить. Необхідною умовою ефективної підготовки юристів сьогодні визнається навчання через досвід практичної діяльності (або її імітації). Найдосконалішими формами такої такого навчання є референдаріат, соліситорська та баристерська практики (Великобританія), клінічна юридична освіта (США, Великобританія, ФРН), навчальні судові слухання.

Практична спрямованість сучасної юридичної освіти все більше знаходить свій вираз і в методиці теоретичного навчання (кейс-метод, сократівський метод – США, казі-метод – ФРН). При цьому у ФРН на судовий прецедент дивляться не як на джерело права, а як на джерело (підручник) судочинної мудрості. Однак, ця практична спрямованість не виключає використання таких традиційних методів і форм навчання як лекції, семінари. Однак вони орієнтовані не на навчання, а на вивчення, яке базується на самостійній роботі студентів. В усіх досліджуваних системах юридичної освіти активно застосовуються освітні технології (програмне навчання, інтернет-технології).

Прагматизація сучасної зарубіжної юридичної освіти полягає і в тому, що до навчального процесу залучаються практикуючі судді, адвокати, прокурори і нотаріуси, що правничі школи тісно співпрацюють з юридичними фірмами. Правничі школи постійно ведуть моніторинг ринку юридичних послуг,

відстежують і доводять до відома студентів найважливіші зміни в у юридичній теорії і практиці.

Постійно зростає ефективність підсумкової атестації випускників правничих шкіл. Найбільш послідовно юридично і організаційно підсумкова атестація юристів визначена у ФРН, де проводяться перший (після університетського навчання) і другий (після дворічного стажування – референдаріату) державні экзамени.

В США і Великобританії шлях до державного юриста дещо інший. Бар – екзаменування (усна співбесіда і письмова робота) є підставою для видачі ліцензії на право здійснення приватної юридичної діяльності в США.

У Великобританії кваліфікаційні випробовування ускладнюються дуалізмом «юридичної професії», тобто поділом адвокатів на соліситорів і баристерів. Заключні соліситорські і баристерські экзамени – це не перевірка знань, а перевірка готовності до самостійної юридичної практики.

Дисертаційне дослідження дозволяє висловити деякі міркування щодо реформи вітчизняної системи юридичної освіти. До її недоліків слід віднести:

- відсутність чітких і прозорих критеріїв для визначення державного замовлення у вищих навчальних закладах зі спеціальностей «право» та «міжнародне право»;
- брак чітких критеріїв, вимог і стандартів для професійної діяльності юриста;
- недостатнє (майже мінімальне) залучення професійних юридичних об'єднань до формування стандартів юридичної освіти.

Подолання цих недоліків можливе виключно шляхом реформування. Мова не про «удосконалення», «покращування» чи «модернізацію» юридичної освіти України, а докорінне її реформування з використанням зарубіжного досвіду, передусім, США, Великобританії і ФРН.

В першу чергу необхідне кардинальне зменшення числа вищих навчальних закладів, які сьогодні готують юристів. У нас їх чи не більше, ніж у всій Західній Європі.

По-друге, необхідна переорієнтація стандарту підготовки юриста відповідно до його фундаментальної ролі – утверджувати верховенство права через захист прав і свобод людини. Для цього потрібна набагато більша фінансова та академічна свобода правничих шкіл.

По-третє, необхідне впровадження ефективних форм практичної підготовки юристів на зразок німецького рефендаріату. Існуючі в Україні форми практик студентів-юристів вкрай малоефективні.

По-четверте, необхідна реформа підсумкової атестації випускників правничих шкіл. Державні экзамени мають перейти до відання обласних управлінь юстиції, обласних судів та професійних об'єднань юристів.

По-п'яте, необхідні розробка та застосування різноманітних засобів впливу до неефективних правничих шкіл аж до припинення їх діяльності.

Всі перелічені пропозиції заслуговують на законодавче закріплення. А поки що їх зміст не відображений ні у «Конституції реформування правничої освіти в Україні» (2016 р.), ні у проекті Закону України «Про юридичну (правничу) освіти і загальний доступ до правничої професії» (реєстраційний №7147 від 28 вересня 2017 р.).

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Абашкіна Н. В. Принципи розвитку професійної освіти в Німеччині: Монографія. – К.: Вища шк., 1998. – 207 с.
2. Аболонін Т. Alma Mutter. Як вчаться студенти в Німеччині // Дзеркало тижня. – 1997. – 9 серпня.
3. Аверьянов В. Профессиональная этика адвокатской деятельности. – URL: <http://www.law.edu.ru/doc/document.asp?docID=1132226>
4. Адвокат из Франкфурта-на-Майне. *Адвокат*. 1992. № 3–4.
5. Адыгезалова Г. Э. Оливер Уэдделл Холмс. Правоведение. 2006. № 5. С. 184–198.
6. Акимова Е.Я. Особенности правового регулирования формирования судейского корпуса в Германии. *Российское правосудие*. 2011. №8. С. 84–95.
7. Александренко В. Из истории английских университетов. *Юридический вестник*. 2007. № 9. С. 3–31; №10. С. 175–192.
8. Алексеєва Ж. М. Образ юриста в сучасній європейській культурі: Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук. К.: Київ. нац. ун-т вн. справ, 2008. 169 с.
9. Андреев А.Ю. Гумбольдтовская система классического немецкого университета. *Новая и новейшая история*. 2003. №3. С. 46–58.
10. Андрощук А. Г. Юридична освіта в США: проблеми професійної підготовки. *Проблеми вдосконалення підготовки юристів: професійні та морально-етичні аспекти*: Зб. матеріалів наук.-метод. конф., жовтень 2008 р. К.: КНЕУ, 2008. С. 65–80.
11. Андрощук А. Професійна підготовка юристів у Голландії. *Практичні проблеми юридичної освіти України в контексті європейської інтеграції*: матеріали Міжнар. конф., Київ, 20 вересня 2001. Нац. ун-т «Києво-Могилянська Академія», Мін-во у справах міжнарод. розвитку Великої Британії. К.: Видавн. дім «КМ Академія», 2001. С. 7–17.
12. Андрощук А. Профессиональная подготовка юристов в Германии.

Юридическая практика. 2001. 23 мая.

13. Андрошук А.Г. Професійна підготовка юристів у Німеччині: автореф. дис... канд. пед. наук: спец. 13.00.04 «Теорія та методика професійної освіти». АПН України, Ін-т вищ. освіти. К., 2006. 20 с.

14. Андрошук А.Г. Професія юриста в країнах Європейського Союзу. *Юридичний журнал*. 2011. № 2. С. 118–130.

15. Аннерс Э. История европейского права. Пер. со швед. М.: Наука, 1994. 397 с.

16. Антонов А. С. Юридическая деятельность: понятие, структура и содержание. *Юридическое образование и наука*. 2002. №1. С. 44.

17. Антонов И. П. Подготовка «юридического корпуса» в Германии. *Юридическое образование и наука*. 2001. № 2. С. 36–41.

18. Антропов Р. В. Закон о реформе юридического образования в Германии как концептуальная основа современной государственной политики в области подготовки юридических кадров // Материалы региональной научной конференции «Актуальные проблемы государственно-правового строительства в России», посвященной Дню юриста и Дню Конституции России. Чита, ЗабГУ. 2014. С. 12–19.

19. Антропов Р. В. История развития юридического образования в Германии: сущность, модели и этапы эволюции. *Genesis: исторические исследования*. 2015. №4. С. 251–264. URL: http://www.e-notabene.ru/hr/article_14496.html

20. Антропов Р. В. К вопросу о качестве подготовки выпускников в университетах Германии: первый юридический экзамен. *Проблемы современного образования в условиях глобализации: II международная научно-методологическая конференция*. Чита: 344 СибУПК, 2014. С. 32–46.

21. Антропов Р. В. Референдиат как особенность содержания обучения юристов в высшей школе ФРГ. *Вестник развития науки и образования*. 2014. № 4. С. 177–181.

22. Антропов Р. В., Антропова Н. А. Организационно-правовое

сопровождение референдарата в системе высшего юридического образования Германии (обращение к административному опыту Баварии). *Культура: управление, экономика, право*. 2015. №4. С. 30–36.

23. Антропов Р. В., Дондоков Ц. С. Подготовительная служба в системе университетской подготовки кадров для юридической деятельности в Германии: структурные особенности и тенденции в развитии. *Вестник Забайкальского государственного университета*. 2014. № 10. С. 131–138.

24. Антропов Р. В., Лупенко И. Ю. Blended learning как инновационная форма получения высшего образования в Германии: опыт для России. *Инновационные технологии в технике и образовании: VI Международная научно-практическая конференция*. Чита: Забайкальский государственный университет, 2015. С. 132–136.

25. Антропов Р.В. Система юридического образования в Федеративной Республике Германии. *Ученые записки: Научно-практический журнал ЗИП СибУПК*. 2003. № 4.

26. Антропов Р.В. Современный специалист и ключевые квалификации: особенности подготовки юридических кадров в Германии сб. ст. / отв. ред. М.А. Полутова; Забайкал. Гос. ун-т. *Теория и практика управления человеческими ресурсами*. II Междунар. науч.-практ. конф. (г. Чита, 28–29 мая 2015 г.). Чита: Забайкальский государственный университет, 2015. С. 32–36.

27. Антропов Р.В. Юридическое образование в Германии в историческом аспекте. *Genesis: исторические исследования*. 2015. № 6. С. 311–321. URL: http://e-notabene.ru/hr/article_16346.html

28. Апарова Т.В. Суды и судебный процесс Великобритании. Англия, Уэльс, Шотландия. М.: Ун-т междунар. права и экономики. Изд-во «Триада, ЛТД», 1996. 157с.

29. Ашин Г.К. Стратегия России в постиндустриальном мире и элитное образование. *Власть*. 2008. №1. С. 3–11.

30. Баженова Б. Доступ до правосуддя у Великобританії. *Право України*. 2006. № 1. С. 142–145.

31. Баженова Б. М. Спеціалізовані адвокати в Німеччині. *Вісник Академії адвокатури України*. 2004. № 1. С.76–82.
32. Бак М. Вартість ресурсів для забезпечення університетської освіти. *Вища освіта України*. 2014. № 4. С. 77–82.
33. Балабан А. М. Сопоставительный анализ подготовки юристов в России и США. *Юридическое образование и наука*. 2002. № 2. С. 32–34.
34. Барабаш Ю. Реформа правничої освіти: окремі складові успішної реалізації. *Юридичний журнал «Право України»*. 2017. № 10. С. 9–20.
35. Барбарига А. А. Британские университеты. М.: Высшая школа, 1979. 127 с.
36. Барблян А. Европа и университеты. *Вестник высшей школы*. 1991. № 1. С. 9–17.
37. Баренбойм П. Д., Деев Н. Н. Юридическое образование в США: организация и социальная функция. *Известия высших учебных заведений. Правоведение*. 1986. № 1. С. 47–52.
38. Барри М. М., Дубин С. Д., Джой Р. П. Юридическое образование в Соединенных Штатах Америки. *Юридическое образование: поиск новых стандартов качества. Материалы исследования*. М.: Институт и право общественных интересов, 2013. 416 с.
39. Батлер В. Адвокаты у Сполучених Штатах Америки. *Право України*. 2017. № 3. С. 157–164.
40. Батурина О. Б. Институт адвокатуры в Германии. *Аспирант и соискатель*. 2003. № 2. С. 135–137.
41. Безукладніков Ю. Основні напрями модернізації вищої юридичної освіти в Україні в контексті євроінтеграційних процесів. *Юридична Україна*. 2014. № 12. С. 82–87.
42. Беляев В.П. Юридическая деятельность: признаки, субъекты, функции. *Право и образование*. 2004. №6. С. 5–26.
43. Бергхорн Г. Система высшего образования ФРГ. *Международное сотрудничество*. 1997. №№ 1, 2.

44. Берлявский Л. Г. Пути и судьбы отечественного юридического образования: размышления по поводу книги Н.С. Бондаря «Российское юридическое образование как конституционная ценность: национальные традиции и космополитические иллюзии». М.: Юрист, 2014. *Юридическое образование и наука*. 2015. № 1. С. 33–36.
45. Берман Г. Дж. Западная традиция права: эпоха формирования / Пер. с англ. 2-е изд. М.: Изд-во МГУ, 1998. 624 с.
46. Бернам У. Правовая система США. М.: Новая юстиция, 2007. 1216 с.
47. Бернхем В. Вступ до права та правової системи США. К.: Вид-во «Україна», 1999. 555 с.
48. Бесараб Т.П., Павлюк М.М. Особливості перекладу юридичної термінології США та Великобританії. Проблеми та перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти: зб. наук. праць / за ред. Л. Л. Товажнрянського, О. Г. Романовського. Вип. 23–24 (27–28). Харків: НТУ ХПІ, 2009. С. 421–437.
49. Беланова Р. Основні філософські течії у розвитку вищої освіти США. *Рідна школа*. 2001. №5. С. 76–78.
50. Бігун В. С. Чи потрібно перевіряти чесність і порядність майбутнього правника (Американський досвід: теорія і практика). *Юридичний журнал*. 2003. № 6. С. 132–135.
51. Бігун В. Юридична освіта в Україні та Німеччині. *Юридичний журнал*. 2004. № 12. С. 78–84.
52. Бігун В.С. Юридична професія та освіта. Досвід США у порівняльній перспективі. К.: Видавнича організація «Юстиніан», 2006. 272 с.
53. Бланкенбург Э. Юристы и правовые инновации в Германии и США. *Государство и право*. 1997. № 5. С. 100–108.
54. Боботов С. В. Введение в правовую систему США. М.: НОРМА, 1997. 333 с.
55. Боботов С. В. Правосудие во Франции. М.: ЕАВ, 1994. 198 с.

56. Боголіб Т. М. Фінансові аспекти розвитку вищої освіти у США. *Фінанси України*. 2010. № 2. С. 70–82.
57. Боголіб Т. М. Конкуренція університетів: світовий досвід і українські реалії. *Вісник НАН України*. 2012. № 10. С. 31–41.
58. Боднарь Н.С. Российское юридическое образование как конституционная ценность: национальные традиции и космополитические иллюзии. М.: Юрист, 2014. 72 с.
59. Бодунов Є. Р. Юридичні чинники визначення рівня знань студентів. *Журнал східноєвропейського права*. 2014. № 4. С. 41–44.
60. Бойко В. Жінка-юрист в сучасному світі. *Юридична газета online*. URL: <http://yur-gazeta.com/publications/practice/inshe/zhinkayurist-u-suchasnomu-sviti.html>
61. Бойко І. С. Підготовка юристів у сфері морського права у системі юридичної освіти. *Правове регулювання економіки*. 2013. № 13. С. 205–212.
62. Бойцова В. В., Бойцова Л. В. Юридическое образование в Нидерландах. *Государство и право*. 1997. № 4. С. 103–107.
63. Бойчевська І.Б. Перспективи використання німецького досвіду щодо організації професійної соціалізації фахівців технічного профілю у технічних університетах України. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Педагогічні науки*. 2012. № 22(4). С. 237–243.
64. Болонський процес у фактах і документах (Сорбонна – Болонья – Саламанка – Прага – Берлін) / Упоряд.: М.Ф. Степко, Я. Я. Болюбаш, В. Д. Шинкарук та ін. Тернопіль: Економічна думка ТАНГ, 2003. 59 с.
65. Болонський процес у фактах і документах / Упоряд.: М.Ф. Степко, Я. Я. Болюбаш, В. Д. Губенко, І. І. Бабін. К. Тернопіль, 2003. 11 с.
66. Болонський процес у фактах і документах. (Сорбонна-Болонья-Саламанка-Прага-Берлін) / Упорядники: Степко М. Ф., Болюбаш Я. Я., Шинкарук В. Д., Грубінко В. В., Бабін І. І. Тернопіль: Вид-во ТДНУ ім. В. Гнатюка, 2003. 52 с.

67. Болонський процес: Документи / Уклад.: З. І.Тимошенко, А.М. Грехов, Ю.А. Гапон, Ю.І. Палеха. К.: Вид-во Європ. Ун-ту, 2004. 169 с.
68. Болонський процес: Документи. К.: Вид-во Європ. ун-ту, 2004. 164 с.
69. Болотна Н. Розвиток юридичної освіти в Україні: яким має бути викладання соціально-правових дисциплін сьогодні. *Вища школа*. 2001. № 2–3. С. 59–67.
70. Бондарь Н. С. Современные ориентиры российского юридического образования: национальные традиции или космополитические иллюзии. *Юридическое образование и наука*. 2013. № 1. С. 7–16.
71. Бондарь Н. С. Российское юридическое образование как конституционная ценность: национальные традиции и космополитические иллюзии. М.: Юрист, 2014. 72 с.
72. Братасюк М.Г. Криза державоцентристської моделі юридичної освіти в сучасній Україні та можливі шляхи її подолання. *Європейська юридична освіта і наука: Зб. наук. праць Міжнар. наук.-практ. конф. 12–14 жовтня 2012 р.* К.: Вид-во Ліра-К, 2012. С. 13–17.
73. Братиця Г. Стратегії реформування вищої школи Німеччини у контексті Болонського процесу. *Вісн. Львів. ун-ту. Серія педагогічна* 2007. Вип. 22. С. 262–267.
74. Валеев Р. Г. Освітнє право України: навч. посібник. Луганськ: Луганська правова фундація, 2011. 287 с.
75. Васенина И.В., Клечкова Н.В. Вопросы повышения качества образования (по материалам социологического исследования учебного процесса на юридическом факультете МГУ имени М.В.Ломоносова. *Вестник Московского университета. Серия 11. Право*. 2009. № 5. С. 62–76.
76. Василенко І. Удосконалення та реформування освітньої системи у провідних країнах світу: [Освітні системи США, Великої Британії]. *Вища школа*. 2009. № 5. С. 77–89.
77. Васильева Е. Оценка деятельности преподавателей в вузах США.

Педагогика. 2005. № 10. С. 90–94.

78. Васюк О. Реформування вищої освіти Німеччини. *Вісник книжкової палати*. 2006. № 4. С. 48–50.

79. Введение в специальность «юриспруденция». М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2004. 255 с.

80. Введение в юридическую профессию: учебник для бакалавров / Ю.А.Веденеев, М.В.Захарова [и др.]; отв. ред. Т.Н.Радько; Моск. гос. юрид. акад. им. О.Е. Кутафина. М.: Проспект, 2013. 352 с.

81. Великая Хартия европейских университетов (Болонья, 18 сентября 1988 г.). URL: <http://www.sgu.ru/node/30323>

82. Вершинин А. П. Юридическое образование в Федеративной Республике Германии: опыт организации. *Правоведение*. 1992. № 1. С. 76–80.

83. Власихин В. А. Юридическая профессия и юридическое образование в США. *Юрфак*. 2000. № 8. С. 30–38.

84. Власихин В.А. Основные черты правовой системы США. *Россия и Америка. Электронный научный журнал*. 2007. № 3. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.rusus.ru/?act=read&id=62>

85. Власов Ю.Л. Юридична діяльність // Юридична енциклопедія. Том 6. – К.: «Укр. енцикл.», 2004. – С.469-470.

86. Водолагин С.В. Свободные профессии как социальный институт и объект правового регулирования в России и за рубежом // *Закон*. – 2012. – №6. – С.123-131. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.centern-bereg.ru/o1496.html>

87. Войтюк І. Аналіз досвіду регулювання та стану юридичної освіти та науки в окремих європейських країнах. – К.: Проект «Справедливе правосуддя», 2012. – 21 с. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.fair.org.ua/content/library_doc/FAIR__Report_Legal_Education_in_Europe_UKR1.pdf

88. Волошина Г. Поняття правничої професії та умови доступу до неї, оцінювання результатів фахової підготовки на прикладі Австрії //Європейська

юридична освіта; наука: Зб. наук. праць Міжнар. наук-практ. проф. 11-13 жовтня 2013 р. – К.: Вид-во Ліра-К, 2013. – С.65-67.

89. Ворожейкина О. Л. Высшее образование в ФРГ: пути развития // Современная Европа. – 2004. – №4. – С.123-134.

90. Воронцова К. Загальна характеристика вищої юридичної освіти Великої Британії // Молодь і ринок. – 2015. – №5. – С.152-154. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Mir_2015_5_34

91. Вхождение национальной системы высшего образования в европейский простір вищої освіти та наукового дослідження: моніторинг, дослідж.: аналіт. звіт / Міжнарод. благод. Фонд «Міжнарод. Фонд дослідж. освіт. політики»; кер. авт. кол. Т. В. Фініков. – К.: Таксон, 2012. – 54 с.

92. Высшая юридическая школа им. Буцериуса в Гамбурге. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.de-web.ru/article/a-770.html>

93. Гаврилова А. В. История адвокатуры Англии // Альманах современной науки и образования. – Тамбов: Грамота, 2007. – №2. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.gramota.net/materials/1/2007/2/128.html

94. Галай О. А. Педагогічна характеристика викладання у юридичних вузах США // Вісник Асоціації юридичних клінік України. – 2005. – №2. – С.2-3.

95. Гамалія К.М. Наука як специфічна форма людського знання у Давній Греції // Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. 2013. – Випуск 19. Том II. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv

96. Герасименко А.П. Предметные пределы теории государства и права. Часть 1 // Вестник Амурского государственного университета. – 2015. – Вып.70. – С.47-52. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://elibrary.ru/item.asp?id=24295336>

97. Гермунский Б. С. Философия образования XXI века. – М.: Совершенство, 1998. – 605 с.

98. Глазунова Л.А. Хартия студентов в британском колледже // Профессиональное образование. – 2002. – №10. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.491602.pc-forums.ru/11612.html>
99. Гловацький І. Ю. Адвокатура зарубіжних країн (Англія, Німеччина, Франція). – К.: Атіка, 2007. – 588 с.
100. Гловацький І.Ю. Адвокатура США. – Львів: Ліга-Прес, 2015. – 280 с.
101. Головки С. А. Высшее образование во Франции. Актуальные проблемы и противоречия / С. А. Головки. – Минск, 1980. – 128 с.
102. Головченко В. Я. Я б у правники пішов... Як отримують юридичну освіту в Німеччині // Демократична Україна. – 2000. – 1 червня.
103. Голосніченко І. До питання свободи і самоврядування у сфері юридичної освіти та науки в Україні // Право України. – 2018. – №1. – С.251-264.
104. Горбунова Л. Роль правової освіти в утвердженні верховенства права // Право України. – 2006. – №4. – С.154-159.
105. Гордон Р. У. Юридическое образование в США: истоки и развитие // Юридическое образование в США. – 2002. – Т.7. – №2. – С.6-11.
106. Городецька Ю.Ю. Законодавче закріплення доступності вищої освіти для студентської молоді з інвалідністю в європейських державах // Юридичний вісник. – 2011. – №2. – С.120-121.
107. Горський В. Погляд на американський університет з Києво-Могилянського подвір'я // Вітчизна. – 1998. – №9-10. – С.123-127.
108. Государственные приоритеты в науке и образовании. – М.: ИНИОН РАН, 2001. – 232 с.
109. Граверт Р. Юридическое образование в Федеративной Республике Германии. Система. Проблемы. Перспективы // Советское государство и право. – 1991. – №4. – С.95-112.
110. Грошева В. Получение юридического образования в Германии в рамках двухступенчатого обучения (бакалавр / магистр) // Deutsch-Russische

Juristenvereinigung. Германно-Российская ассоциация юристов. Сборник статей о праве Германии. – 2017. – Выпуск №2 (май). – С.489-495.

111. Гурак Р. В. Розвиток юридичної освіти в період ренесансу та нового часу // Журнал східноєвропейського права. – 2014. – № 10. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://easternlaw.com.ua/wp-content/uploads/2014/12/gurak_10.pdf

112. Гурак Р. В. Юридична освіта в Сполучених Штатах Америки // Право і суспільство. – 2015. – №2. – С.3-9.

113. Гурак Р.В. Розвиток сучасної юридичної освіти в європейських країнах // Електронне наукове видання «Порівняльно-аналітичне право». – 2014. – №6. – С.382-384.

114. Гуревич. Р. Вища освіта в Канаді // Вища освіта України. – 2006. – №4. – С.87-91.

115. Гусарев С. Д. Юридична діяльність: методологічні та теоретичні аспекти. – К. : Знання, 2005. – 332 с.

116. Гусарев С. Д. Юридична професія в контексті правової спадщини Риму // Часопис Київського університету права. – 2006. – №1. – С.21-24.

117. Гусарев С.Д., Тихомиров О.Д. Юридична деонтологія (Основи юридичної діяльності). Навчальний посібник. – К.: Знання, 2005. – 655 с.

118. Гуторов В.А. Политика и образование: историческая традиция и современные трансформации // Полис. Политические исследования. – 2015. – № 1. – С.14-15.

119. Давид Р., Жоффре – Спинози К. Основные правовые системы современности. / Пер. с фр. В.А. Туманова. – М.: Междунар. отношения, 1999 – 400 с.

120. Давидова М. Порівняльно-правовий підхід до юридичної освіти: пошук універсальних підстав // Право України. – 2013. – №3-4. – С.308-315.

121. Давидова Н. Вища юридична освіта у Сполучених Штатах Америки. Право України. – 2012. – №3-4. – С.495-503.

122. Давидова Н. Юридична освіта в США та Україні // Право України. –

2013. – №1-2. – С.379-382.

123. Де вчитися найкраще? / Експрес. – 2015. – 3 липня – 6 серпня. – С.20.

124. Демешева Ю. Престиж професії юриста во Франції і в Німеччині // *Каково это быть юристом?* Сост. Е. Мишина. – М.: Фонд “Либеральная миссия”, 2010. – С.58-78.

125. Денисенко В.В. Легитимность как характеристика сущности права. Введение в теорию. – М.: Юрлитинформ, 2014. – 184 с.

126. Денищук І. Формування моральної культури як складової професійної підготовки майбутніх юристів: Автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07. – Тернопіль: Терноп. нац. пед. ун-т ім. В. Гнатюка, 2010. – 20 с.

127. Дент М. О практиці преподавання методом Сократа // *Юрфак.* – 2013. – №14. – С.2-7.

128. Дерра М. Получение юридического образования в Германии // *Сборник статей о праве Германии.* – 2015. – № 1. – С.433-444.

129. Десятник В.О. Критично-правове мислення: прогрес науки // *Часопис Київського університету права.* – 2015. – №4. – С.19-24.

130. Димитрова М.В. Органи адвокатського самоуправління в Федеративній Республіці Німеччини // *Актуальні проблеми держави і права.* – 2010. – Вид.53. – С.439-445.

131. Дмитриченко М.Ф. Вища освіта і Болонський процес. – К.: Знання України, 2006. – 440 с.

132. Доброхотова Е. Н. Практическое обучение юристов в России: История становления и перспективы развития (на примере Юридической клиники в СПбГУ): автореф. дисс. на соискание ученой степени кандидата юридических наук: спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве». – С-Пб., 2007. – 21 с.

133. Дубчак Н.С. Досвід організації та діяльності юридичних клінік в країнах правової системи англо-американського типу // *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія право. Вип. 21. Частина II.*

Том 1. – 2013. – С.36-38.

134. Дудырев Д. Ф. Российское юридическое образование в эпоху реформ (опыт сравнительно-исторического анализа) // Государство и право. – 2005. – №1. – С.88-91.

135. Дулеба М. В. Сучасна юридична освіта на шляху до гармонізації та розширення // Вісник Асоціації юридичних клінік України. – 2005. – №2. – 124 с.

136. Дятченко Л. Европейские дебаты о роли университетов в обществе знаний: уроки для СНГ / Л. Дятченко, Т. Давыденко, В. Московкин // Высшее образование в России. – 2006. – №12. – С. 3-15.

137. Дячек В., Кесмина Н. Святе місце // Юрист. – 2010. – №1-2. – С.16-19.

138. Еволюція етосу юриста в Україні (історичний та соціально-психологічний нарис). За ред. В. О. Лозового та В. О. Рум'янцева. – Х.: Право, 2011. – 264 с.

139. Единственный миллиардер по праву. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://lawtoday.ru/news/1443-edinstvennyu-milliarder-po-pravu.html>

140. Європейська юридична освіта і наука. Зб. наук. праць Між нар. наук.- практ. конф. 12-14 жовтня 2012 р. – К.: Вид-во Ліра – К, 2012. – 300 с.

141. Європейська юридична освіта і наука: Зб. наук. праць Міжнар. наук.- практ. конф. 11-13 жовтня 2013 р. – К.: Вид-во Ліра –К, 2013. – 248 с.

142. Єлов В. А. Юридична освіта у США: навч. посіб. – К. : Школяр, 2004. – 160 с.

143. Єрасов Б. Середньовічні університети Європи: виникнення і типологія / Б. Єрасов , Т. Тищенко // Зб. наук. праць Полтавського держ. пед. ун-ту ім. В. Г. Короленка. – Сер. «Педагогічні науки». – 2006. – Вип. 6. – С.100-112.

144. Жалинский А., Рерихт А. Введение в немецкое право. – М.: Спарк, 2001. – 767 с.

145. Жалинский А.Э. Введение в специальность «Юриспруденция». Профессиональная деятельность юриста: учеб. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: «Проспект», 2009. – 362 с.
146. Жебровська К. А. Особливості моделей юридичної освіти в США // Порівняльно-аналітичне право. – 2014. – №5. – С.27-29.
147. Желуденко М. Ціннісний аспект освіти і виховання Німеччини // Вісник Львів. ун-ту. Серія педагогічна. – 2008. – Вип.23. – С.202-208.
148. Жуланов А.В. Демократизация образования США второй половины XIX- начало XX в. Дис. ...канд. пед. наук. – Волгоград, 2008. – 211 с.
149. Жултек С., Ковальська К.-Ю. Впровадження належної практики у сферу вищої юридичної освіти: реформа навчальної програми на факультеті права й адміністрації Варшавського університету // Юридичний журнал «Право України». – 2017. – №10. – С.108-120.
150. Загальний кодекс правил для адвокатів країн Європейського співтовариства. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/994_343
151. Загальноєвропейський простір вищої освіти – досягнення цілей: Комюніке Конференції міністрів країн Європи, відповідальних за сферу вищої освіти // Вища школа. – 2005. – №4. – С.20-25.
152. Задорожний Ю. А. Зародження та формування юридичної освіти в країнах Західної Європи // Проблеми вдосконалення підготовки юристів: професійні та морально-етичні аспекти: Зб. матеріалів наук.-метод. конф., жовтень 2008 р. – К.: КНЕУ, 2008. – С.127-131.
153. Задорожний Ю. Роль римського права у процесі становлення та розвитку університетів у країнах Західної Європи // Право України. – 2009. – №3. – С.153-160.
154. Закон України «Про вищу освіту» від 01.07.2014 р. // Урядовий кур'єр. – 2014. – №146. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1556-18>
155. Зарубежный опыт оказания бесплатной юридической помощи в

рамках юридических клиник. Часть 1. / Под ред. Александрова Е.Ю., Блинов О.И. – М.: КСП МГИМО, 2011. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ksp.mgimo.ru/research/rs01.html>

156. Зарубежный опыт: сообщество юристов в Германии. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://studopedia.org/1-33994.html>

157. Захаров В. В. Современные модели юридического образования: традиции и новации / Актуальные проблемы российского права. – 2014. – №10 (47). – С.2130-2140. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://aprrp-msal.ru/articles/2014/10/30/article_101134.html

158. Захаров В. В., Ильина Т. Н. Юридическое образование в Великобритании: традиции и перспективы развития // Audiforum: электронный научный журнал Курского государственного университета. – 2014. – № 2. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://cyberleninka.ru/article/n/yuridicheskoe-obrazovanie-v-velikobritanii-traditsii-i-perspektivy-razvitiya>

159. Захарова М.В. Система оценки знаний юридических кадров во Франции // Юридическое образование и наука. – 2013. – №1. – С.31-33.

160. Збірка договорів Ради Європи. Українська версія. – К.: Парламентське вид-во, 2000. – 654 с.

161. Зіллер Ж. Політико-адміністративні системи країн ЄС: порівняльний аналіз / пер. з фр. – К.: Основи, 1996. – 420 с.

162. Злобин Н.В. Америка ... Живут же люди! – М.: Эксмо, 2012. – 416 с.

163. Зовнішнє тестування випускників шкіл США: тест академічних здібностей: [Тест SAT, за допомогою якого в США перевіряють готовність випускників шкіл до навчання в коледжах] // Вісник. Тестування і моніторинг в освіті. – 2006. – №10/11. – С.36-63.

164. Ильина Т. Н. Юридическое образование в США: история и современность. 2010. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.scientific-notes.ru/pdf/015-043.pdf

165. Ильна Т.Н. Генезис юридического образования в Германии (XII – начало XX века) // История государства и права. – 2013. – №20. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.center-bereg.ru/1228.html>
166. Іванків І. Зміна підходів до викладання у юридичній освіті як основна передумова формування професійного правника // Юридичний журнал «Право України». – 2017. – №10. – С.73-82.
167. Ігнатюк О. А. Особливості підготовки сучасних фахівців у системі вищої професійної освіти США // Теорія і практика управління соціальними системами. – 2011. – №1. – С.55-64.
168. Каверина Э. Ю. Особенности современных программ высшей школы США // США – Канада. Экономика. Политика. Культура. – 2005. – №10. – С.42-103.
169. Кагановська Т. Є. Взаємозв'язок між юридичною освітою і юридичною професією: українсько-європейський контекст // Вісник Харківського нац. ун-ту ім. В. Каразіна. Серія право. – 2014. – Вип.18. – С.7-12.
170. Казачкова З. М., Ключковская И. Н. Юридическое образование в США: совершенствование модели // «Lex russica». – 2013. – № 7. – С.774-780. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.center-bereg.ru/1281.html>
171. Кайгородская Е. И. Реализация конституционно закрепленной свободы преподавания в рамках Болонского процесса // Право и образование. – 2006. – № 1. – С.208-212.
172. Каково это – быть юристом? Составитель Е. Мишина. – М.: Фонд «Либеральная миссия», 2010. – 280 с.
173. Калганова О. А. Моральна культура юриста як складова юридичної професії / О. А. Калганова, Л. В. Гапоненко // Право і суспільство. – 2013. – №1. – С.3-7.
174. Калинюк С.С. Інститут адвокатури в механізмі реалізації права людини і громадянина на правову допомогу: конституційно-правовий аспект. Дис. ... к.ю.н. 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право. – Ужгород: Ужгородський національний університет, 2015. – 203 с.

175. Каминская Е.В. Разнообразие современного юридического английского языка // Язык и мир изучаемого языка. – Саратовский институт (филиал) ФГБОУ ВПО «Российский государственный торгово-экономический университет», 2012. – №3. – С.32-41. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://elibrary.ru/item.asp?id=21187988&>

176. Камышанский В. П. О количестве и качестве юристов в современной России // Юридическое образование и наука. – 2010. – № 4. – С.5-8.

177. Кананыкина Е. С. Историко-правовой анализ систем образования // Право и образование. – 2005. – №4. – С.260-272.

178. Кананыкина Е. С. Систематизация нормативно-правовых актов об образовании // Право и образование. – 2006. – №1. – С.213-226.

179. Кананыкина Е.С. Делегированное и локальное нормотворчество Великобритании в сфере образования // Юридическое образование и наука. – 2010. – № 4. – С.20-23.

180. Карнаков Я. В. Особенности юридического образования в США // Закон. – 2009. – №3. – С.73-84.

181. Карташов В.Н. Юридическая деятельность: понятие, структура, ценность. – Саратов: Сарат. гос. ун-т, 1989. – 218 с.

182. Кахнич В. С. Становлення і розвиток правової освіти та науки на юридичному факультеті Львівського університету (XVII-XX ст.): історико-правове дослідження: Автореф. дис. ... канд. юри д. наук: 12.00.01 / Кахнич В. С. – Львів, 2012. – 20 с.

183. Кашанин А. Влияние господствующего правопонимания на состояние и престиж юридической профессии // Каково это – быть юристом? / Сост. Е. А. Мишина. – М.: Фонд «Либеральная миссия», 2010. – С.24-57.

184. Квієк М. Глобалізація і вища освіта // Вища школа. – 2001. – №4-5. – С.107-118.

185. Кембридж і кембриджська освіта // Сучасна освіта. – 2004. – № 4. – С.48-49.

186. Кембріджський університет: 800 років академічної демократії // Кампус. – 2009. – Березень. – С.48-52.

187. Кислов А.Г. Об постакадемических перспективах университетов // Образование и право. – 2008. – №1. – С.37-45.

188. Кіщенко Ю. В. Формування професійної майстерності вчителя в системі педагогічної освіти Англії та Уельсу: Монографія. – Херсон: ХДУ, 2004. – 172 с.

189. Клімова Г. П. Особливості американської моделі правового виховання // Правове виховання в сучасній Україні. – 2-ге вид, перероб. і допов. – Харків: Право, 2013. – С.195-216.

190. Клімова Г.П. Вища юридична освіта США як чинник формування правової культури американських громадян // Вісник національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія: Зб. наук. пр. – Х.: Право, 2013. – № 3. – 132-139. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnyua_2013_3_18

191. Ключевский В.О. Письма, дневники, афоризмы и мысли об истории. – М.: Наука, 1968. – 528 с.

192. Ковалев П. Кто был на свете всех престижней? Обзор самых популярных профессий всех времен // Газета «День». – 2012. – 7 ноября. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://day.kyiv.ua/ru/article/obshchestvo/kto-byl-na-svete-vseh-prestizhney>

193. Колесников П. М. Юридическое образование в США: история и современное состояние // Государство и право. – 2010. – № 8. – С.74-80.

194. Колоскова И. Ю. Соколов Н. Я. Юристы как социально-профессиональная группа (советский период) // Государство и право. – 2003. – №3. – С.63-70.

195. Комаров В. Вища юридична освіта України: нові виміри // Юридичний журнал «Право України». – 2017. – №10. – С.20-38.

196. Конвенція про визнання кваліфікацій з вищої освіти в

європейському регіоні. Лісабон, 11 квітня 1997 р. – В кн.: Законодавчі акти України з питань освіти. Станом на 1 квітня 2004 р. – К.: Парламентське вид-во, 2004. – С.387-403.

197. Конституции зарубежных государств. Учебное пособие. – М.: Издательство БЕК, 1992. – 432 с.

198. Конституционное право и конституционная компаративистика в системе российского юридического образования: Сборник докладов. – М.: Институт права и публичной политики, 2009. – 264 с.

199. Конституційний Суд України: Рішення у справі про доступність і безоплатність освіти від 04.03.2004 № 5-рп/2004. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-04>

200. Копанева Е. В. В Оксфорде самое страшное – прослыть серой мышкой. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://fakty.ua/174005-v-oksforde-samoe-strashnoe-proslyt-seroj-myshkoj>

201. Корнілова А.В. Ключові кваліфікації компетентності особистості у вищих навчальних закладах Німеччини // Шлях освіти. – 2005. – №3. – С.18-22.

202. Коротич В. На что потратит миллиард // Бульвар Гордона. – 2013. – №8. – С.4.

203. Корсак К. В. Світова вища освіта. Порівняння і визнання закордонних кваліфікацій і дипломів. / За заг. ред. проф. Г. В. Щокіна: Монографія. – К.: МАУП-МКА, 1997. – 208 с.

204. Косарев А.И. Римское частное право. – М.: Закон и право, ЮНИТИ, 1998. – 254 с.

205. Костенко О. М. Європейська юридична освіта (Конституціональний підхід) // Часопис Київського університету права. – 2003. – №1. – С.75-78.

206. Кочеткова Т. О. Университеты Германии: от реформы Гумбольдта до Болонского процесса // Высшее образование в России. – 2011. – №3. – С.137-142.

207. Кравченко А.П. Немецкий язык для юристов: Учебное пособие. – М.: ИКЦ, МарТ; Ростов на Дону: ИВ. Центр МарТ, 2004. – 288 с.

208. Краснянський М. Ліга Плюща, або вища освіта у США // День. – 2011. – №184. – 13 жовтня. – С.6.
209. Кривельская О.В. Административная юстиция Германии: статус судей // Право и образование. – 2005. – №1. – С.144-154.
210. Кудін А. Особливості підготовки фахівців у вищих навчальних закладах ФРН // Вища школа. – 2006. – №4. – С.51-58.
211. Кудрявцева Е. В. Гражданское судопроизводство Англии. – М.: Городец, 2008. – 320 с.
212. Кузів М. З історії профорієнтаційної роботи в Німеччині // Вісник Львівського університету. Серія Педагогічна. Вип. 23. – Львів: ЛНУ ім. І. Франка. 2008. – С.214-215.
213. Кузнєцова Н. Забезпечення якісної практичної підготовки студентів-юристів як невід'ємна складова реформування юридичної освіти // Юридичний журнал «Право України». – 2017. – №10. – С.66-73.
214. Куковська Т. С. Основні форми і методи професійної підготовки в юридичних навчальних закладах США // Актуальні проблеми соціології, психології і педагогіки. – 2012. – № 14. – С.205-209.
215. Кучерявенко М. Реформування юридичної освіти в Україні: крок вперед чи назавжди назад. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://afl.org.ua/news/reformuvannya-yuridichnoyi-osviti-krok-vpered-chi-nazavzhdi-nazad/>
216. Лапшина И. Е., Аркадьева Т. А., Валеева М. А. Юридическое образование за рубежом (опыт США и ФРГ) // Концепт. – 2014. – № 12 (декабрь). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://e-koncept.ru/2014/14366.html>
217. Ларін М. Німецька дисципліна поширюється й на адвокатів // Юридичний вісник. – 2000 – 27 липня.
218. Ларін М. Як стати юристом у США // Юридичний вісник України. – 2000. – 24 лютого – 1 березня. – С.4.
219. Левитан К. М. Подготовка юристов в ФРГ (из опыта

международных связей УрГЮА) // Российский юридический журнал. – 2001. – №2. – С.145-152.

220. Леже Р. Великие правовые системы современности: сравнительно-правовой подход / Пер. с фр. А.В. Гряднова. – М.: Волтерс Клувер, 2009. – 584 с.

221. Лион-Кан А. Проблемы юридического образования. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.france-jus.ru/upload/docs/Problemes_enseignement_droit.pdf

222. Лісунова І., Павленко В.В. Оксфордський університет – один із найбільших у Європі // Модернізація вищої освіти в Україні та за кордоном: зб. наук. праць / за заг. ред. д.п.н., проф. С.С. Вітвицької, к.п.н., доц. Н.М. Мирончук. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І.Франка, 2014. – С.217-221.

223. Лоджук М. М. Юридична клініка: від ідей професора Георга Фроммгольда до їх реалізації в сучасній Україні // Юридичний вісник. – 2011. – №4. – С.143-147.

224. Лонбэй Д. Юридическое образование в Англии и Уэльсе // Юридическое образование: поиск новых стандартов качества. Материалы исследования. – М.: Институт «Право интересов», 2013. – 416 с.

225. Лоссов С., Нордхюес П. Юридическое образование в Германии // Юридическое образование: поиск новых стандартов качества. Материалы исследования. – М.: Институт «Право общественных интересов», 2013. – С. 252-280.

226. Лукіна Т. О. Доступність освіти як показник результативності державного управління освітою в Україні // Вісник Національної академії державного управління при Президентові України. – 2013. – №3. – С.114-120. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadu_3013_3_19

227. Лучшие «юридические» университеты Великобритании. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [http:// study-england.com.ua/news/59.html](http://study-england.com.ua/news/59.html)

228. Майданик Р. А. Методика вирішення юридичного казусу в приватному праві Німеччини та України / Р. А. Майданик // Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки. – 2014. – Т. 155. – С.52-58. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/NaUKMAun_2014_155_15

229. Майоров В.И. Введение в юридическую специальность: Учебное пособие. – Челябинск: Изд-во ЮУрГУ, 2005. – 146 с.

230. Макарчук В.С. Історія світової та вітчизняної адвокатури: курс лекцій. Навчальний посібник. / В.С.Макарчук. – Львів: Ліга-Прес, 2017. – 264 с.

231. Малахов В. П. Юридическое образование как правопонимание // Энциклопедия правоведения или интегральная юриспруденция? – М.: Норма, 2013. – С.113-118.

232. Малешин Д. Я. Вызовы для современной высшей юридической школы // Закон. – 2014. – №1. – С.30.

233. Малько А. В., Саломатин А. Ю. Сравнительное правоведение. – М.: Норма, 2015. – 352 с.

234. Мальцев Г. В. Реформа юридического образования и Болонский процесс // Право и образование. – 2006. – № 6. – С.71-77.

235. Масальський В. І. Правова і юридична освіта у сучасній Україні: про сутність термінів та правомірність їх використання // Грані: Науково-теоретичний громадсько-політичний альманах. – 2011. – №3. – С.157-162.

236. Мачуська І. Б. Досвід підготовки юристів Австрії та США // Проблеми вдосконалення підготовки юристів: професійні та морально-етичні аспекти: Зб. матеріалів наук.-метод. конф., жовтень 2008 р. – К.: КНЕУ, 2008. – С.213-216.

237. Мельник Р., Шаблій О., Шлоер Б. Докорінна реформа юридичної освіти як основна умова утвердження правової державності в Україні // Юридичний журнал «Право України». – 2017. – №10. – С.56-66.

238. Метод кейсов. Материал из E-executive. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.e-executive.ru/wiki/index.php/>

239. Михайленко О.В. Порівняльний аналіз професійної підготовки

фахівців-юристів в Україні, Німеччині та США // Наук. записки НДУ ім. М. Гоголя. Психолого-педагогічної науки. – 2011. – №1. – С.183-188.

240. Михайлов А.М. Очерки теории и истории английского права: монография. – М.: Юрлитинформ, 2015. – 368 с.

241. Мишина Е. Истоки престижа судейской профессии в Америке: возможные уроки для России // Институт современной России. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://imrussia.org/ru/аналитика/право/1229-the-judicial-profession-in-america-what-russia-can-learn>

242. Мишина Е. Каково это – быть юристом? – М: Фонд «Либеральная миссия», 2010. – 280 с.

243. Мінецька І. Українські ВНЗ щороку заробляють 65 мільйонів доларів на навчанні іноземців / І. Мінецька // Освіта України. – 2007. – 3 квіт. (№28). – С.2.

244. Мінченко О. В. Окремі аспекти правової системи Німеччини / О.В. Мінченко // Науковий вісник КНУВС. – 2006. – № 2. – С.101-108.

245. Мінченко О. В. Підготовка вищого керівного складу поліції Німеччини / О.В. Мінченко // Правова держава. Випуск 18. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – 2007. – С.571-577.

246. Мінченко О. В. Юридична освіта у США, Франції та Австрії: порівняльно-правове дослідження // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. Серія: Право та державне управління. – 2011. – №1. – С.103-107.

247. Мінченко О. Юридична професія у Німеччині: аналіз окремих питань // Право України. – 2006. – №1. – С.140-142.

248. Мінченко О.В. Особливості здійснення юридичної діяльності в умовах германської правової сім'ї. – Ав. дис. ... канд. юрид. наук. – 12.00.01. – К.: КНУВС, 2009. – 20 с.

249. Мінченко О. В. Використання правового досвіду Німеччини в контексті Європейської інтеграції / О.В. Мінченко // Формування громадянського суспільства та правової держави в контексті Європейської

інтеграції: тези доп. наук.-практ. конф. – Київ, 21-22 квітня 2006 р. – Ч. 1. – К.: Київський національний університет внутрішніх справ, 2006. – С.169-171.

250. Мінченко О. В. Суддівська діяльність у Німеччині / О.В. Мінченко // Підприємництво, господарство і право. – 2008. – №1. – С.152-156.

251. Можяева Л. Г. Эволюция форм подготовки специалистов за рубежом (США, страны Западной Европы, Япония): Науч. – аналит. обзор. – М.: ИНИОН РАН, 1993. – 92 с.

252. Моисеева Е. Юридическое образование в России: анализ количественных данных. – СПб: ИПП ЕУСПб, 2015. – 20 с.

253. Монастырская Т.И. Реализация идей Болонского процесса в Германии: дискуссии и реальность // Высшее образование сегодня. – 2008. – №10. – С.87-92.

254. Мухін В. В. Професійна правосвідомість: поняття, особливості, функції: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / В. В. Мухін; Національна юридична академія ім. Ярослава Мудрого – Х., 2007. – 18 с.

255. Мышенко С. А. Проблемы реализации права на высшее образование в условиях Болонского процесса и пути их решения: Опыт ФРГ // Известия ИГЭА. – 2014. – №2. – С.118-125. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://cyberleninka.ru/article/n/problemy-realizatsii-prava-na-vysshee-obrazovanie-v-usloviyah-bolonskogo-protssessa-i-puti-ih-resheniya-opyt-frg>

256. Наказ Міністерства освіти та науки України «Про затвердження типового положення про юридичну клініку вищого навчального закладу України» від 03.08.2006 р. // Офіційний вісник України. – 2006. – №32. – С.680.

257. Насіленко Л. Специфіка професійної підготовки майбутніх юристів в Україні та Німеччині // Порівняльна професійна педагогіка. – 2013. – №1. – С.345-350.

258. Наши вузы пока не дотягивают до мировых стандартов // «МК» в Украине. – 15-21 октября 2008 г. – С.3.

259. Никифорова Е. Зарождение профориентации в США и ее основоположник Фрэнк Парсонс. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа:

http://prof-buro.ru/O-proforientatsii/Zarozhdenie_proforientazii_v_ssha_i_ee_osnovopolozhnik_frank_parsons/

260. Николаев Б. В. Развитие правового регулирования высшего образования в США в XVIII-XIX вв. // История государства и права. – 2008. – №5. – С.32-34.

261. Николаев В. В. Развитие правового регулирования высшего образования в США во второй половине XX в. // Государство и право. – 2008. – №8. – С.94-98.

262. Новикова Н. С. Болонский процесс и высшее юридическое образование // Правоведение. – 2003. – №2. – С.248-255.

263. Носік Ю. В. «Американська мрія» про юридичну освіту. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.fulbright.org.ua/doc/Nosik.pdf>

264. Нудьга Г. Українські студенти в університетах Європи у XIV-XVIII ст. // Хроніка. – 2000. – Вип. 71. – С.108-152.

265. Обидина Л. Б. Юридическое образование в Баварии // Государство и право. – 1997. – №7. – С.66-70.

266. Оллі Н. Структура юридичної професії та докваліфікаційна професійна підготовка юристів в Англії та Уельсі // Практичні проблеми юридичної освіти України в контексті європейської інтеграції: Матеріали Міжнар. конф., Київ, 20 вересня 2001. / Нац. ун-т «Києво-Могилянська Академія», Мін-во у справах міжнарод. розвитку Великої Британії. – К.: Видавн. дім «КМ Академія», 2001. – С.104-116.

267. Опришко В. Юридична освіта за світовими стандартами / В. Опришко // Юридичний журнал. – 2003. – №12.

268. Організація професійної діяльності юриста: теорія і практика / Пер. з англ.; наук. ред. перекл. В. І. Андрейцев – К.: Знання, 2006. – 478 с.

269. Осакве К. Сравнительное правоведение. Схематический комментарий. – М.: Юристъ, 2008. – 830 с.

270. Особенности юридического образования в странах германского

права. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://estnauki.ru/lekcii-po-pravu/71/8972-osobennosti-juridicheskogo-obrazovaniya-v-stranah-germanskogo-prava.html>

271. Островська К. Деякі аспекти тренування юридичного мислення у вищих навчальних закладах Німеччини // Юридичний журнал. – 2005. – №11. – С.93-94.

272. Пандурская Г. Т., Решетникова Т. К. Высшее юридическое образование в Германии // Вестник Владимирского юридического университета. – 2005. – №6-1. – С.180-186.

273. Панченко Є. Дослідницький університет. Гарвардські принципи // Університетська освіта. – 2011. – №1. – С.38-47.

274. Пацурківський П., Гаврилюк Р. Ціннісні виклики українській юридичній (правничій) освіті // Юридичний журнал «Право України». – 2017. – №10. – С.38-56.

275. Петерсон О. Университет в ранний период современной Европы: традиции и новации // Вестник высшей школы. – 2000. – №10. – С.31-37.

276. Петров А. В., Горбатова М. К. Юридическое образование как элемент правовой культуры общества // Вестник Нижегородского университета им. Н.И.Лобачевского. – 2007. – №3. – С.175-182.

277. Писарева Л. Высшая школа ФРГ: традиции, новые ориентации, прогнозы // Педагогика. – 2008. – №5. – С.88-93.

278. Пиутлин С. Н. Особенности системы юридического образования в Германии // Проблемы права. – 2009. – №1. – С.185-187.

279. Підпригора О. Римське право як підґрунтя юридичної освіти // Право України. – 2000. – №1. – С.117-120.

280. Плавич В.П. Проблеми сучасного праворозуміння: теоретико-методологічний та філософсько-правовий аналіз: монографія. – Одеса: Астропринт, 2011. – 232 с.

281. Плата за обучение в Германии. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.infozentr.de/ru/articles/cobtent/160>

282. Победаш Д. Профессура правит миром: политический реализм и правящая элита США // Свободная мысль. – 2006. – №7-8. – С.110-117.
283. Подготовка юридических кадров в зарубежных странах. – М.: Изд-во ВНИИСЗ, 1976. – 195 с.
284. Познер Р. А. Проблемы юриспруденції: Пер. з англ. С. Савченка. – Харків: Акта, 2004. – 488 с.
285. Поліщук О. Організація юридичної освіти: польський досвід // Європейська юридична освіта і наука. Зб. наук. пр. Міжнар. наук.- прак. конф. – К.: Вид-во Ліра – К, 2012. – С.223-226.
286. Положення про Асоціацію американських правничих шкіл. – К.: «Справедливе правосуддя», 2014.
287. Положення про юридичний факультет Чернівецького національного університету імені Ю.Федьковича від 24 грудня 2014 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://lawfaculty.chnu.edu.ua/wp-content/uploads/2016/06/Положення-про-юридичний-факультет-2014.pdf>
288. Попов В.Н. Подготовка юристов в Англии // Правоведение. – 1980. – №2. – С.86-91.
289. Попондопуло В. Ф. Некоторые аспекты юридического образования в Великобритании, Германии, Японии и России // Юридическое образование и наука. – 2003. – №2. – С.40-45.
290. Порівняльне правознавство: навч. посіб. / О. О. Погрібний [та ін.]; заг. ред. О. Н. Ярмиш; Харківський національний ун-т внутрішніх справ. – Х.: ХНУВС, 2006. – 296 с.
291. Потапенко Т.О. Особливості організації системи вищої освіти Великобританії (др. пол. XX ст.) // Вісник Глухівського держ. пед. ун-ту. Серія: Педагогічні науки. – 2012. – Вип.20. – С.182-184.
292. Похресник А. К. Участь молоді Західної Європи в Болонському процесі та її громадянська позиція // Проблеми освіти. – 2005. – Вип. 45. – С.25-32.
293. Почім знання? // Експрес. – 2010. – 26 серпня – 2 вересня. – С.10.

294. Представник правничих професій у цифрову та відео еру. – К.: Проект «Підтримка реформ у сфері юстиції в Україні», 2016. – 16 с. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.justicereformukraine.eu/wp-content/uploads/2016/03/Digital_Training-Manual.pdf

295. Примеры вопросов вступительного интервью в Оксфорде. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.parta.org/ru/news/stati/angliya/primeri_voprosov/

296. Проблемы общей теории юс: Учебник для магистрантов юридических вузов / В.В. Лазарев, С.В. Липень, А.Х. Саидов; Отв. ред. В.В. Лазарев. – М.: Норма: НИЦ Инфра-М, 2014. – 656 с.

297. Проект Закону України «Про юридичну (правничу) освіту і загальний доступ до правничої професії» (реєстраційний № 7147 від 28 вересня 2017 р.) // Юридичний журнал «Право України». – 2017. – №10. – С.133-152.

298. Проект Закону України «Про юридичну освіту та юридичну (правничу) професію» (реєстраційний № 71471 від 17 жовтня 2017 р.) // Юридичний журнал «Право України». – 2017. – №10. – С.152-159.

299. Проскурняк О.Г. Поняття юридичної професії: загальнотеоретичні та історико-правові аспекти // Наук. вісник Чернівецького ун-ту: Зб. наук. праць. – Чернівці: Чернівецький національний університет. Серія «Правознавство». – 2013. – Вип.682. – С.18-21.

300. Профессия адвоката во Франции // Юридическая практика. – 1998. – №23. – С.52-56.

301. Процесс без юриста // Газета «Ведомости». – №4063 от 26.04.2016. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.vedomosti.ru/technology/articles/2016/04/26/639055-rol-lichnosti-yuridicheskoi-professii-snizhaetsya>

302. Пуздрач Ю. В. Почему XII век в истории Европы назван юридическим? // Международное публичное и частное право. – 2013. – № 3. – С.7-9. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.center-bereg.ru/1395.html>

303. Пухтецька А. Узагальнення сучасних підходів до викладання циклу адміністративно-правових дисциплін у вищих навчальних закладах Франції та Великої Британії // Юридичний журнал. – 2010. – №9. – С.32-35.

304. Рабінович П., Стецик Н. Людиноцентризм і практична спрямованість викладання теорії права та держави (львівський досвід) // Юридичний журнал «Право України». – 2017. – №10. – С.102-108.

305. Радбух Г. Философия права. / Пер. с нем. – М.: Международные отношения, 2004. – 240 с.

306. Раков С., Терещенко В. Впровадження тесту загальної навчальної правничої компетентності як спосіб підвищення ефективності та справедливості відбору вступників на магістерські програми за спеціальністю 081 «Право» // Юридичний журнал «Право України». – 2017. – №10. – С.120-130.

307. Рижков Г. Правосуддя в Федеративній Республіці Німеччина // Вісник господарського судочинства. – 2014. – №6. – С.74-82.

308. Різниченко С. Т. Сучасна тенденція розвитку вищої освіти США // Трибуна. – 2000. – №1. – С.22-33.

309. Річард Роу. Робота юриста є дуже креативною // Юридична газета online. – 24 вересня 2015 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://yur-gazeta.com/interview/robota-yurista-e-duzhe-kreativnoyu--richard-rou.html>

310. Розенфельд Ю.Н., Шептуха Н. М. Особенности системы высшего образования в США// Вчені записки Харківського гуманітарного університету «Народна Українська академія». – Х.: Вид-во НХА, 2007. – С.147-154.

311. Розкопіна Ю. О. Етапи розвитку юридичної освіти в Англії // Вісник Черкаського університету. Вип. 203. Частина III. Серія «Педагогічні науки». – 2011. – С.98-102.

312. Романов А. К. Право и правовая система Великобритании. – М.: ФОРУМ, 2010. – 288 с.

313. Романов А. К. Правовая система Англии: Учеб. пособие. – 2-е изд., пер. – М.: Дело, 2002. – 344 с.

314. Романов Д., Ашалдаева В. 48 сочетаний юридического образования и миллиардного состояния. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://pravo.ru/review/view/51953/>
315. Романовський О. Особливості вищої освіти у США // Рідна школа. – 2000. – №1. – С.31-50.
316. Роскопина Ю.О. Эволюция юридического образования в США: история и современность // Science and Education a new Dimension: Pedagogy and Psychology. – 2013. – Vol. 3. – С.122-127.
317. Роскопіна Ю. О. Вплив європейської традиції вищої освіти на формування американської юридичної школи // Освіта дорослих як фактор розвитку дорослої людини в умовах сучасних змін. – Черкаси, 2012. – С. 92-95.
318. Роскопіна Ю.О. Професійна підготовка юристів в університетах США. Автореф. дис.. ... канд. пед. наук: 13.00.04. – Переяслав-Хмельницький, 2014. – 22 с.
319. Саймон Б. Общество и образование. / Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1989. – 200 с.
320. Саломатин А. Ю. История юридической профессии в США (конец XVIII – XIX вв.) // Государство и право. – 2004. – №2. – С.91-97.
321. Сасімова В. Тенденції розвитку юридичної освіти у Великій Британії в другій половині ХХ ст. // Педагогіка і психологія проф. освіти. – 2004. – № 2. – С.183-189.
322. Сбруева А.А. Порівняльна педагогіка: Навчальний посібник. – 2-ге вид., стер. – Суми: ВТД «Університетська книга», 2004. – 320 с.
323. Святоцька В. Інститут адвокатури Німеччини: заснування, становлення, організація та діяльність // Право України. – 2006. – № 1. – С.174-181.
324. Святоцька В. Інститут адвокатури Франції: історична генеза, сучасна організація та професійна діяльність // Право України. – 2016. – № 4. – С.129-138.
325. Середа О.В. Досвід викладання історії держави і права в США //

Актуальні проблеми викладання історико-правових дисциплін в системі вищої юридичної освіти України і зарубіжних країн. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції (м.Львів, 19 жовтня 2017 р.). – Львів, 2017. – Вип.1. – 156 с.

326. Сиберт Д. А. Ассоциация американских юристов и юридическое образование в США // Юридическое образование в США. – 2002. – Т. 7. – №12. – С.13-18.

327. Сивий Р. Підготовка магістрів права у Великій Британії (з досвіду навчання в Університеті міста Данді, Шотландія) // Юридичний журнал «Право України». – 2017. – №10. – С.82-95.

328. Система высшего образования Великобритании. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://science.kharkov.ua/higher-education./vissheye-obrazovaniye-uk.html>

329. Система высшего образования. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.tme-group.com.ua/node/6>

330. Ситник А.А. Высшее юридическое образование в Германии в условиях перехода на болонскую систему (на примере Потсдамского университета) // Финансовое право и управление. – 2014. – №1. – С.54-65.

331. Скакун О.Ф. Теорія права і держави. Підручник. – 4-те видання допов. і перероб. К.: Алерта, 2016. – 528 с.

332. Сколько адвокатов и юридических школ в США. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.advokatusa.com/2014/05/skolko-advokatov-i-iuridicheskikh-shkol-v-ssha.html>

333. Сливка С.С. Професійна культура юриста (теоретико-методологічний аспект). – Львів: Світ, 2000. – 336 с.

334. Смородинський В.С. Історичні джерела європейської правничої освіти // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Європеїзація української юридичної освіти: німецько-український досвід» / Київ, 21 і 22 листопада 2014; Федеральне міністерство освіти і науки Федеративної республіки Німеччина; Університет імені Георга Августа м. Геттінгена,

Юридичний факультет; Київський національний університет імені Тараса Шевченка юридичний факультет; Центр німецького права; Німецько-український правознавчий діалог. – Київ: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2015. – С.120-123.

335. Соединенные Штаты Америки: Конституция и законодательные акты: Пер. с англ. – М.: Прогресс, Универс, 1993 – 768 с.

336. Соколов Н.Я. Юридическая профессия: понятие, сущность и содержание // Государство и право. – 2004. – №9. – С.22-30.

337. Сорокина Е.А. Преподавание римского права в Англии: магистр Вакарий (*magister Vacarius*) // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Юридические науки. – 2014. – №4. – С.67-74.

338. Спільна декларація міністрів країн Європи. Болонья, 19 червня 1999 р. // Маркетинг в Україні. – 2004. – № 3. – С.66-67.

339. Стан юридичної освіти та науки в Україні (результати дослідження). – К.: Нац. ун-т «Києво-Могилянська академія», 2009-2010. – 286 с.

340. Степашин В. М. Юридическое образование в США (по материалам посещения колледжа Уильяма и Мэри, г. Уильямсбург, штат Виржиния). – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [http://sartraccs.ru/i.php .?oper=read_file&filename=Pub/stepashin%2812-05--05%29.html](http://sartraccs.ru/i.php.?oper=read_file&filename=Pub/stepashin%2812-05--05%29.html)

341. Столяренко А. М. Юридическая педагогика. Курс лекций. – М.: Ассоциация авторов и издателей «ТАНДЕМ», Издательство «ЭКМОС», 2000. – 496 с.

342. Судебные системы европейских стран. Справочник. – М.: Международные отношения, 2002. – 336 с.

343. Супян В. Наука и образование в США: главные приоритеты развития в «экономике знаний» // США – Канада. Экономика. Политика. Культура. – 2008. – №6. – С.23-34.

344. Сурмін Ю.П. Кейс-метод: становлення та розвиток в Україні / Ю. П. Сурмін // Вісник Національної академії державного управління при

Президентів України. – 2015. – №2. – С.19-28.

345. Суханова Д. С. Юридична майстерність: американський підхід до підготовки майбутніх працівників // Часопис Київського університету права. – 2011. – №4. – С.50-53.

346. Сюсько М. Вища освіта в Німеччині і Україні: порівняльно-правовий аналіз // Європейська юридична освіта і наука: Зб. наук. праць Міжнар. наук.-практ. конф. 12-14 жовтня 2012 р. – К.: Вид-во Ліра-К, 2012. – С. 2006-2010.

347. Тамасто-Калабресе М., Кук А., Мейер Ш. Непрерывное юридическое образование в Соединенных Штатах // Юридическое образование в США. – 2002. – Т.7. – №2. – С.19-25.

348. Тарасова О.В. Вища освіта в США: сучасний стан та пріоритети розвитку // Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України. – 2011. – №3. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadps_2011_3_9

349. Тацій В. Кожний етап розвитку суспільства вимагає реформування системи освіти // Вища школа. – 2001. – №4-5. – С.3-10.

350. Титов В. Логічна підготовка юристів у США // Вісник Академії правових наук України. – 2004. – №1. – С.158-165.

351. Титов В.Д. Філософські підстави юридичної освіти в США В. Д. Титов // Американська філософія освіти очима українських дослідників: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., 22 груд. 2005 р. – Полтава, 2005. – С. 194-199.

352. Тихомиров Д. О. Історичний аспект професійної діяльності англійських юристів / Д.О. Тихомиров // Іменем закону. Науковий вісник. – 2008. – № 6. – С.53-57.

353. Тихомиров Д. О. Основні юридичні професії Англії / Д. О.Тихомиров // Міжвуз. наук.-теоретич. конф. [«Принцип гуманізму та верховенства права як умова розвитку демократичної, соціальної, правової держави»], (Київ, 26 груд. 2008 р.). – К.: КНУВС, 2008. – С.155-157.

354. Тихомиров Д. О. Особенности юридической деятельности в англо-американской правовой семье / Д. О. Тихомиров // Закон и Жизнь. – 2009. – № 7. – С.36-39.

355. Тихомиров Д. О. Професійні організації адвокатів Англії та США / Д. О. Тихомиров // Право і суспільство: науковий журнал. – 2009 – №3. – С.28-32.

356. Тихомиров Д. О. Становлення юридичної професії на території Англії / Д. О. Тихомиров Матеріали наук.-практ. конф. [«Юриспруденція ХХІ століття: теорія і практика»], (Дніпропетровськ, 2008 р.). – Дніпропетровськ: Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ, 2008. – С.195-201.

357. Тихомиров Д.О. Юридична діяльність в англо-американській правовій сім'ї (теоретико-правові аспекти). – Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – 12.00.01. – К.: КНУВС, 2009. – 18 с.

358. Тищик Б. Й. Німеччина: історія державності та права (ІХ- початок ХХІ ст.). – Львів: триада плюс, 2011. – 392 с.

359. Толечко О., Подкопаєв С. Професійна поведінка (етика) прокурорів: проблеми нормативного регулювання // Юридичний журнал. – 2006. – №46. – С.52-54.

360. Тонков Е. Н. Толкование закона в Англии. – СПб: Алетейя, 2013. – 352 с.

361. Третьякова В.Г. Розв'язання глобальних біоетичних проблем у контексті міжнародного біоетичного права / В. Г. Третьякова // Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. – 2013. – №4. – С.128-131.

362. Тузмухамедов Б.Р. Организация высшего юридического образования в США (на примере Школы права Гарвардского университета) // Государство и право. – 1995. – №7. – С.153-156.

363. Уолкер Р. Английская судебная система. / Пер. с англ. Т.В. Апаровой. – М.: Юрид. лит., 1980. – 631 с.

364. Федюшкина А.И. Христиан Томазиус: новации юридического

образования в Германии (конец XVII – начало XVIII вв.) // Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского. – Право. – 2014. – № 3. – С.245-248.

365. Фігель Ю. О. Формування вмінь реалізації права в юридичній клініці // Адвокат. – 2010. – №10. – С.46-48.

366. Філософія правового виховання: навч. посібник. – Х.: Право, 2012. – 248 с.

367. Фісанов В., Лучак М. Британська політика у галузі освіти // Форум. – 2006. – № 2. – С.88-98.

368. Фокина, С. П. Школы права в США: Истоки и развитие //Вестник Владимирского юридического института, 2007. – № 4 (5). – С.183-186.

369. Фоменко Н.А., Скрипник М.І., Фатхутдінова О.В. Правова педагогіка: Навчальний посібник. – Херсон: ОЛДІ – ПЛЮС, 2015. – 326 с.

370. Фридмэн Л. Введение в американское право. / Пер. с англ. – М.: Изд. группа «Прогресс», «Универс», 1993. – 286 с.

371. Хайн П. Якісна юридична освіта та надмірна кількість випускників юридичних вишів і межі реформи юридичної освіти в Японії // Юридичний журнал «Право України». – 2017. – №10. – С.95-102.

372. Хайнріх Б., Кесслер Д. Коментарі та рекомендації щодо проекту стандарту освітньо-професійної програми першого (бакалаврського) рівня вищої освіти зі спеціальності «Право» в Україні. – К.: USAID, 2015. – 111 с.

373. Харт Г. Л. Понятие права. / Пер. с англ. – СПб: Изд-во Санкт-Петербургского университета, 2007. – 302 с.

374. Хартія основоположних принципів діяльності європейських адвокатів (прийнята на пленарній сесії ССВЕ 24.11.2006 р.). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cay.org.ua/ua/104/index.html>

375. Хаустова М.Г. Юридическая профессия в правовых семьях мира / М. Г. Хаустова // Проблемы законности. – 2012. – № 118.

376. Хелланд А., Вендіш М. Юридична освіта в Німеччині // Право України. – 2009. – №1. – С.22-28.

377. Хендерсон Дж. Сучасна юридична професія в Англії, Уельсі та Шотландії // Право України. – 2016. – №12. – С.79-96.
378. Хомерікі О.А. Феномен університету як маркер суспільного розвитку і модератор соціокультурних трансформацій / О. А. Хомерікі // Грані. – 2015. – №5. – С.58-63.
379. Хоружий Г. Інституційні засади європейської вищої освіти // Вища школа. – 2016. – №11-12. – С.28-42.
380. Хюфнер К. Управління та фінансування вищої освіти в Німеччині // Вища школа. – 2005. – № 6. – С.97-117.
381. Циркун О. Стратегія навчання, викладання та оцінювання Бредфордського університету (Великобританія) // Університетська освіта. – 2001. – №1. – С.67-73.
382. Чугунова Е. С. Конституционное право на высшее образование в условиях глобализма. – Автореф. дис.... канд.. юрид. наук. – М.: 2010. – 23 с.
383. Шабуров А. С. Коллизии в современном законодательстве: теоретико-методологические проблемы исследования и преодоления // Право и образование. – 2005. – №3. – С.13-18.
384. Шагиев Б.В. Юридическая деятельность и ее система: проблемы теории и практики – М.: Юрлитинформ, 2014.
385. Шарвен Р. Юстиция во Франции / Пер. с фр. – М.: Прогресс, 1978. – 136 с.
386. Шварцбург А. Неизвестный Гарвард // Наука и жизнь. – 2008. – № 6. – С.97-102.
387. Шевченко Н.В. Гарвардський університет: традиція досконалості // Историчний архів. Наукові студії: Зб. Наук. пр. – Миколаїв: ЧДУ ім. Петра Могили, 2010. – Вип. 5. – С.15-183.
388. Шемшученко Ю. С. Юрист // Юридична енциклопедія. Т. 6. – К.: Вид-во «Українська енциклопедія імені М. П. Бажана, 2004. – С. 491.
389. Шемшученко Ю.С. Юридична освіта // Юридична енциклопедія. – Том 6. – К.: «Укр. енцикл.», 2004. – С.473-474.

390. Шередко Е.В. Судебный прецедент в Великобритании в начале XXI века // III Международная научная конференция «Государство и право: теория и практика» (Чита, июль 2014). – С.107-111.

391. Шишкін В. І. Судові системи світу: Навч. посібник. – Кн. 2. – К.: Юрінком Інтер, 2001. – 336 с.

392. Штаатс Й.-Ф. Судейская этика в Германии // Этика судьи. – М.: Российская академия правосудия, 2002. – С.152-153.

393. Штокман А. Е. Высшее образование в США. – М.: Изд-во Ассоциации вузов, 2005. – 200 с.

394. Шумилов В.М. Правовая система США. Учебное пособие. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Междунар. отношения, 2006. – 408 с.

395. Эндрюс Н. Система гражданского процесса Англии. Судебное разбирательство, медиация и арбитраж. – М.: Инфотропик Медиа, 2012. – 502 с.

396. Энциклопедия правоведения или интегральная юриспруденция? Проблемы изучения и преподавания: материалы седьмых философско-правовых чтений памяти акад. В.С. Нерсисянца. – М.: Норма, 2013. – 224 с.

397. Юридическая клиника и современное юридическое образование в России: Учеб.-практ. Пособие / Отв. ред. С. Л. Дегтярев. – М.: Волтерс Клувер, 2004. – 256 с.

398. Юридические клиники в США. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://law-clinic.net/legal/210/304/>

399. Юридическое образование в странах Европы и Америки: материалы сравнительного исследования [в Англии и Уэльсе, в Аргентине, в Германии, в Польше, в США, во Франции]. – М.: Институт «Право общественных интересов» (PILI), 2011. – 170 с.

400. Юридическое образование в США. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://edusteps.com.ua/blog/obuchenie-v-usa/920-obuchenie-v-sfere-prava-v-ssha.html>

401. Юридическое образование: поиск новых стандартов качества. Материалы исследования. – М.: Институт «Право общественных интересов»,

2013. – 416 с.

402. Юридична дидактика: Посібник із викладання права та юридичних дисциплін / За ред. Р. О. Стефанчука. – К.: СПД Юсип'юк В. Д., 2009. – 191 с.

403. Юридична клініка: навчальний посібник. / В. А. Єлов, С. І. Молібог, Д. Г. Павленко. – К.: Школяр, 2004. – 315 с.

404. Юридична наука і освіта на Україні / Ю. С. Шемшученко, І. Б. Усенко, Б. М. Бабій та ін. – К.: Наукова думка, 1992. – 304 с.

405. Юридична наука та освіта: історія, сучасність, перспективи: Матеріали ІХ історико-правової конференції (м. Рівне, 6-8 червня 2003 р.). – К., 2004. – 304 с.

406. Юридична освіта в США витоки і розвиток. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://law-edu.dp.ua/yurydychna-osvita-v-ssha-vytyky-i-rozvytok.html>

407. Юридична та судова практика у Франції. Форми оскарження. Доступ до права. Основні принципи процесу. Збірка документів французько-українського технічного співробітництва. – Київ, 2003. – 225 с.

408. Юридичні клініки в Німеччині: безкоштовні консультації від студентів // Освітній портал. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.osvita.org.ua/articles/1503.html>

409. Яворська Г.Х. Педагогіка для правників. – К.: Знання, 2004. – 335 с.

410. Ярков В. В. Юридическое образование во Франции: современное состояние и перспективы развития // Юридическое образование и наука. – 2002. – №4.

411. Ястребов А.В., Руденко Ю.И. Юридические профессии в Соединенном королевстве (Англия и Уэльс) // Нотариальный вестник. – 2012. – №7. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://notariat.fx.anchors.ru/publ/zhurnal-notarialnyj-vestnik/archive/2962/2966/>

412. Andrew Boon, Julian Webb. Legal Education and Training in England and Wales: Back to the Future? // Journal of Legal Education. – Vol.58 (No.1). – pp. 79-118. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

https://www.jstor.org/stable/42898365?seq=1#page_scan_tab_contents

413. Carl Felsenfeld. The Plain English Movement in the United States. – West, 1981. – P.408-421. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://ir.lawnet.fordham.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1475&context=faculty_scholarship

414. Carole Silver. Getting real about globalization and legal education: potential and perspectives for the U.S. // Stanford Law & Policy Review. Vol. 24. – 2013. – №2. – P.457-502. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2278293

415. Criminal Lawyers Routinely, Ethically Represent 100% Guilty People. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://law.stackexchange.com/questions/17311/is-a-lawyer-allowed-to-stop-representing-his-client>

416. Daniel R. Hansen. Do we need the bar examination? A critical evaluation of the justifications for the bar examination and proposed alternatives. 45 Case W. Res. L. Rev. 1191 (1995). – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://scholarlycommons.law.case.edu/caselrev/vol45/iss4/32>

417. David Mellinkoff. The Conscience of a Lawyer. – St. Paul, Minnesota: West Publishing Co., 1973. – 304 p. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://scholarworks.law.ubalt.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1064&context=ublr>

418. Deutsch-Russische Juristenvereinigung <> Германо-Российская ассоциация юристов: Сборник статей о праве Германии. – Выпуск № 1 (август 2015 г.). – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.drjv.org

419. Erica Moeser, Claire Huismann. Comprehensive Guide to Bar Admission Requirements. National Conference of Bar Examiners and American Bar Association. Section of Legal Education and Admissions to the Bar. – Chicago: ABA Service Center, 2015. – 50 p.

420. Frommhold G. Juristischen Klinika // Deutsche Juristen Zeitung. – 1900. – №21. – S.448-449.

421. John Flood. Legal Education in the Global Context: Challenges from

Globalization, Technology and Changes in Government Regulation // U. of Westminster School of Law Research Paper. – August 8, 2011. – No. 11-16. – 48 p. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.legalservicesboard.org.uk/news_publications/latest_news/pdf/lbs_legal_education_report_flood.pdf

422. Harrison Barnes. A Comprehensive Guide to Bar Reciprocity: What States Have Reciprocity for Lawyers and Allow You to Waive into the Bar. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.bcgsearch.com/article/900046195/A-Comprehensive-Guide-to-Bar-Reciprocity-What-States-Have-Reciprocity-for-Lawyers-and-Allow-You-to-Waive-into-the-Bar/>

423. How Many Attorneys Are in the USA? Lawyers & Entire Populations of Every State in America (2016 Interactive Map). – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.denniswpottslaw.com/united-states-attorneys-map>

424. Kennedy D. Legal Education as Training for Hierarchy // The Critical Lawyers' Handbook. Vol. 1 / Ed. by P. Ireland and I. Grigg-Spall. – London: Pluto Press, 1992. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.nclg.org.uk/book1/2_3.htm

425. Köbler G. Zur Geschichte der juristischen Ausbildung in Deutschland // Juristen Zeitung (JZ). – 1971. – №23/24. – P.768-773.

426. Lawyer Demographics. Year 2015. Sources: The Lawyer Statistical Report, American Bar Foundation, 1985, 1994, 2004, 2012 editions. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.americanbar.org/content/dam/aba/administrative/market_research/lawyer-demographics-tables-2015.authcheckdam.pdf

427. Leslie Green. The Concept of Law Revisited [Book Review of The concept of law. Second Edition. By H.L.A. Hart. With a Postscript edited by Penelope A. Bulloch and Joseph Raz. – Oxford: Clarendon Press, 1994]. – P.1687-1757. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://digitalcommons.osgoode.yorku.ca/cgi/viewcontent.cgi?article=1770&context=scholarly_works

428. LSAT – Legal Scholastic Aptitude Test (Юридический тест (по оценке) схоластических способностей). – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.sixthsense.ru/teaching_courses/exams_lsat/

429. Masahiro Tanaka. Japanese Law Schools in Crisis: A Study on the Employability of Law School Graduates // Asian Journal of Legal Education. – 2016. – № 3(I). – P.38-54.

430. Megarry R.E. Lawyer and litigant in England. – London: Stevens & Sons Limited, 1962. – 205 p.

431. Michael Asimow, Richard Weisberg. When the Lawyer Knows the Client is Guilty: Client Confessions in Legal Ethics, Popular Culture, and Literature // Southern California Interdisciplinary Law Journal. – 2009. – Vol. 18. – p.229. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1296838##.

432. Niedersachsen schafft als letztes Land Studiengebühren ab. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.zeit.de/studium/hochschule/2013-12/studiengebuehren-niedersachsen>

433. Ralph Michael Stein. The Path of Legal Education from Edward I to Langdell: A History of Insular Reaction, 57. – Chi.-Kent L. Rev. 429 (1981). – P.439. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://digitalcommons.pace.edu/lawfaculty/228/>

434. Richard Susskind. The End of Lawyers?: Rethinking the nature of legal services. – Oxford, 2010.

435. Schröder K.-P. Eine Universität für Juristen und von Juristen. Die Heidelberger Juristische Fakultät im 19. und 20. Jahrhundert. – Tübingen, 2010. – P. 744.

436. Should you admit guilt to your defense attorney? Will they still be able to defend you? – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.quora.com/Should-you-admit-guilt-to-your-defense-attorney-Will-they-still-be-able-to-defend-you>

437. Slapper G., Kelly D. The English Legal System: 2013-2014. –

Abingdon: Routledge, 2014. – 798 p.

438. The American Bar Examination. Careers & Employability Service. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.mmu.ac.uk/careers/guides

439. The Harvard book: a series of historical, biographical, and descriptive sketches. By Frederick Onzi Vaile and Henry A. Clark. – Vol. II. – Cambridge: Welch, Bigelow, and Company, UNIVERSITY PRESS, 1875. – 448 p.

440. Your career as a barrister. The Bar Council. Integrity. Excellence. Justice. – 16 January, 2013. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.barcouncil.org.uk/media/246249/your_career_as_a_barrister_pages.pdf

441. University of Cambridge [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cam.ac.uk/>

442. University of Oxford [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ox.ac.uk/>

443. Was kostet es in Deutschland zu studieren. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.studieren-in-deutschland.org/was-kostet-es-in-deutschland-zu-studieren/>

444. www.echr.coe.int – Європейський суд з прав людини (European Court of Human Rights).

445. www.ncsconline.org – Інформація про судову систему США, посилання на сайти судів штатів (National Center of State Courts).

446. www.ccbe.org – Рада юридичних співтовариств Європейського Союзу (Council of the Law Societies of the European Union).

447. www.lawsociety.org.uk – Юридичне співтовариство Англії та Уельсу (The Law Society of England and Wales).

448. www.abanet.org – Американська колегія адвокатів (American Bar Association).

449. www.commonwealthlawyers.org – Асоціація юристів Британської Співдружності (Commonwealth Lawyers Association).

450. www.westlaw.com – Платна і найбільш повна база даних з права США, а також інформація стосовно права деяких інших країн.

451. www.lwionline.org – Правила написання юридичних документів (Legal Writing Institute).
452. www.lrg.org – Центр правових досліджень (Law and Legal Research Center).
453. www.findlaw.com – Пошуковий юридичний сайт.
454. www.ilrg.com – Пошуковий юридичний сайт.
455. 200 лучших университетов мира: [По материалам «The higher Education Supplement». В список двухсот лучших учебных заведений вошли 29 стран] // Сучасна освіта. – 2005. – № 1. – С.50-51.
456. 30 неизвестных вам фактов о британских университетах. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.blog.edukation.com.ua/30-neizvestnyx-vam-faktov-o-britanskix-universitetax/>

ДОДАТКИ

Додаток А

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ:*в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:*

1. Проскурняк О. Г. Поняття юридичної професії: загальнотеоретичні та історико-правові аспекти. *Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наук. праць. Серія: Правознавство. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2013. Вип. 682. С. 18–22.*

2. Проскурняк О. Г. Рост социального престижа современной юридической профессии: сравнительно-правовое исследование. *Lega si Viata: Revista Stiintific0-practica. Вип. 5/2 (293), 2016: Акредитована Вища рада з науки і технологічного розвитку Академії наук Молдови (Acreditata de Consiliul Suprem pentru Stiinta si Dezvoltare Tehnologica al Academiei de Stiinte a Moldovei), 2015. С. 82–84.*

3. Проскурняк О.Г. Прагматизація сучасної зарубіжної освіти. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету: Збірник наукових праць. Серія: Юриспруденція. Одеса: Міжнародний гуманітарний університет, 2016. Вип. 23. С. 54–56.*

4. Проскурняк О. Г. Проблеми реформування змісту сучасної зарубіжної юридичної освіти (на прикладі США, Великобританії і ФРН). *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»: Збірник наукових праць. Серія: Юридичні науки. Львів: Національний університет «Львівська політехніка», 2016. Вип. 845. С. 402–406.*

5. Проскурняк О. Г. Державні юридичні экзамені в Німеччині. *Науково-практичний господарсько-правовий журнал «Підприємництво, господарство і право». Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва ім. академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України, 2016. Вип. 12. С. 212–215.*

6. Proskurniak Oleh. The growth of social prestige of the modern legal profession: a comparative legal study. *REVISTA ȘTIINȚIFICĂ*

INTERNAȚIONALĂ «SUPREMAȚIA DREPTULUI». 2016. № 2. С. 204–208.

7. Проскурняк О. Г. Розвиток національних мереж юридичної освіти. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Право. 2017. Вип. 43. Т. 1. С. 40–43.

які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

8. Проскурняк О. Г. Особливості сучасної юридичної професії і юридичної освіти у Великобританії. *Перспективные направления развития современной юридической науки: Материалы международной научно-практической конференции*, г. Симферополь: Научное объединение «Юридическая мысль», 2014. С. 17–19.

9. Проскурняк О. Г. Особливості сучасної юридичної освіти Німеччини. *Пріоритетні напрямки розвитку правової системи України: матеріали міжнародної науково-практичної конференції*, (м. Львів, 31 січня – 01 лютого 2014 р.). Львів: Західноукраїнська організація «Центр правничих ініціатив», 2013. Ч. I. С. 29–31.

10. Проскурняк О. Г. Доступ до юридичної освіти у ФРН. *Сучасне правотворення: матеріали міжнародної науково-практичної конференції*, (м. Дніпропетровськ, 1–2 серпня 2014 р.). Дніпропетровськ: «Правовий світ», 2014. С. 14–16.

11. Проскурняк О. Г. Юридична професія і юридична освіта в системі правового життя суспільства (досвід ФРН). *Правове регулювання суспільних відносин: актуальні проблеми та вимоги сьогодення: матеріали міжнародної науково-практичної конференції*, (м. Запоріжжя, 26–27 вересня 2014 року). Запоріжжя: Запорізька міська громадська організація «Істина», 2014. С. 6–8.

12. Проскурняк О. Г. Судочинство як вид юридичної діяльності. *«Сучасні виклики та актуальні проблеми судової реформи в Україні»: матеріали Міжнародної наукової конференції* (м. Чернівці, 26–27 жовтня 2017 р.). Чернівці: Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, 2017. С. 106–107.

«ЗАТВЕРДЖУЮ»
голова Чернівецького окружного
адміністративного суду
Брезіна Т.М.
«16» _____ 2019 р.



АКТ

впровадження наукових розробок дисертаційного дослідження аспіранта
кафедри людських прав Чернівецького національного університету
імені Юрія Федьковича

Проскурняка Олега Георгійовича
у практичну діяльність

Чернівецького окружного адміністративного суду

Комісія у складі:

Суддів Чернівецького адміністративного суду Боднарюка Олега Васильовича, Маренича Ігора Володимировича, Григораша Віталія Олександровича склали даний акт про те, що комісією були вивчені матеріали дисертаційного дослідження Проскурняка Олега Георгійовича «Актуальні проблеми сучасної зарубіжної освіти: теоретико-правове дослідження (на прикладі США, Великобританії і ФРН)».

Комісія прийшла до висновків, що розроблені Проскурняком О.Г. матеріали ґрунтуються на результатах проведеного автором комплексного порівняльного історико-правового аналізу, а окремі їх положення впроваджені у практичну діяльність Чернівецького окружного адміністративного суду, використовуються під час здійснення узагальнень.

Зокрема, використовуються такі наукові праці:

1. Проскурняк О.Г. Особливості сучасної юридичної професії і юридичної освіти у Великобританії // Перспективні напрями розвитку сучасної юридичної науки : Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, г. Симферополь : Научное объединение «Юридическая мысль», 2014. - С. 17-19.

2. Проскурняк О.Г. Особливості сучасної юридичної освіти Німеччини // Пріоритетні напрями розвитку правової системи України : Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Львів, 31 січня - 01 лютого 2014 р. - Львів: Західноукраїнська організація «Центр правничих ініціатив», 2013. - Ч. I. - С. 29-31.

3. Проскурняк О.Г. Доступ до юридичної освіти у ФРН // Сучасне правотворення : Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Дніпропетровськ, 1-2 серпня 2014 р. - Дніпропетровськ : Г'О «Правовий світ», 2014. - С. 14-16.

4. Проскурняк О.Г. Юридична професія і юридична освіта в системі правового життя суспільства (досвід ФРН) // Правове регулювання суспільних відносин : актуальні проблеми та вимоги сьогодення : Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Запоріжжя, 26-27 вересня 2014 року. — Запоріжжя : Запорізька міська громадська організація «Істина», 2014. - С.: -8.

5. Проскурняк О.Г. Поняття юридичної професії: загальнотеоретичні та історико-правові аспекти // Науковий вісник Чернівецького університету : Збірник наук, праць. Вип. 682 : Правознавство. - Чернівці : Чернівецький нац. ун-т., 2013. - С. 18- 22. <http://lawreview.chnu.edu.ua/visnuku/st/682/3.pdf>

6. Проскурняк О.Г. Рост социального престижа современной юридической профессии: сравнительно-правовое исследование // Lega si Viata : Revista Stintifico-practica. Вип.5/2(293)2016: Акредитована Вища рада з науки і технологічного розвитку Академії наук Молдови (Acrcditata de Consiliul Suprem pentru Stinta si Dezvoltare Tehnologica al Academiei de Stiinte a Moldovei), 2015. – С.82-84.<http://www.legeasiviata.in.ua/archive/2016/5-2/22.pdf>

7. Проскурняк О.Г. Прагматизація сучасної зарубіжної освіти //Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету: Збірник наукових праць. Вип.23: Юриспруденція. – Одеса: Міжнародний гуманітарний університет, 2016. С. 54 – 56.<http://vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc23/16.pdf>

8. Проскурняк О.Г. Проблеми реформування змісту сучасної зарубіжної юридичної освіти (на прикладі США, Великобританії і ФРН) // Вісник Національного університету «Львівська політехніка»: Збірник наукових праць. Вип. 845: Юридичні науки. – Львів: Національний університет «Львівська політехніка», 2016. С. 402 – 406. http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=vnulpurn_2016_845_64

9. Проскурняк О.Г. Державні юридичні экзамени в Німеччині // Науково-практичний господарсько-правовий журнал Підприємництво, господарство і право. Вип. 12. Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва ім. Академіка Ф.Г. Бурчака НАПрН України. 2016. С. 212 – 215. <http://pgr-journal.kiev.ua/archive/2016/12/40.pdf>


10. Проскурняк О.Г. Розвиток національних мереж юридичної освіти // Науковий вісник Ужгородського національного Університету. Серія ПРАВО. Випуск 43. Том 1. С. 40-43.http://www.visnyk-juris.uzhnu.uz.ua/file/No.43/part_1/No.43-1.pdf

11. Проскурняк О.Г. Судочинство як вид юридичної діяльності // Матеріали Міжнародної наукової конференції 26-27 жовтня 2017 року Чернівецький Національний університет імені Юрія Федьковича, 2017 «Сучасні виклики та актуальні проблеми судової реформи в Україні» С. 106 – 107.

Дослідження Проскурняка О.Г. має значне пізнавальне значення для подальшого вдосконалення практичної діяльності суду.

Члени комісії:

Судді



Боднарюк О.В.
Маренич І. В.
Григораш В. О.

«ЗАТВЕРДЖУЮ»
начальник Головного
територіального управління юстиції
у Чернівецькій області
Васильчук В. О.
«10» жовтня 2019 р.

АКТ
впровадження наукових розробок дисертаційного дослідження аспіранта
кафедри людських прав
Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
Проскурняка Олега Георгійовича
у практичну діяльність Головного територіального управління юстиції
у Чернівецькій області

Начальником Головного територіального управління юстиції у Чернівецькій області Васильчук Вікторією Олександрівною складено даний акт про те, що нею були вивчені матеріали дисертаційного дослідження Проскурняка Олега Георгійовича «Актуальні проблеми сучасної зарубіжної освіти: теоретико-правове дослідження (на прикладі США, Великобританії і ФРН)».

Розроблені Проскурняком О.Г. матеріали ґрунтуються на результатах проведеного автором комплексного порівняльного історико-правового аналізу, а окремі їх положення впроваджені у практичну діяльність Головного управління юстиції у Чернівецькій області.

Зокрема, використовуються такі наукові праці:

1. Проскурняк О.Г. Особливості сучасної юридичної професії і юридичної освіти у Великобританії // Перспективні напрями розвитку сучасної юридичної науки : Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, г. Симферополь : Научное объединение «Юридическая мысль», 2014. - С. 17-19.
2. Проскурняк О.Г. Особливості сучасної юридичної освіти Німеччини // Пріоритетні напрями розвитку правової системи України : Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Львів, 31 січня - 01 лютого 2014 р. - Львів: Західноукраїнська організація «Центр правничих ініціатив», 2013. - Ч. I.-С. 29-31.
3. Проскурняк О.Г. Доступ до юридичної освіти у ФРН // Сучасне правотворення : Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Дніпропетровськ, 1-2 серпня 2014 р. - Дніпропетровськ : Г'О «Правовий світ», 2014. - С. 14-16.
4. Проскурняк О.Г. Юридична професія і юридична освіта в системі правового життя суспільства (досвід ФРН) // Правове регулювання суспільних відносин : актуальні проблеми та вимоги сьогодення : Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Запоріжжя, 26-27 вересня 2014 року. — Запоріжжя : Запорізька міська громадська організація «Істина», 2014. - С.: -8.
5. Проскурняк О.Г. Поняття юридичної професії: загальнотеоретичні та історико-правові аспекти // Науковий вісник Чернівецького університету : Збірник

наук, праць. Вип. 682 : Правознавство. - Чернівці : Чернівецький нац. ун-т., 2013. - С. 18- 22. <http://lawreview.chnu.edu.ua/visnuku/st/682/3.pdf>

6. Проскурняк О.Г. Рост социального престижа современной юридической профессии: сравнительно-правовое исследование // *Lega si Viata : Revista Stintifico-practica*. Вип.5/2(293)2016: Акредитована Вища рада з науки і технологічного розвитку Академії наук Молдови (Acrcditata de Consiliul Suprem pentru Stinta si Dezvoltare Tehnologica al Academiei de Stiinte a Moldovei), 2015. – С.82-84.<http://www.legeasiviata.in.ua/archive/2016/5-2/22.pdf>

7. Проскурняк О.Г. Прагматизація сучасної зарубіжної освіти //Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету: Збірник наукових праць. Вип.23: Юриспруденція. – Одеса: Міжнародний гуманітарний університет, 2016. С. 54 – 56.<http://vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc23/16.pdf>

8. Проскурняк О.Г. Проблеми реформування змісту сучасної зарубіжної юридичної освіти (на прикладі США, Великобританії і ФРН) // Вісник Національного університету «Львівська політехніка»: Збірник наукових праць. Вип. 845: Юридичні науки. – Львів: Національний університет «Львівська політехніка», 2016. С. 402 – 406. http://www.irbis-nbu.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbu/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=vnulpurn_2016_845_64

9. Проскурняк О.Г. Державні юридичні екзамени в Німеччині // Науково-практичний господарсько-правовий журнал Підприємництво, господарство і право. Вип. 12. Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва ім. Академіка Ф.Г. Бурчака НАПрН України. 2016. С. 212 – 215. <http://pgr-journal.kiev.ua/archive/2016/12/40.pdf>

10. Проскурняк О.Г. Розвиток національних мереж юридичної освіти // Науковий вісник Ужгородського національного Університету. Серія ПРАВО. Випуск 43. Том 1. С. 40-43.http://www.visnyk-juris.uzhnu.uz.ua/file/No.43/part_1/No.43-1.pdf

11. Проскурняк О.Г. Судочинство як вид юридичної діяльності // Матеріали Міжнародної наукової конференції 26-27 жовтня 2017 року Чернівецький Національний університет імені Юрія Федьковича, 2017 «Сучасні виклики та актуальні проблеми судової реформи в Україні» С. 106 – 107.

Дослідження Проскурняка О.Г. має значне пізнавальне значення для подальшого вдосконалення практичної діяльності Головного територіального управління юстиції у Чернівецькій області.

**Начальник
Головного територіального
управління юстиції
у Чернівецькій області**



Васильчук В.О.



ЗАТВЕРДЖУЮ

Ректор Чернівецького національного
університету імені Юрія Федьковича
проф. Р. І. Петришин
«12» 12 2019 р.

АКТ

впровадження наукових розробок дисертаційного дослідження
аспіранта кафедри людських прав
Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
Проскурняка Олега Георгійовича
у навчальний процес
Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

Комісія у складі декана юридичного факультету Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, д.ю.н., проф. Пацурківського Петра Станіславовича, завідувача кафедри людських прав Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, к.ю.н., доц. Савчука Сергія Вікторовича, д.ю.н., проф. кафедри людських прав Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича Никифорака Михайла Васильовича, к.ю.н., доц. кафедри людських прав Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича Максимюка Олександра Дмитровича, склала цей акт про те, що результати дисертаційного дослідження аспіранта кафедри людських прав Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича Проскурняка Олега Георгійовича на тему «Актуальні проблеми сучасної зарубіжної освіти: теоретико правове дослідження (на прикладі США, Великобританії і ФРН)» використовуються у навчальному процесі Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича під час проведення лекційних та семінарських занять зі студентами при вивченні дисциплін «Теорія права», «Людські права», «Історія міжнародного права», «Право європейського союзу», «Європейські стандарти адвокатури».

Використовуються, зокрема, вказані нижче роботи:

1. Проскурняк О.Г. Особливості сучасної юридичної професії і юридичної освіти у Великобританії // Перспективні напрями розвитку сучасної юридичної науки : Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, г. Симферополь : Научное объединение «Юридическая мысль», 2014. - С. 17-19.
2. Проскурняк О.Г. Особливості сучасної юридичної освіти Німеччини // Пріоритетні напрями розвитку правової системи України : Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Львів, 31 січня - 01 лютого 2014 р. - Львів: Західноукраїнська організація «Центр правничих ініціатив», 2013. - Ч. I. - С. 29-31.
3. Проскурняк О.Г. Доступ до юридичної освіти у ФРН // Сучасне правотворення : Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Дніпропетровськ, 1-2 серпня 2014 р. - Дніпропетровськ : Г'О «Правовий світ», 2014. - С. 14-16.
4. Проскурняк О.Г. Юридична професія і юридична освіта в системі правового життя суспільства (досвід ФРН) // Правове регулювання суспільних відносин : актуальні проблеми та вимоги сьогодення : Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Запоріжжя, 26-27 вересня 2014 року. — Запоріжжя : Запорізька міська громадська організація «Істина», 2014. - С.: -8.
5. Проскурняк О.Г. Поняття юридичної професії: загальнотеоретичні та історико-правові аспекти // Науковий вісник Чернівецького університету : Збірник наук. праць. Вип. 682 : Правознавство. - Чернівці : Чернівецький нац. ун-т., 2013. - С. 18- 22. <http://lawreview.chnu.edu.ua/visnuku/st/682/3.pdf>
6. Проскурняк О.Г. Рост социального престижа современной юридической профессии: сравнительно-правовое исследование // *Lega si Viata* : Revista Stintifico-practica.

Вип.5/2(293)2016: Акредитована Вища рада з науки і технологічного розвитку Академії наук Молдови (Acreditata de Consiliul Suprem pentru Stinta si Dezvoltare Tehnologica al Academiei de Stiinte a Moldovei), 2015. – С.82-84.<http://www.legeasiviata.in.ua/archive/2016/5-2/22.pdf>

7. Проскурняк О.Г. Прагматизація сучасної зарубіжної освіти //Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету: Збірник наукових праць. Вип.23: Юриспруденція. – Одеса: Міжнародний гуманітарний університет, 2016. С. 54 – 56.<http://vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc23/16.pdf>

8. Проскурняк О.Г. Проблеми реформування змісту сучасної зарубіжної юридичної освіти (на прикладі США, Великобританії і ФРН) // Вісник Національного університету «Львівська політехніка»: Збірник наукових праць. Вип. 845: Юридичні науки. – Львів: Національний університет «Львівська політехніка», 2016. С. 402 – 406. http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILE=&2_S21STR=vnulpurn_2016_845_64

9. Проскурняк О.Г. Державні юридичні екзамени в Німеччині // Науково практичний господарсько правовий журнал Підприємництво, господарство і право. Вип. 12. Науково дослідний інститут приватного права і підприємництва ім. Академіка Ф.Г. Бурчака НАПрН України. 2016. С. 212 – 215. <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2016/12/40.pdf>

10. Проскурняк О.Г. Розвиток національних мереж юридичної освіти // Науковий вісник Ужгородського національного Університету. Серія ПРАВО. Випуск 43. Том 1. С. 40-43.http://www.visnyk-juris.uzhnu.uz.ua/file/No.43/part_1/No.43-1.pdf

11. Проскурняк О.Г. Судочинство як вид юридичної діяльності // Матеріали Міжнародної наукової конференції 26-27 жовтня 2017 року Чернівецький Національний університет імені Юрія Федьковича, 2017 «Сучасні виклики та актуальні проблеми судової реформи в Україні» С. 106 – 107.

Дослідження Проскурняка О.Г. має теоретичну та практичну значущість у плані подальшого вдосконалення теорії та методики навчання.

Результати дослідження щодо правового дослідження проблем юридичної освіти заслуговують на увагу та поширення.

**Декан юридичного факультету
Чернівецького національного
університету імені Юрія Федьковича,
д.ю.н., проф.**

П. С. Пацурківський

**Завідувач
кафедри людських прав
Чернівецького національного
університету імені Юрія Федьковича,
к.ю.н., доц.**

С. В. Савчук

**д.ю.н., проф. кафедри людських прав
Чернівецького національного
університету імені Юрія Федьковича**

М. В. Никифорак

**к.ю.н., доц. кафедри людських прав
Чернівецького національного
університету імені Юрія Федьковича**

О. Д. Максимюк